

ભૂવર્ણન ભાગ ૧ લો.

(હિંદુસ્તાન અને એશિયા ખંડ-સંખ્યાબંધ
નકશાઓ અને કિયાત્મક રૂપરેખાઓ
અને પ્રશ્નો સહિત.)

રચી પ્રસિદ્ધ કર્તા,

મોહનલાલ લક્ષ્મીદાસ શાહ.

બી. એ. એમ. એસસી.

પ્રાફેસર—ખરોડા કોલેજ—વડોદરા.

અને

ચીમનલાલ જુમાધ પરિખ.

હંદમાસ્તર—એ. વી. સ્કૂલ.

મહેલાવ—વડોદરા.

દર્શન ૧૯૮૭.

સને ૧૯૩૧.

આવૃત્તિ ૧ લી.

સર્વ હક સ્વાધિન.

કિંમત ૦+૭-૦

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કાર્યસાહિત્ય વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૬૧૧૨ . . . નર્મીક

પ્રમાણનું નામ બુદ્ધિના ભાગ-૧

વિષય મધ્ય : ૮૪૩ : ૨ :

ભૂવર્ણન ભાગ ૧ લો.

હિંદુસ્તાન અને એશિયા ખંડ—સંખ્યાબંધ
નકશાઓ અને ક્રિયાત્મક રૂપરેખાઓ
(અને પ્રશ્નો સહિત.)

રચી પ્રસિદ્ધ કર્તા,

મોહનલાલ લક્ષ્મીદાસ શાહ.

બી, એ; એમ. એસસી.

પ્રોફેસર—ખરોડા કૉલેજ—વડોદરા.

અને

ચીમનલાલ જીભાઈ પરિખ.

હિંદુસ્તાન—એ. વી. સ્કૂલ.

મહેલાવ—વડોદરા.

૧૯૮૬.

ડક્ટર સ્વાધિન.

સને ૧૯૮૮.

આવૃત્તિ ૧ લી.

કિંમત ૮—૭—૦

શાન્તિવિનય પ્રીન્ટીંગ પ્રેસમાં ઉત્તરલાલ કેશવલાલ અને
માણેકલાલ માધવજીએ છાપી. ઢીકવા ચોપ્રી-અમદાવાદ.

પ્રસ્તાવના.

ભૂગોળનો વિષય વ્યાપારિક તેમજ કેળવણીની દૃષ્ટિએ સામાન્ય જનતાને જાણવો આવશ્યક છે. હાલમાં યુનિવર્સિટીએ નવા કાનુનો પ્રમાણે તે વિષયની મહત્તા સમજી વિદ્યાર્થીઓના અભ્યાસ ક્રમ માટે આ વિષયને બીજા વિષયો સાથે મહત્વનું સ્થાન આપેલું છે.

ભૂગોળનો વિષય વિદ્યાર્થીઓને ગોખાવવાનો હોઈ શકેજ નહિ. તેથી જો તેને નકશા સાથે શીખવવામાં આવે તો તેમને ગોખવાની જરૂર રહે નહિ, અને સંગીન જ્ઞાન થાય. એકજ નકશામાં બધી બાબતો હોવાથી નાના વિદ્યાર્થીઓને તે સમજવામાં ગુંથવાડો થાય તેથી આ પુસ્તકમાં વિષયવાર નકશાઓ ખાસ તૈયાર કરી આપવામાં આવ્યા છે, જેથી આ વિષય વધુ રસ વાળો થાય અને સંગીન જ્ઞાન થાય.

આ પ્રમાણે શીખવવાને ક્રિયાત્મક પદ્ધતિની ખાસ જરૂર છે. અને તેને માટે મેસર્સ મેકમીલન, મી. બી. સી. વૉલીસ, વગેરેઓએ આવાં પુસ્તકો અંગ્રેજીમાં બહાર પાડેલાં છે, તે ધોરણે ગુજરાતીમાં પણ શીખવવાને માટે ક્રિયાત્મક ભૂગોળ માળાની સીરીઝ મી. ચીમનલાલ જીભાઈ પરિખ તરફથી પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવેલી છે. જેમાંનાં ઘણાં ખરાં પુસ્તકો મુંબાઈ ઈલાકામાં, પશ્ચિમ હિંદ એજન્સીમાં પાઠ્ય પુસ્તક તરિકે અને વડોદરા રાજ્યની સેકન્ડરી સ્કૂલોમાં ચલાવવાને મંજૂર થયેલાં છે, પરંતુ વિદ્યાર્થીઓને બંને ચોપડીઓ લેવાનો ખર્ચ ભારે ન પડે તે સારૂં આ પુસ્તકમાં “ક્રિયાત્મક ભૂગોળ” ઉમેરી એકજ પુસ્તક જીજ કિંમતમાં વિદ્યાર્થી વર્ગના હિતને માટે તૈયાર કરવામાં આવ્યું છે, આ પુસ્તકની પદ્ધતિ બાળકના માનસને અનુસરીને છે. આ પદ્ધતિદ્વારા બાળકોને વિવિધ પ્રકારની માહિતી આપી શકાયે. તેમ ભૂગોળનું જ્ઞાન પણ સંગીન રીતે ફેલાવી શકાયે.

આ પુસ્તક શાળાઓના અભ્યાસ ક્રમને અનુસરીને તૈયાર કરવામાં આવ્યું છે. વળી તેમાં દેશની સ્વાભાવિક રચના, હવા, વરસાદ, પેદાશ, ઉદ્યોગ, વ્યાપાર, વસ્તી વગેરેની માહિતી, કેટલીક વનસ્પતિ અને ખનીજની વિશેષ હકીકત અને ઉપયોગ તથા બીજી કેટલીક જાણવા જેવી હકીકત આપવામાં આવી છે. વળી કૃતિના પ્રશ્નો ઉપરાંત પુસ્તકના ગઈ સાલના ટ્રેનિંગ કોલેજ અને વર્નાક્યુલર ક્ષાઈનલની પરિક્ષામાં આવેલા પ્રશ્નો તથા છેવટના ભાગમાં મુંબાઈ યુનિવર્સિટીની મેટ્રિક્યુલેશન પરિક્ષાના પ્રશ્નો દાખલ કરવામાં આવ્યા છે, જેથી વિદ્યાર્થીઓને ચાલુ જમાનાના પ્રશ્નોનો પદ્ધતિ અને જવાબ આપવાની સમજ પડે. આધુનિક જમાનાને લગતા વિમાન વ્યવહાર વિગેરે મહત્વની બાબતો આ પુસ્તકમાં સચિત્ર આપવામાં આવી છે. આવું સરળ ક્રિયાત્મક પદ્ધતિએ યુક્ત ગુજરાતી ભાષામાં અત્યાર સુધીમાં કોઈ પુસ્તક વિદ્યાર્થીઓ સમક્ષ મુકવામાં આવ્યું હોય તો તે આજ છે.

આ પુસ્તકમાં આપેલા નદીઓની લંબાઈના, પર્વતોની ઉંચાઈના અને શહેરોની વસ્તીના આંકડાઓ આપેલા છે તે ગોખાવવાના નથી પણ એક બીજાની સરખામણી કરવા માટે છે.

આ નવીન પદ્ધતિવાળા પુસ્તકથી વિદ્યાર્થીઓને તેમજ શિક્ષકોને આ વિષય વધુ રસવાળો થઈ પડશે અને તેઓ વધુ સંગીન જ્ઞાન મેળવશે તો અમારો શ્રમ ફળીભૂત થયો માનીશું. આ પુસ્તકને અંગે વિષયમાં રસ લેનાર શિક્ષકો તથા સદ્ગૃહસ્થો તરફથી સુચનાઓ સાભાર સ્વિકારવામાં આવશે.

વડોદરા.

તા. ૧-૪-૧૯૩૦

એમ એલ. શાહ

અનુક્રમણિકા.

વિષય.	પૃષ્ઠ.
હિંદુસ્તાન (સામાન્ય વર્ણન) ...	૧
મીમા ...	૨
આકાર અને ક્ષેત્રફળ ...	૨
વસ્તી ...	૨
ભૂપૃષ્ઠ ...	૪
(૧) હિમાલય પર્વતનો પહાડી પ્રદેશ ...	૪
(૨) સિંધુ ગંગાનો સપાટ પ્રદેશ ...	૪
(૩) દક્ષિણનો ઉચ્ચ પ્રદેશ ...	૪
(૪) કિનારાનાં મેદાનો ...	૫
કુદરતી વિભાગ ...	૫
કિનારો ...	૬
સામુદ્ર, અખાત, ઉપસાગર ...	૬
ભૂશિરો ...	૭
સમુદ્રધુની ...	૭
રામનો સેતુ (Adam's bridge) ...	૭
દ્વીપો ...	૯
ખંદરો અને તેની આસ પાસની દ્રવ્યભૂમિ ...	૯
પર્વતો ...	૧૩
ખીણો અથવા ઘાટ ...	૧૬
નદીઓ ...	૧૭
ધોધ ...	૨૧
નહેરો ...	૨૧
હરીઆઈ નહેરો (Back waters) ...	૨૨
સરોવરો ...	૨૨
આબોહવા ...	૨૫

વરસાદ	...	...	...	...	૨૯
મોન્સૂન નૈરૂત્યનો અને ઈશાનનો પવન	...	...	...	...	૨૯
પેદાશ, ખેતી, વનસ્પતિ	...	...	...	...	૩૪
મુખ્ય પાક	...	...	...	...	૩૬
જનાવરો	...	...	...	...	૪૧
ખનીજ	...	...	...	...	૪૪
વસ્તી	...	...	...	...	૪૭
લોકો	...	...	...	...	૪૮
ભાષાઓ	...	...	...	...	૪૯
મુખ્ય ધર્મો	...	...	...	...	૫૦
ઉદ્યોગ ધર્મો	...	...	...	...	૫૨
વ્યવહાર અને પરદેશ સાથેનો વંચાર તથા માર્ગો	...	...	...	...	૫૫
નિકાસ, આયાત	...	...	...	...	૫૫
હિંદુસ્તાનના માર્ગો	...	...	...	...	૫૬
(૧) પગરસ્તાના માર્ગ, રેલ્વે	...	...	...	...	૫૬
(૨) જળ માર્ગ	...	...	...	...	૫૯
(૩) હવાઈ વિમાન માર્ગ	...	...	...	...	૬૧
હવાખાવાનાં સ્થળો	...	...	...	...	૬૪
જાત્રાનાં સ્થળો	...	...	...	...	૬૫
રાજ્ય પદ્ધતિ	...	...	...	...	૬૮
દેશીરાજ્યો, પરદેશી સંસ્થાનો, પોર્ટુગીઝ અને ફ્રેંચ સંસ્થાનો.	...	...	...	...	૭૧

હિંદુસ્તાનનું સામ્રાજ્ય ભા. ૨ નો.

વિશેષ હકીકત.

મુંબાઈ ઈલાકો શહેરો	...	...	...	૭૩
મદ્રાસ ઈલાકો	...	...	...	૭૭
દેશીરાજ્યો ત્રાવણકોર અને કોચીન	...	...	...	૮૧

કુર્ગ પ્રાંત	...	...	...	...	૮૧
મહેસુર	...	...	...	...	૮૧
નિઝામનું રાજ્ય	...	...	...	...	૮૨
બંગાળા	...	...	...	...	૮૫
આસામ	...	...	...	...	૮૭
બહાર અને ઓરિસા	...	...	...	...	૮૯
દેશી રાજ્ય સિકિમ	...	...	...	...	૯૧
આંધ્રા અને અયોધ્યાના સંયુક્ત પ્રાંતો	...	...	...	...	૯૨
મધ્ય પ્રાંત અને વરાહ	...	...	...	...	૯૬
મધ્ય હિંદ એજન્સિ	...	...	...	...	૯૮
રજપુતાના (એજન્સિ)	...	...	...	...	૯૯
અજમેર મહેરવાડા	...	...	...	...	૧૦૧
દિલ્હી પ્રાંત	...	...	...	...	૧૦૨
પંજાબ	...	...	...	...	૧૦૨-૧૦૪
કાશ્મીર	...	...	...	...	૧૦૪-૧૦૫
વાયવ્ય સરહદનો પ્રાંત	...	...	...	...	૧૦૫-૧૦૬
બલુચિસ્તાન	...	...	...	...	૧૦૬-૧૦૭
સ્વતંત્ર રાજ્યો-નેપાળ અને ભૂતાન	...	...	...	...	૧૦૮
બ્રહ્મદેશ	...	...	...	...	૧૦૮-૧૧૧
સિલોન	...	...	...	...	૧૧૩-૧૧૪

નકશાઓ.

પૃષ્ઠ

૧	સીમા, ભૂ પૃષ્ઠ, કુદરતી વિભાગ, કિનારો-અખાત, સમુદ્ર, ભૂશિરો, અને સામુદ્રધુની	...	...	૩
૨	બંદરો અને તેની આસપાસની દ્રવ્ય ભૂમિ	...	...	૧૦
૩	દ્વીપો, બંદરો, પર્વતો, નદીઓ અને સરોવરો	...	...	૧૪
૪	જાન્યુઆરીનું ઉષ્ણતામાન	...	...	૨૬
૫	જુલાઈનું ઉષ્ણતામાન	...	...	૨૭

૬	હિંદુસ્તાનનો વાર્ષિક વરસાદ ...	૩૦
૭	વનસ્પતિ અનાજ વગેરેના છોડ અને ઝાડ...	૩૫
૮	પેદાશ વનસ્પતિ અને પ્રાણીઓની ...	૩૭
૯	પેદાશ વનસ્પતિ ...	૩૮
૧૦	ખનીજ ...	૪૪
૧૧	ભાષાઓ અને લોકો ...	૪૯
૧૨	રેલ્વે ...	૫૭
૧૩	હિંદુસ્તાનના માર્ગો ટપાલનો હવાઈ માર્ગ, જળ માર્ગ અને રેલ્વે. ...	૬૦
૧૪	જાત્રાનાં સ્થળ અને હવાખાવાનાં ઠેકાણાં ...	૬૪
૧૫	રાજક્રિય વિભાગ અને તેનું મુખ્ય શહેર ...	૬૯
૧૬	મુંબાઈ ઇલાકો ...	૭૪
૧૭	મદ્રાસ ઇલાકો, કુર્ગ પ્રાંત, મૈસુર, હૈદરાબાદ અને સિલોન ૭૮	
૧૮	બંગાળા અને આસામ ...	૮૫
૧૯	બહાર અને ઓરિસા ...	૯૦
૨૦	આંધ્રા અને અયોધ્યાના સંયુક્ત પ્રાંતો ...	૯૨
૨૧	મધ્ય પ્રાંત અને મધ્ય હિંદ એજન્સી ...	૯૭
૨૨	રજપુતાના, અજમેર-મૈસુરવાડા, દિલ્હી, પંજાબ, કાશ્મીર, અને વાયવ્ય સરહદના પ્રાંતો ...	૧૦૦
૨૩	બલુચિસ્તાન ...	૧૦૭
૨૪	પ્રશ્નદેશ... ...	૧૦૯
	તે ઉપરાંત હિંદુસ્તાનની રૂપરેખાના ૧૩ નકશા અને ૧ માર્ગોનો તથા ૬ દક્ષિણ હિંદુસ્તાનનો મળી ૧૫ રૂપ રેખાના નકશાઓ છે.	

એશિઆખંડ.

અનુક્રમણિકા.

	પાન.
૧ એશિઆખંડ—સામાન્ય વર્ણન, સીમા, ક્ષેત્રફળ,	૧-૨
૨ ભૂપૃષ્ઠ—ઉચ્ચ પ્રદેશો, મેદાનો	૨-૪
૩ કિનારો—સમુદ્રો, અખાત, ઉપસાગર, સામુદ્ર- ધુનીઓ, ક્ષીપો, ક્ષીપકન્યો, ભૂશિરો, સુવેઅની નહેર, ખંડરો.	૫-૮
૪ પર્વતો, નદીઓ, સરોવરો	૧૨-૧૫
૫ આબોહવા અને વરસાદ, (માન્સૂનના દેશો, અને ભૂમધ્ય સમુદ્ર પાસેના દેશો)	૧૭-૧૬
વસ્તી, લોકો અને ધર્મો	૧૬-૨૦
વનસ્પતિ	૨૩-૨૫
ખનીજ	૨૬
પ્રાણી	૨૬
હુન્નર, ઉદ્યોગ અને વેપાર	૨૬-૩૦
રેલ્વે	૩૦-૩૨
દેશો અને મુખ્ય શહેર	૩૪-૩૫
રાજ્ય વ્યવસ્થા	૩૫
હિંદીચીન	૩૬-૪૨
ચીનાઇ રાજ્ય	૪૩-૪૮
જાપાન	૪૬-૫૩
એશિઆઇ રૂશિઆ	૫૪-૫૫
એશિઆઇ તુર્કસ્તાન	૫૫-૫૮

અરબસ્તાન	૫૮-૬૦
ઇરાન	૬૦-૬૧
અફઘાનિસ્તાન	૬૨-૬૪
બ્રિટીશ ટાપુઓ	૬૫
કુહરતી રચના	૬૬
આબોહવા અને વરસાદ	૬૬
વસ્તી અને લોકો	૭૧
ખનીજ, વનસ્પતિ, આયાત અને નિકાસ.	૭૨
ઉદ્યોગ હુન્નરનાં કારખાનાં અને શહેરો	૭૪-૭૬
નકશાઓ.	

૧ એશિઆખંડ ભૂપૃષ્ઠ	૨
૨ કિનારો, પર્વતો, નદીઓ અને સરોવરો	૧૧
૩ આબોહવા અને વરસાદ	૧૭
૪ વનસ્પતિ અને ખનીજ	૨૫
૫ દેશો અને તેનાં મુખ્ય શહેર	
૬ હિંદીચીન	
૭ ચીનાઇ રાજ્ય	
૮ જાપાન	
તે ઉપરાંત પાંચ રૂપરેખાના નકશાઓ છે.	
૯ બ્રિટિશ ટાપુઓ-સીમા, કિનારો, ઉચ્ચ પ્રદેશો, પર્વતો વગેરે.	૬૭
૧૦ " વરસાદનું પ્રમાણ	૭૦
૧૧ " ખનિજ	૭૨
૧૨ " શહેરો, ઉદ્યોગ ધંધાનાં કારખાનાં અને બંદરો	૭૪
એક રૂપરેખાનો નકશો.	૭૩

હિંદુસ્તાનનું સામ્રાજ્ય.

(Indian Empire)

હિંદુસ્તાન—આપણે મુંબાઇ ઇલાકાની હકીકત શીખી ગયા. એવા ઘણા ઇલાકા અને પ્રાંતો મળીને દેશ થાય. મુંબાઇ ઇલાકા જે દેશમાં આવ્યો છે તે દેશને હિંદુસ્તાન કહે છે. તેમાં મુંબાઇ ઇલાકા જેવા બીજા ઇલાકા, પ્રાંતો, મોટાં દેશી રાજ્યો અને એજન્સીઓ આવેલી છે. આ બધાના ઉપરી ગવર્નર જનરલ છે, તેમને વાઇસરૉય એટલે શેનશાહના પ્રતિનિધિ પણ કહે છે. ઇંગ્લાંડના રાજા તે આપણા શેનશાહ છે, ઇલાકાના અને પ્રાંતોના ગવર્નરો વાઇસરૉયના તાબામાં છે.

મુસલમાનો આવ્યા તે વખતે આ દેશમાં હિંદુઓ વસતા હતા તેથી તેને હિંદુસ્તાન કહે છે. વળી ભરત રાજાના નામ ઉપરથી તેને ભારતવર્ષ કે ભરતખંડ અને આર્ય લોકો તેમાં વસતા હતા તે ઉપરથી તેને આર્યવર્ત કહે છે. આ દેશની ત્રણ બાજુ પાણી હોવાથી તેને દ્વીપકલ્પ કહે છે. આ દેશની રચના એવી અત્કારિક છે કે તેમાં સૃષ્ટિની સર્વે શોભા, દેખાવ અને ઘણું કરીને સર્વ પ્રકારની વનસ્પતિ તથા હવા માલમ પડે છે.

[દુનિયામાં અને એશિયા ખંડમાં હિંદુસ્તાનની જગ્યા—હિંદુસ્તાન ઉત્તર અક્ષાંસ ૮ થી ૨૬ અને પૂર્વ રેખાંસ ૬૭ થી ૯૭ વચ્ચે આવેલો છે. તે એશિયા ખંડની દક્ષિણે જે ત્રણ દ્વીપકલ્પો આવેલા છે તેમાંનો વચ્ચેલો દ્વીપકલ્પ હિંદુસ્તાન છે. તે એશિયાખંડની છેક દક્ષિણ સુધી આવેલો છે.]

૧ ખંડ—ઘણા દેશો મળી થએલા જમીનના મોટા ભાગને ખંડ કહે છે. :

દ્વીપ—ઝીણા અક્ષરો તથા કોંસમાં આપેલી હકીકત જરૂર હોય તોજ વિદ્યાર્થીઓને વંચાવવી.

સીમા, આકાર, ક્ષેત્રફળ, વસ્તી, ભૂપૃષ્ઠ અને કુદરતી વિભાગ.

સીમા—આ દેશની ઉત્તરે હિંદુકુશ, કારાકોરમ અને હિમાલય પર્વતો આવેલા છે. તેઓ પરદેશી રાજ્યોની સ્વારીઓથી આ દેશનું રક્ષણ કરે છે. પૂર્વે ચીન, હિંદીચીન અને બંગાળનો ઉપસાગર છે. દક્ષિણે હિંદી મહાસાગર અને પશ્ચિમે અરબી સમુદ્ર તથા સુલેમાન અને હાલા પર્વત આવેલા છે. અને તેની પેટ્ટી બાબુ ઇરાન તથા અફઘાનિસ્તાન આવેલા છે.

[આ ખંડના ઉત્તરના અડધા ભાગમાં ઘણા ઉંચા દુર્ગંધ પર્વતો આવેલા છે અને દક્ષિણના અડધા ભાગમાં સમુદ્ર આવેલા છે તેથી કોઈપણ પરદેશી રાજ્યથી એકદમ ચઢી અવાય તેમ નથી.]

આકાર અને ક્ષેત્રફળ—આ દેશનો આકાર ત્રિકોણ છે. તેનું દક્ષિણ બિંદુ તે તેનું શિખર છે અને હિમાલય પર્વત તેનો પાયો છે. તેની ઉત્તર દક્ષિણ લંબાઈ ૨૦૦૦ માઈલ છે અને પશ્ચિમથી પૂર્વ સુધીની પહોળાઈ ૨૫૦૦ માઈલ છે. આ દેશનું ક્ષેત્ર ફળ અઢાર લાખ ચોરસ માઈલ છે. એટલે મુંબાઈ ઇલાકાના કરતાં લગભગ નવ ઘણું મોટું છે.

[તેમાં લગભગ દસ લાખ ચોરસ માઈલ ઇંધેલ સરંચારને તાબે છે. અને બાકીનામાં દેશી રાજ્યો અને સ્વતંત્ર રાજ્યો છે.]

વસ્તી—આ દેશની વસ્તી ૩૨ કરોડ માણસની છે. જે પૃથ્વીની આખી વસ્તીનો પાંચમો ભાગ છે, અને મુંબાઈ ઇલાકા કરતાં લગભગ બાર ઘણી વધારે છે.

[આ દેશની દર ચોરસ માઈલે સરેરાશ વસ્તી ૧૭૦ માણસની ગણાય. આ વસ્તીનાં છ કરોડ માણસ દેશી રાજ્યોમાં છે અને બાકીની ખાલસા મુલકમાં છે. વસ્તી પૈકી ૨૨ કરોડ હિંદુ, સાત કરોડ મુસલમાન, અને બાકીની ૪૫ લાખ ખ્રિસ્તિ, એક લાખ પારસી, અને પચીસ હજાર ચાહુદી વગેરે છે.]

રૂપિયા, લુપ્પ, કુદરતી
વિભાગ, ડિનારી—
અખાત, સમુદ્ર, ભૂશિરોઅને
સામુદ્રધુની

સિબેરિયા

સુવેનોરિયાપેટા

ધુ ગંગાનું મે દાન

મધ્ય અન

પાલમથાળ

ગંગાનાનો

ઉપસાગર

નિમેસ

મહાસાગર

અરેબ માઉન્ટ મોપ

૦ ૧૦૦ ૨૦૦ ૩૦૦ ૪૦૦

ઉચ્ચાદિન માપ

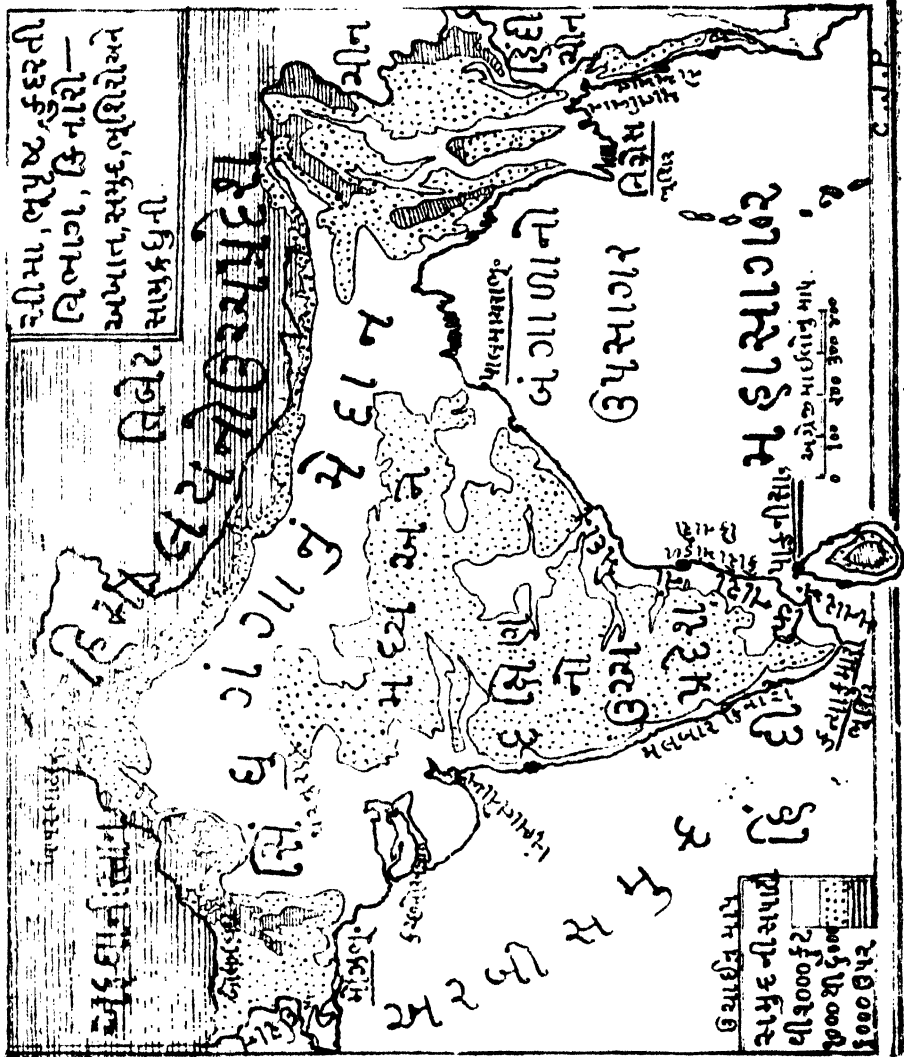
સમુદ્રની સપાટી

૫૧૨૦૦૦ ફીટ

૭૦૦૦ ફીટ

૧૦૦૦ ફીટ

૦ ૧૦૦ ૨૦૦ ૩૦૦ ૪૦૦

ભૂ પૃથ્.

હિંદુસ્તાનની ભૂ રચના તપાસીએ તો આપણને માલમ પડશે કે તેનો ઉત્તરનો ભાગ એક પહાડી પ્રદેશ છે. તેને હિમાલય પર્વતનો ઉચ્ચ પ્રદેશ કહે છે. તે કાશ્મીરથી આસામ સુધી લગભગ ૧૬૦૦ માઈલ લાંબો અને ૨૦૦ માઈલ પહોળો, અને વધારેમાં વધારે લગભગ ૨૦૦૦૦ કુટ જેટલો ઉંચો પહાડી પ્રદેશ છે. તેમાં આવેલા પર્વતો કિલ્લાની માફક હિંદુસ્તાનનું રક્ષણ કરે છે. આ પર્વતો ઓળંગી શકાય તેવા નથી તેથી જવા આવવા માટે તેમાં ખીણો છે તેમાં જૈનઘાટ અને જોલનઘાટ મુખ્ય છે, વળી આ પ્રદેશમાં સિંધુ, ગંગા, જમના અને પ્રક્ષપુત્રા વગેરે મોટી નદીઓનાં મૂળ આવેલાં છે. (૨) આ પહાડી પ્રદેશની દક્ષિણે સિંધુગંગાનો સપાટ પ્રદેશ છે જે લગભગ બે હજાર માઈલનું ક્ષણરૂપ સપાટ મેદાન છે. આ મેદાનમાં સિંધુ અને ગંગા નદીઓ વહે છે તે ઉપરથી તેનું નામ પડેલું છે. તે દરિયાની સપાટીથી ૬૦૦ ફુટની અંદરની ઉંચાઈએ છે, આ મેદાન હિમાલયમાંથી મોટી નદીઓએ ખેંચી આણેલા કાંપનું બનેલું છે અને તેમાં ઉત્તમ પાક થાય છે. ગંગા નદીના પ્રદેશમાં અનાજ ઉપરાંત શેરડી, અપ્રીણ, ગળી, ચહા અને તેના મુખ આગળના ત્રિકોણ પ્રદેશમાં સણ પુષ્કળ થાય છે. આ ભાગ ક્ષણરૂપ હોવાને લીધે તેમાં ઘીચ વસ્તી છે, તથા તેમાં મોટાં મોટાં શહેરો આવેલાં છે. સિંધુ અને ગંગાનાં મેદાનો વચ્ચે અરવલ્લી પર્વતનો ઉચ્ચ પ્રદેશ, દિલ્લી સુધી આવી બન્ને મેદાનો વચ્ચે જગદેપક પ્રદેશ બનેલો છે. આ મેદાનની દક્ષિણે દક્ષિણનો ઉચ્ચ પ્રદેશ અને કિનારાનાં મેદાનો આવેલાં છે. (૩) દક્ષિણનો ઉચ્ચ પ્રદેશ વિંદ્યાચળ પર્વત અને પશ્ચિમ ઘાટ તથા પૂર્વ ઘાટના પર્વતોના ત્રિકોણનો ઉચ્ચ પ્રદેશ છે. નિલગિરિ તે ત્રિકોણનું માથું છે. વિંદ્યાચળ પાંચો છે અને પાશ્ચિમ અને પૂર્વ ઘાટ તેની બાજુઓ છે.

[વિંદ્યાચળથી નિલગિરિની લંબાઈ લગભગ ૮૦૦ માઈલ છે. વિંદ્યાચળની સરાસરી ઉંચાઈ ૨૫૦૦ ફુટ તથા પશ્ચિમઘાટની સરાસરી ઉંચાઈ ૩૫૦૦ ફુટ તથા પૂર્વઘાટની સરાસરી ઉંચાઈ ૨૦૦૦ ફુટ છે. આ ત્રણે પર્વતોની વચ્ચે દક્ષિણના ઉચ્ચ પ્રદેશનું મેદાન છે. તેની સરાસરી ઉંચાઈ ૨૦૦૦ થી ૩૦૦૦ ફુટ છે. આ પ્રદેશનો દોળા પૂર્વ તરફનો છે. તેથી ત્યાંની નદીઓ પૂર્વ તરફ વહે છે. પશ્ચિમઘાટમાં થળઘાટ અને બોરઘાટની ખીણો આવેલી છે, પશ્ચિમઘાટના નિલગિરિથી કેપકેમોરીન સુધીના ભાગને અનમલાઈ અને કારડામમ પર્વતો કહે છે.]

(૪) કિનારાનાં મેદાનોમાં એક પશ્ચિમે સહ્યાદ્રિ અને દરિયા કિનારાની વચ્ચે લગભગ ૩૦ થી ૪૦ માઈલ પહોળું તથા ખીણું પૂર્વ દરિયા કિનારા અને પૂર્વઘાટની વચ્ચે લગભગ ૧૨૫ થી ૧૫૦ માઈલ પહોળું એમ બે મેદાનો આવેલાં છે. એટલે ત્યાંની લાંબી નદીઓ પૂર્વ તરફ વહે છે. આ મેદાનોના કિનારાનો દરિયો ઘણો છાછરો છે. અને કિનારાનાં મેદાન દરિયાથી લગભગ ૬૦૦ ફુટની અંદરની ઉંચાઈએ છે. તે ઘાટોમાંથી ખેંચી આણેલી માટી અને ડાંપનાં બનેલાં છે.

[હિંદુસ્તાનના જંગલના પ્રકારો—હિમાલય, આસામ અને ગ્રહ્યદેશનાં જંગલો, તેરાઈ, મુંદરવન, અને મધ્ય હિંદુસ્તાનના ઉચ્ચ પ્રદેશનાં તથા પશ્ચિમઘાટનાં જંગલો છે.]

ઉપર જણાવેલી ભૂ રચના ઉપરથી હિંદુસ્તાનના કુદરતી ચાર વિભાગ પડેલા છે. (૧) હિમાલય પર્વતનો પહાડી પ્રદેશ (૨) સિંધુગંગાનું મેદાન (૩) મધ્ય અને દક્ષિણનો ઉચ્ચ પ્રદેશ (૪) કિનારાનાં મેદાન.

હિંદુસ્તાનના સામ્રાજ્યમાં હિંદુસ્તાન, બલુચિસ્તાન અને ગ્રહ્યદેશનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. સિલોન એ હિંદુસ્તાનનો જ ભાગ ગણાય છે.

કિનારો—સમુદ્ર, અખાતો, ભૂશિરો, સામુદ્રધુની, ખંદરો અને દ્વીપો.

કિનારો—કોઈપણ દેશ દરિયા કિનારે હોય તો તેથી દેશને ઘણોજ લાભ છે. કિનારાથી બીજા દેશ સાથે સહેલાઈથી સંબંધ થાય છે, અને મુસાફરી કરવામાં તથા માલ બીજા દેશમાંથી લાવવા તથા ત્યાં મોકલવામાં સસ્તુ અને સવડતા ભરેલું થઈ પડે છે. અને વેપારને ઘણો લાભ થાય છે. તેમજ દેશનું રક્ષણ થાય છે, અને દવાપાણીમાં પણ ઘણો લાભ થાય છે. ઉત્તમ કિનારો એટલે તેમાં પુષ્કળ ખાંચાખુંચી અને ઘણા અખાત ઉપસાગરો હોય અને સારાં ખંદરો તથા નજીકમાં દ્વીપો હોય તો તેથી દેશને ઘણોજ લાભ થાય છે. હિંદુસ્તાનનો દરિયા કિનારો લગભગ ૪૦૦૦ માઈલ લાંબો છે પણ તે ઘણોખરો ગ્રીષ્મો અને ખાંચાખુંચી વગરનો છે. કિનારે આવેલી જમીન ૬૦૦ ફુટ અંદરની ઉંચાઈવાળી સપાટ અને રેતાળ છે, અને ત્યાંનો દરિયો છાછરો છે. વળી તેના કિનારે ઘણા દ્વીપો ઘણાં સારાં ખંદરો અને મોટાં શહેરો આવેલાં નથી તેથી વેપારને જોઈએ તેટલો સારો ફાયદો થતો નથી. ફક્ત કરાંચી, મુંબઈ અને કલકત્તા ખરાં સારાં ખંદરો છે. મદ્રાસમાં સાફ ખાડું નથી. બ્રહ્મદેશનો કિનારો ખાંચાખુંચીવાળો છે પણ સ્ટીમરોને માટે નકામો છે. પશ્ચિમ કિનારાના દક્ષિણના અડધા ભાગને મલબાર કિનારો અને પૂર્વના દક્ષિણ ભાગને કોરોમાંડળ કિનારો કહે છે. કોરોમાંડળ કિનારાની ઉત્તરે ઉત્તર સરકાર અને તે પછી આસામના કિનારા આવેલા છે.

સમુદ્ર, અખાત, ઉપસાગર—હિંદુસ્તાનની દક્ષિણે હિંદી મહાસાગર આવેલો છે. અને તેનો જે ભાગ પશ્ચિમ કિનારે આવેલો છે તેને અરબી સમુદ્ર અને જે ભાગ પૂર્વમાં આવેલો છે તેને બંગાળાનો ઉપસાગર કહે છે. અરબી સમુદ્રમાં કુચ્છ અને

ખંભાતના અખાત, દક્ષિણે મનારનો અખાત, અને પ્રહ્લદેશના દક્ષિણ કિનારે માર્તાખાનનો અખાત આવેલા છે.

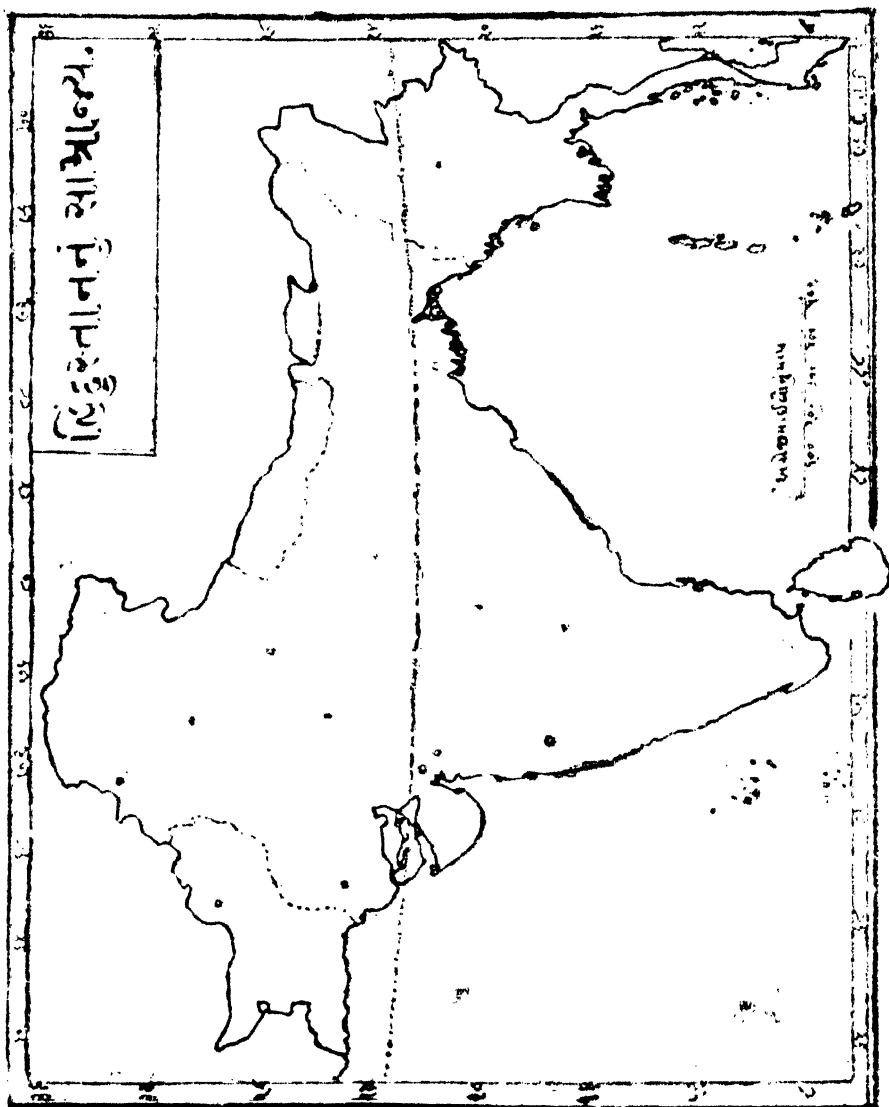
ભૂશિરો-સિંધની પાશ્વમે મોંઝ ભૂશિર હિંદુસ્તાનનું છેક પશ્ચિમ ખિંદુ, કાઠીઆવાડની પશ્ચિમે જગત પોઈટ અને દક્ષિણે કેપકોમોરીન (કન્યા કુમારી ભૂશિર) છેક દક્ષિણ ખિંદુ છે તે સિવાય ઓરિસાના કિનારા ઉપર પાલમાયરા ભૂશિર અને પ્રહ્લદેશને કિનારે કેપનિગ્રેસ આવેલી છે.

સામુદ્રધુની-પાકની સામુદ્રધુની મનારના અખાત અને ખંગાળાના ઉપસાગરને જોડે છે.

રામનો સેતુ-(Adam's Bridge) રામેશ્વર અને મનારના બેટ્રા વચ્ચે રામનો સેતુ છે, તે પરવાળાંની ટેકરીઓ અને રેતીનો બનેલો છે.

કૃતિ.

- ૧ હિંદુસ્તાનના સામ્રાજ્યની પાશ્ચિમે, ઉત્તરે અને પૂર્વે જે દેશો આવેલા છે તેમનાં નામ નકશામાં લખો.
- ૨ હિંદુસ્તાનની જે દીશામાં દરિયો આવ્યો હોય ત્યાં તેનું તથા અખાતો અને ઉપસાગરનાં નામ લખો અને તેમાં ભુરો રંગ પુરો.
- ૩ હિંદુસ્તાનનું ક્ષેત્રફળ કેટલું છે તે અને તેની વધારેમાં વધારે લાંબાઈ અને પહોળાઈ કેટલી છે તે નકશાની ખાત્રુએ લખો.
- ૪ હિંદુસ્તાનના કુદરતી વિભાગ પાડી તેમાં તેમનાં નામ લખો.
- ૫ મલબાર કિનારો અને કોરોમાંડલ કિનારાનાં નામ લખો.
- ૬ પ્રહ્લદેશના કિનારા ઉપર જે અખાત, ભૂશિર અને ખંદર આવ્યાં હોય તેનાં અને હિંદુસ્તાનના દક્ષિણ અને પશ્ચિમ કિનારે જે સામુદ્રધુનીઓ અને ભુશિરો આવ્યાં હોય તેમનાં નામ લખો.
- ૭ ગંગાના પ્રદેશ અને સિંધુના પ્રદેશ વચ્ચે કયો પર્વત આવી તેમને જુદા પાડે છે અને જળ ક્ષેપક પ્રદેશ બનાવે છે તે જણાવો.
- ૮ દક્ષિણના ઉચ્ચ પ્રદેશનો ઢાળ કઈ દિશાનો છે તે તથા તેમાં વહેતી નદીઓ કઈ દિશામાં વહે છે અને કયા અખાતમાં પડે છે તે જણાવો.

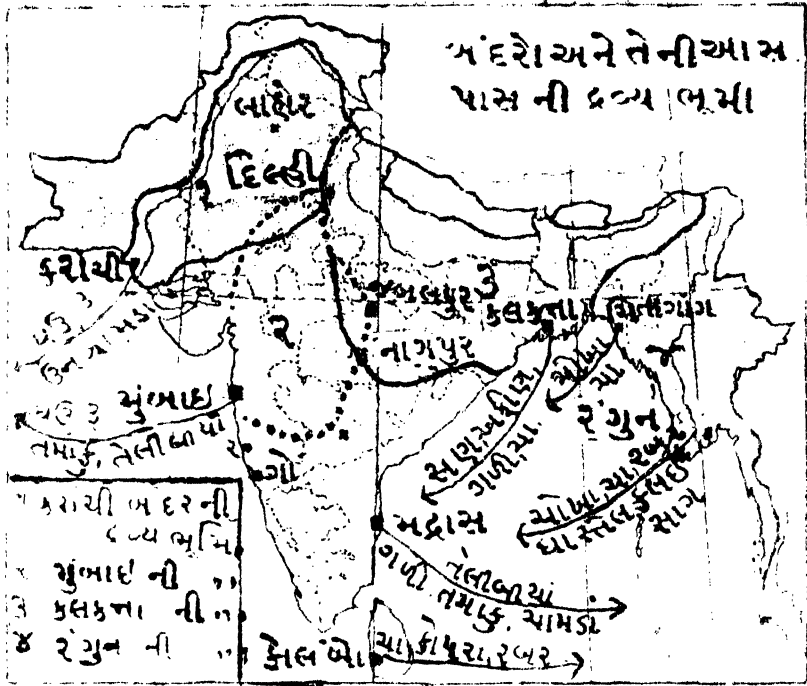
દ્વીપો—હિંદુસ્તાનની દક્ષિણે સિલોન બેઠ છે. તેને સિહ-લદ્વીપ કે લંકાં પણ કહે છે. ત્યાંના વતનીઓ સિંહાદી કહેવાય છે તે ઉપરથી તેને સિંહલદ્વીપ કહે છે. તેઓ તામીલ ભાષા બોલે છે અને બૌદ્ધધર્મ પાળે છે. તેમાં ઇંગ્રેજ સરકાર તરફથી સ્વતંત્ર ગવર્નર રહે છે. તેનું મુખ્ય શહેર કોલંબો છે. તે બંદર છે. ત્યાંની પેદાશ ચાખા, નાગિએર, ચા, રબર, અને તેલનો છે. ત્યાં ખેલેગો અને હીરાની ખાણો છે. હિંદુસ્તાન અને સિલોનની વચ્ચે રામેશ્વર અને મનાર બેઠ છે. હિંદી મહાસાગરમાં મલબાર કિનારાની પશ્ચિમે લક્ષદ્વીપ અને માલદ્વીપ બેઠો છે. લક્ષદ્વીપ મદ્રાસના ગવર્નરને તાબે છે. માલદ્વીપમાં મુસલમાન રાજા છે અને તે સિલોનના ગવર્નરને તાબે છે. લક્ષદ્વીપ એટલે લાખ ટાપુ અને માલદ્વીપ એટલે હજાર ટાપુ એવા અર્થ થાય છે. લક્ષદ્વીપ પરવાળાના ટાપુઓના સમુદ છે. આ બંને બેઠોની મુખ્ય પેદાશ અને નિકાસ નાગિએર છે. કેરોમાંડળ કિનારાની પૂર્વે બંગાળના ઉપસાગરમાં આંડામાન અને નિંકોબાર બેઠો છે. દેશનીકાલની સળવાળા કેદિઓને આન્ડામાન મોકલવામાં આવે છે. ટીનાસરીમને કિનારે બ્રહ્મદેશને લગતા મરગુઈદ્વીપોનો સમુદ છે.

બંદરો અને તેની આસ પાસની દ્રવ્ય ભૂમિ^૧—પાશ્ચિમ કિનારે કરાંચી અને મુંબાઈ છે. કરાંચી એ ઇંગ્લાંડથી હિંદુસ્તાનમાં પાસેમાં પાસેનું બંદર અને સિંધુ નદીનું ખાણું છે. આ બંદરેથી

* સમુદ્રમાં પરવાળાનાં ઝાણાં જવડાં થાય છે, તે પોતાને રહેવા સાથે મધપુરા જેવાં ઘર બાંધે છે તે વધીને મોટા ડુંગર અને બેઠ થઈ જાય છે. પછી તેના ઉપર પક્ષાઓ અને માણસો આવીને વસે છે, તે પરવાળાના ટાપુ કહેવાય છે.

૧ જે ભાગમાંથી માલ બંદરે આવે છે તે ભાગને તેની દ્રવ્ય ભૂમિ કહે છે.

x ખાણું એટલે જે બંદરમાં ચોમાસામાં વહાણો અને સ્ટીમરો સહી સલામત રહી શકે અને કિનારા સુધી આવી શકે તેવી સગવડોતોને ખાણું કહે છે.

મુખ્યત્વે ફરીને ઘઉં, રૂ, અને ઉન પરદેશ જાય છે. તે સિવાય તેલી બીયાં અને આમડાં પણ જાય છે. (૧) ઘઉંનો ઘણો જથ્થો પંજાબમાંથી, ઉન પંજાબ અને કાશ્મીરમાંથી અને ઉંચા પ્રકારનું રૂ ત્રિધમાંથી આવે છે. મુંબાઈ એ હિંદુસ્તાનમાં પહેલા નંબરનું અને હુનિયામાંના ઉત્તમ ખંદેરોમાંનું એક ખંદર અને બાઈ છે. હિંદુસ્તાનનો ઘણો ખરો માલ આ ખંદેરથી પરદેશ જાય છે. અને આવે છે. આ ખંદેરથી તેને લગતા (૨) વરાડ, મધ્ય પ્રાંતો અને ધારવાડમાં પુષ્કળ રૂ થાય છે તે રૂ તથા તે સિવાય ઘઉં, તેલીબીયાં, તમાકુ, કોફી અને આમડાં વિગેરે પરદેશ જાય છે. આ ખંદરનો પરદેશ સાથે લગભગ ત્રણ અબજ રૂપીઆ જેટલો વેપાર ચાલે છે. પૂર્વ કિનારે મદ્રાસ ખંદર છે તે કુદરતી ખંદર અને બાઈ નથી.

પણ કૃત્રિમ બાર કરવામાં આવ્યું છે. આ બંદરેથી મુખ્યત્વે તમાકુ, ગળી, ચામડાં અને તેલી બીયાં તેમજ રૂ, ચડે છે. ગંગાનદીના મુખ આગળ કલકત્તા બંદર છે. ગંગાનદીના ડેલ્ટામાં થતું શણ અને તેના બનાવેલા કોથળા આ બંદરેથી ચઢી આખી દુનિયાને પુર પાડે છે. આ શહેરમાં શણની મીલો ઘણી છે. તે સિવાય (૩) સં. પ્રાંતો, બિહાર, બંગાળા અને આસામમાંથી અપ્રીણ, ગળી, ચા, તેમજ ચોખા અને ચામડાં, આ બંદરેથી પરદેશ જાય છે. બીજું બંદર ચિતાગાંગ છે ત્યાંથી આસામનો ચા, ઇમારતી લાકડાં, અને ચોખા પરદેશ જાય છે રંગુન એ (૪) બ્રહ્મદેશનું મુખ્ય શહેર અને બંદર છે. ત્યાંથી પુષ્કળ ચોખા, પેટ્રોલીઅમ (ઘાસ્તેલ) અને કલઈ, રબર, સાગ અને ચા, પરદેશ જાય છે. આ બંદરેએથી દેશની નિકાસ અને આયાત થયા કરે છે. તે સિવાય બીજાં નાનાં બંદરો પશ્ચિમ કિનારે રત્નાગિરિ, ગોવા, કારવાર વિગેરે છે તેમાં વહાણો અને હોડીઓ ફરે છે તેમાં નાગિએર, મીડુ, સુકાં માંછલાં, તેજના અને કાથી ભરાય છે.

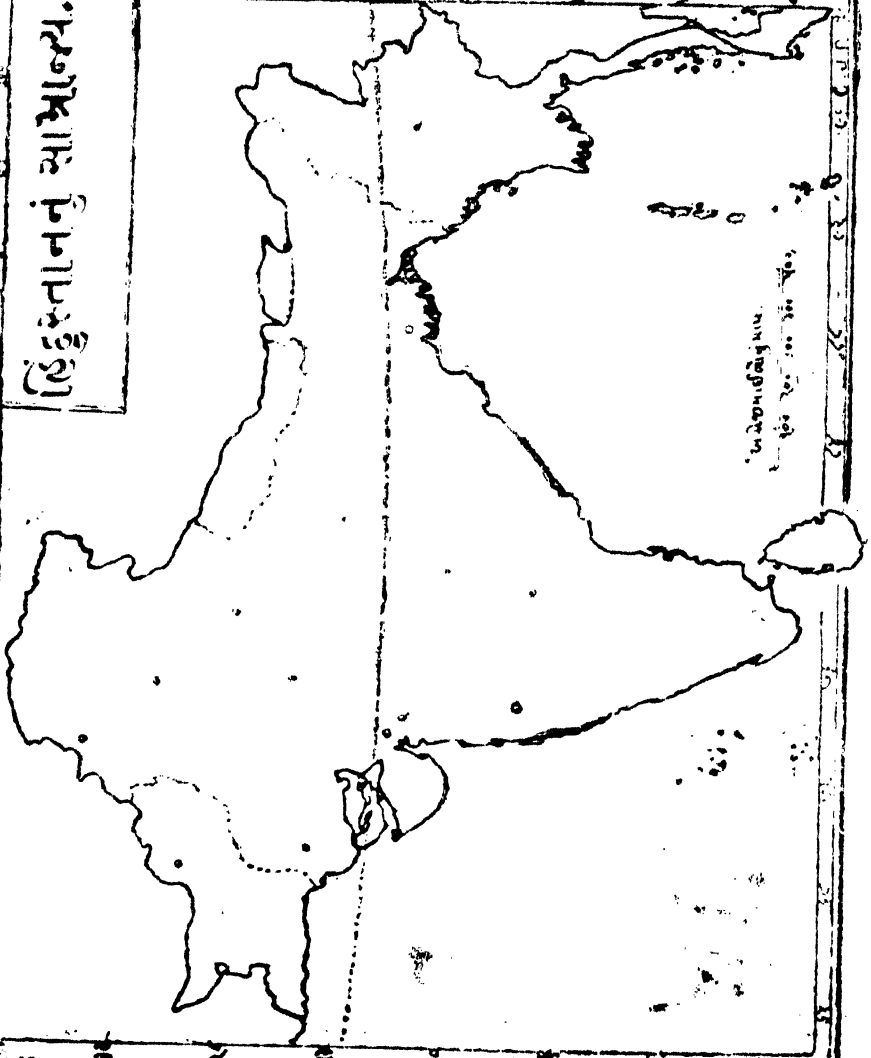
સિલોનમાં મુખ્ય બંદર કોલંબો છે. તે સ્ટીમરોને કોલસા લેવાનું સ્થળ છે. ત્યાંની નીકાસ, રબર, કોપરેલ, તેજના અને ચા છે.

કૃતિ.

- ૧ હિંદુસ્તાનના દ્વીપોનાં નામ સાથેના નકશામાં લખો.
- ૨ સીલોન એટ કોના તાબામાં છે તથા ત્યાંની પેદાશ કઈ છે તે લખો અને ત્યાંના લોકોનું વર્ણન કરો.
- ૩ પરવાળાના ટાપુઓ એટલે શું તે સમજાવો. હિંદુસ્તાનમાં એવા ટાપુઓ કયા છે અને તેની પેદાશ શું છે તે જણાવો.
- ૪ સાથેના નકશામાં કરાંચી, મુંબઈ, કલકત્તા, મદ્રાસ અને રંગુન બંદરોનાં નામ જોતે સ્થળે લખો અને તેમની દ્રવ્ય ભૂમના ભાગ જુદા પાડીને બતાવો.

हिंदुस्ताननु साभ्रान्त्य.

महाराष्ट्र

- ૫ આ દ્રવ્ય ભૂમિના ભાગોમાં સામાન્ય રીતે કયા કયા દેશોનો સમાવેશ થાય છે તે જણાવો.
- ૬ ઉપરનાં પાંચે બંદરોએ કયા કયા ભાગમાંથી મુખ્યત્વે કરીને કયો માલ પરદેશ ચડાવવા સારૂ આવે છે તે જણાવો.
- ૭ કયા કયા બંદરેથી કયો કયો માલ કયા દેશમાં જાય છે તથા કયા દેશમાંથી કયો માલ ત્યાં આવે છે તે તે બંદરો આગળ લખીને જણાવો.
- ૮ બીજાં બંદરો કયાં કયાં છે અને ત્યાં મુખ્ય વેપાર શાનો ચાલે છે તે તે બંદરોનાં નામ યોગ્ય સ્થળે લખીને ત્યાં જણાવો.
- ૯ મુંબાઈ, કલકત્તા અને રાંગુનની મુખ્ય નિકાશની ચીજો જણાવો અને તે ચીજોના પ્રકારમાં જે ફેર માલમ પડે છે તેનાં કારણો આપો.

પર્વતો, નદીઓ, ધોધ, નહેરો અને સરોવરો.

પર્વતો—

હિમાલય—હિંદુસ્તાનની ઉત્તરે હિમાલય પર્વત આવેલો છે. હિમાલય એટલે બરફનું સ્થાન. આ પર્વતની ટોચ ઉપર નિરંતર બરફ રહે છે તેથી તેને હિમાલય કહે છે. આ બરફ તેના ઢાળ અને ખીણોમાં ધીમે ધીમે નીચે ધસે છે તેને હીમનદી* કહે છે. દુનિયામાં તે ઉંચામાં ઉંચો પર્વત છે. અને તેમાં દુનિયામાં ઉંચામાં ઉંચાં શિખરો આવેલાં છે. આ પર્વતની સરાસરી ઉંચાઈ લગભગ ૨૦૦૦૦ ફુટ છે. અને તેની લંબાઈ લગભગ ૧૫૦૦ માઈલ છે અને પહોળાઈ ૨૦૦ થી ૨૫૦ ફુટ છે. તેનું ઉંચામાં ઉંચું શિખર

* હીમ નદી એટલે બરફની નદી પર્વતની શિખર ઉપરનું બરફ પર્વતના ઢાળ અને ખીણોમાં ધસે ધીમે ધીમે નીચે ધસે છે તેને હીમ નદી કહે છે. તેની ગતિ ધણીજ ધીમી એટલે એક દિવસમાં એકથી બે ફુટ જેટલી હોય છે.

માઉન્ટ એવરેસ્ટ અથવા ગૌરીશંકર x(૨૯૦૦૦ ફુટ ઉંચું) છે. જે દુનિયામાં સૌથી ઉંચું છે. તે સિવાય ખીખાં શિખરો નંદાદેવી (૨૬૬૦૦), કાંચન ગંગા (૨૮૦૦૦), ધવળગિરિ ૨૬૮૦૦), અને નાંગ પર્વત (૨૬૦૦૦) છે. આ પર્વત ઉપર સર્વ પ્રકારની હવા તથા વનસ્પતિ માલમ પડે છે. તે એક દુનિયામાં મોટામાં મોટો જળક્ષેપક* પ્રદેશ છે. (નદીઓની હકીકત જુઓ) તેના ઉપર કૈલાસ, માનસરોવર, ગંગોત્રી, બદરીનાથ અને કેદારનાથ પવિત્ર સ્થાનો છે. તેમાં મુખ્ય હવા ખાવાનાં દેકાણાં મસુરી, સિમલા, નૈનીતાલ, દહેરાદુન અને દાર્જીલિંગ છે, આ પર્વતમાં ઘણી મોટી નદીઓ નીકળે છે. એના કેટલાક નીચેના ભાગમાં મોટાં જંગલો છે તેને તેરાઇ કહે છે. ત્યાંનાં હવા પાણી સારાં નથી તેમજ તેમાં ફાડી ખાનારાં પશુ રહે છે.

કારાકોરમ અને હિંદુકુશ આખે ફાંટા હિમાલયની પશ્ચિમેથી નીકળી કાશ્મીરની સરહદે આવેલા છે. કારાકોરમનું મુખ્ય શિખર ગોડવિન ઑસ્ટિન (૨૮૨૦૦) છે. સુલેમાન પર્વત હિંદુસ્તાન અને અફઘાનિસ્તાનની વચ્ચે આવેલો છે. તેમાં ખૈબર ઘાટ અને ખેલન ઘાટની ખીણો આવેલી છે. તેનું મુખ્ય શિખર તખ્તે સુલેમાન (૧૧૩૦૦) છે, હાલા અથવા કિરથાર સિંઘ અને બલુચિસ્તાનની વચ્ચે છે.

અરવલી રજપુતાનામાં ઉત્તર દક્ષિણ ગુજરાતની ઉત્તર સરહદથી દિલ્હી સુધી આવેલો છે તેનું ઉંચું શિખર આપુ (૫૬૦૦)

x પર્વતોનાં નામ સાથે જે આંકડા આપ્યા છે તે તેની તેટલા ફુટની ઉંચાઈના છે. તે એક ખીખાં સાથે સરખામણી કરવા સારું છે. ગોખવાના નથી.

* ટીપ્પ:—જળક્ષેપક પ્રદેશ એટલે જે બાબુના ઢાળ વાળો જમીનનો ઉચો પ્રદેશ કે જેની એક બાબુના ઢાળ તરફની નદીઓ તે દિશામાં વહે છે અને બીજી બાબુના ઢાળ તરફની નદીઓ તે બીજી દિશામાં વહે છે.

છે. તે હવાખાવાનું સ્થળ અને શ્રાવકોનું જાત્રાનું સ્થાન છે. તેના ઉપર જૈનોનાં સુંદર દેવાલયોનાં દેવાલયો છે. વિંધ્યાચળ ૭૦૦ માઇલ લાંબો નર્મદા નદીની સરહદ ઉત્તરમાં આવેલો છે. આ પર્વતથી હિંદુસ્તાનના ઉત્તર હિંદુસ્તાન અને દક્ષિણ એવા બે ભાગ પડે છે. સાતપુડા વિંધ્યાચળની સમાંતર નર્મદાની દક્ષિણે આવેલો છે. તેના પૂર્વભાગને મહાદેવ અથવા પચમંડીની ટેકરીઓ કહે છે.

દક્ષિણના પર્વતો—સહ્યાદ્રિ અથવા પશ્ચિમ ઘાટ તાપી નદીની દક્ષિણેથી શરૂ થઈ પશ્ચિમ કિનારાની સમાંતર કિનારાથી આશરે ૩૦-૪૦ માઇલને અંતરે છેક કન્યાકુમારી ભૂશિર સુધી આવેલો છે. તે વધારેમાં વધારે ૨૦ માઇલ પહોળો છે. દક્ષિણની વાણી ખરી મોટી નદીઓ આ પર્વતમાંથી નીકળેલા છે. આ પર્વત નંદીત્યના મોસમી પવનને આગળ જતો અટકાવે છે અને તેની પશ્ચિમે વરસાદ પુષ્કળ પડે છે. તેમાં ઉંચાં શિખર કળસુખાઇ (૫૪૦૦), મહા-ખજેશ્વર (૪૮૦૦), માથેરાન અને લોનાવલા હવા ખાવાના સ્થળ છે. મહાખજેશ્વરમાં ઉનાળામાં મુંબઈના ગવર્નર સાહેબ હવાખાવા સાડે જાય છે. પૂર્વઘાટ—પૂર્વ કિનારે કિનારાને સમાંતર કિનારાથી ૧૨૫-૧૫૦ માઇલને અંતરે આવેલો છે. તે પશ્ચિમ ઘાટ કરતાં ટુંકો અને નીચો છે. અને પશ્ચિમ ઘાટમાંથી નીકળેલો નદીઓ તેમાં ખીણો પાડીને વહે છે. નિલગિરિ પશ્ચિમ ઘાટ અને પૂર્વઘાટ દક્ષિણે જ્યાં મળે છે ત્યાં તેમની વચ્ચે આ પર્વત આવેલો છે. તેનાં ઉંચાં શિખર દોડાખેટા (૮૭૬૦) અને ઉટાકામંડ (૭૦૦૦) છે. ઉટાકામંડ પણ હવાખાવાનું સ્થળ છે અને ત્યાં મદ્રાસના ગવર્નર સાહેબ ઉનાળામાં રહે છે. પૂર્વમાં પતકાઇ પર્વત અને તેની શાખાઓ ખાસી, ગારો અને નાગાની ટેકરીઓ છે. પ્રભદેશમાં આરાકાન ચોમા અને પેગુચોમા ઉત્તર દક્ષિણ આવેલા છે.

ખીણો અથવા ઘાટ—હિંદુસ્તાનના પશ્ચિમ અને ઉત્તરના દેશોમાં જવાને પર્વતની અંદર ખીણો પડી તેમાં રસ્તા પડેલા છે તેને

ઘાટ કહે છે. આવા ઘાટ વાયવ્ય સરહદ ઉપર અફઘાનિસ્તાનમાં જવાનો જૈમરઘાટ (૩૩ માઇલ લાંબો છે), બલુચિસ્તાનમાં જવાનો બોલનઘાટ, ઉત્તરે કાશ્મીરમાંથી ચીનાઇ તાર્તરીમાં જવાનો કારાકોરમઘાટ અને સિક્રીમથી તિબેટમાં જવાનો જેલાપલાઘાટ આવેલા છે.

નદીઓ—

હિંદુસ્તાનમાં ઘણી નદીઓ છે. તેમાં સિંધુગંગાના પ્રદેશમાં ઘણી મોટી નદીઓ આવેલી છે. તે સિંધુના પ્રદેશનો ઢાળ દક્ષિણ તરફનો છે તેથી ત્યાંની નદીઓ દક્ષિણ તરફ વહે છે. ગંગાના પ્રદેશનો ઢાળ પૂર્વ તરફનો છે તેથી ત્યાંની નદીઓ પૂર્વ તરફ વહે છે. મધ્ય હિંદુસ્તાન અને ગુજરાતનો ઢાળ પશ્ચિમ તરફનો છે અને તેથી ત્યાં આવેલી નદીઓ પશ્ચિમ તરફ વહી ખંભાતના અખાતને મળે છે. દક્ષિણના ઉચ્ચ પ્રદેશનો ઢાળ પૂર્વતરફનો છે તેથી સહ્યાદ્રિની પૂર્વમાંથી નીકળેલી નદીઓ ઘણી લાંબી છે અને તે પૂર્વ તરફ વહે છે. સહ્યાદ્રિની પશ્ચિમેથી નીકળતી નદીઓ ઘણી નાની છે, કારણ દરીઆ કિનારો પાસે આવેલો છે. સિંધુગંગાના પ્રદેશમાંની મોટી નદીઓ સિંધુ, ગંગા, જમના અને બ્રહ્મપુત્રાનાં મૂળ હિમાલય પર્વતમાં આવેલાં છે. તે હિમાલયનું સઘળું પાણી અને ક્રાંપ ખેંચી લાવે છે ઉનાળામાં પણ ખરફના પાણીથી તે ઉમરાય છે. તેમાં સિંધુ અને બ્રહ્મપુત્રા હિમાલય પર્વતની ઉત્તરે કૈલાસ પર્વતની પાસેથી નીકળી એક પશ્ચિમ તરફ અને બીજી પૂર્વ તરફ વહી પછી દક્ષિણ તરફ વહે છે. ખરી રીતે આ નદીઓ ઉત્તર તરફ તિબેટમાં વહેલી જોઈએ પરંતુ તિબેટ એક ઉચ્ચ પ્રદેશ છે અને તેની અને હિમાલયની વચ્ચે ઉંડી ખીણ પડેલી છે તેથી તેમાં આ નદીઓ વહે છે, અને તિબેટના ઉચ્ચ પ્રદેશના દક્ષિણ ઢાળનું અને હિમાલયની ઉત્તરનું સઘળું પાણી આ બે નદીઓમાં યડીને હિંદુસ્તાનમાં આવે છે અને તે પ્રદેશોમાં ખેતીને ઘણું લાભદાયક થઈ પડે છે.

સિંધુનદી—(૧૮૦૦) × હિમાલયની ઉત્તરે આવેલા કૈલાસ પર્વતમાંથી નીકળી પશ્ચિમે ૮૦૦ માઇલવહી દક્ષિણ તરફ વળી કાશ્મીર, પંજાબ અને સિંધમાં થઇ અરબી સમુદ્રને મળે છે. તેને જલમ, ચિનાબ, રાવી, બિયાસ અને સતલજ એ પાંચ નદીઓ મળે છે, તે ઉપરથી પંજાબ (પાંચ નદીનો પ્રદેશ) નામ પડેલું છે. પંજાબ અને સિંધમાં આ નદીઓમાંથી નહેરો કઢાડી તેના પાણીથી ખેતી કરે છે. આ નદીમાં ચોમાસામાં હિમાલય પર્વત ઉપરનો બરફ ઓગળી તેના પાણીનું પુર આવે છે, તેથી ખેતી સારી થાય છે. સિંધમાં આ નદીનું પાત્ર વારંવાર બદલાય છે તેથી તેના ઉપર ઘણાં મોટાં શહેરો આવેલાં નથી. આ નદીના મુખ આગળ ત્રિકોણ પ્રદેશ (ડેલ્ટા)* બનેલો છે તેમાં ડાંગર થાય છે. આ નદીમાં ૬૦૦ માઇલ સુધી વહાણો ફરે છે.

ગંગાનદી—(૧૫૬૦) † (તેનું બીજું નામ ભાગીરથી છે) ગંગાનદી હિમાલયના ગંગોત્રી ડુંગરમાંથી નીકળી, સંયુક્ત પ્રાંતોમાં પૂર્વ તરફ વહી બંગાળામાં થઇ બંગાળાના ઉપસાગરને મળે છે. આ નદીને કલકત્તા આગળ હુગલી કહે છે. તેના મુખથી ૧૨૦૦ માઇલ સુધી તેમાં વહાણો ફરી શકે છે, આ નદીને હિંદુ લોકો પવિત્ર માને છે, અને આ નદી ઉપર મોટાં પવિત્ર શહેરો આવેલાં છે. આ નદીમાંથી અસંખ્ય નહેરો કરી તે વાટે તેનું પાણી સંયુક્ત પ્રાંતોમાં ખેતીના ઉપયોગમાં લે છે. વળી આ નહેરોમાં વહાણો

* આ ઝાંકડા નદીની લંબાઇના છે. તે ગોખવાના નથી પણ એક બીજાની સરખામણી કરવા માટે છે.

* ડેલ્ટા નદીના મુખ આગળ તેના ફાંટા પડી ત્રિકોણ પ્રદેશ બને છે. તે તેણે ઘસડી આણેલા કાંપ અને કાદવનો બનેલો હોવાથી કળદ્રુપ હોય છે. તેને ત્રિકોણ પ્રદેશ અથવા ડેલ્ટા કહે છે. ત્રિકોણને ગ્રીક ભાષામાં ડેલ્ટા કહે છે.

† ભાગીરથ રાજાએ તેને સ્વર્ગમાંથી પૃથ્વીપર આણી તેથી તેનું નામ ભાગીરથી પડ્યું.

ચાલે છે. આ નદીના મુખ આગળ ૨૦૦ માઈલ પહોળો ત્રિકોણ પ્રદેશ (ડેલ્ટા) બનેલો છે. તેના જંગલોમાં સુંદરી નામનાં ઝાંડો ઉગે છે તેથી તેને **સુંદરવન** કહે છે. ગંગાનદીને ઉત્તરમાં (ડાબી બાજુએ) રામ ગંગા, ગોમતી, ઘોગરા, ગંડકી અને કુશી નદીઓ મળે છે. અને જમણી બાજુથી જમના અને સોણ મળે છે. ચંબલ અને ખટવા વિંધ્યાચળમાંથી નીકળી માળવાના ઉચ્ચ પ્રદેશમાંથી થઈ વહે છે તે જમનાને મળે છે. ગંગા અને તેને મળનારી નદીઓ હિમાલયમાંથી કાંપ અને ચગુ ખેંચીલાવી આ મેદાનમાં પાથરે છે ને તેથી તે ઘણું ફળદ્રુપ છે. આ નદી પવિત્ર ગણાય છે.

જમના—(૮૬૦) હિમાલયમાંથી નીકળી ગંગા નદીને અન્હાબાદ (પ્રયાગ) આગળ મળે છે. જમણી બાજુએથી ચંબલ અને ખટવા નદીઓ વિંધ્યાચળમાંથી નીકળી માળવાના ઉચ્ચ પ્રદેશમાં વહી તેને મળે છે. આ નદી પવિત્ર ગણાય છે અને તેના ઉપર દિન્દી, મથુરાં, આગ્રા, અને અન્હાબાદ મોટાં શહેરો આવેલાં છે. આ નદીમાંથી મોટી નહેરો કઢાડેલી છે.

બ્રહ્મપુત્રા (૧૮૦૦) હિમાલયની ઉત્તરે માન સરોવર પાસેથી નીકળી પૂર્વ તરફ લગભગ ૬૦૦ માઈલ સુધી વહીગારો પર્વત આગળથી દક્ષિણ તરફ વળી આસામમાં વહી તેના બે કાંટા થઈ એક ગંગા નદીને મળે છે તેને પદ્મા કહે છે. અને બીજો કાંટો સુરમાને મળે છે તેને મેક્ષા કહે છે. પછી તે બંગાળના ઉપસાગરમાં પડે છે. આ નદી પર્વતમાંથી કાંપલાવી આસામની ખીણમાં પાથરી તેને ફળ દ્રુપ બનાવે છે. આ નદીમાં મુખ તરફ ૮૦૦ માઈલ સુધી વહાણો ફરે છે.

મહી (૩૫૦), **નર્મદા** (૮૦૦), અને **તાપી** (૪૪૦) ગુજરાતમાં આવેલી છે. **નર્મદા** અમરકાંટક પર્વતમાંથી નીકળીને અને **તાપી** સાતપુડા પર્વતમાંથી નીકળીને ખંભાતને મળે છે.

મહાનદી (૫૫૦)--મધ્ય પ્રાંતમાંના મૈકલના ડુંગરમાંથી નીકળી કટક આગળ ખંગાળાના ઉપસાગરને મળે છે. આ નદીમાંથી ઓરિસા પ્રાંતમાં નહેરો કહાડી છે, તેને ઓરિસાની નહેરો કહે છે. આ નદીના મુખ આગળ ડેલ્ટા બનેલો છે.

ગોદાવરી (૬૦૦)--આ નદી પશ્ચિમ ઘાટમાં આવેલા ચંબંકે-શ્વરના ડુંગરમાંથી નીકળી ખંગાળાના ઉપસાગરને મળે છે. તેના મુખ આગળ ડેલ્ટા બનેલો છે. દક્ષિણમાં લાંબામાં લાંબી નદી આ છે. તેમાંથી લગભગ ૨૬૦૦ માઇલ નહેરો ખોદવામાં આવી છે. હિંદુઓ આ નદીને પવિત્ર માને છે.

કૃષ્ણા (૮૦૦)--મહાબળેશ્વરના ડુંગરમાંથી નીકળી ખંગાળાના ઉપસાગરને મળે છે. લીમા અને તુંગભદ્રા નદીઓ તેને મળે છે. આ નદીના મુખ આગળ ડેલ્ટા બનેલો છે ત્યાં આગળ તેમાંથી નહેરો કહાડેલી છે, જેને બેઝવાડાની નહેરો કહે છે. તે લગભગ ૨૦૦૦ માઇલ છે.

પન્નાર (૩૫૦), અને **પુલાર** (૨૩૦)--મૈસુરમાંથી નીકળી ખંગાળાના ઉપસાગરને મળે છે.

કાવેરી (૪૬૦)--પશ્ચિમ ઘાટમાંથી કુર્ગ પાસેથી નીકળી મદ્રાસ દલાકામાં થઈ ખંગાળાના ઉપસાગરને મળે છે. તેમાંથી મૈસુરના રાજ્યમાં લગભગ ૧૦૦૦ માઇલ જેટલી નહેરો કહાડેલી છે. આ નદીમાં શ્રીરંગપટ્ટન અને સીવાસમુદ્રમ બેટો છે. સીવાસમુદ્રમ આગળ એક મોટો સુંદર ધોધ છે તે ૩૦૦ ફુટની ઉચાઈએથી પડે છે. તેના બળથી વીજળી ઉત્પન્ન કરી તે વડે કેલરની સોનાની ખાણમાં અને મૈસુર તથા બેંગ્લોર શહેરમાં દીવા કરવાનાં યંત્રો ચલાવે છે. વળી આ નદીનો કળ્પાટકના કિનારાના મેદાનનો ત્રિકોણાકાર વિશાળ પ્રદેશ છે. તે જમીન ઘણી રસાળ અને ફળદ્રુપ છે તેથી તેને દક્ષિણ હિંદુસ્તાનનો ખાગ કહે છે.

ધોધ.

ખાડા ટેકરાવાળા ઉચ્ચ પ્રદેશમાંથી વહેતી નદીઓમાં ઉંચાટેકરા ઉપરથી જોસખંધ નીચે પાણી પડે છે તેને ધોધ કહે છે. દક્ષિણના ઉચ્ચ પ્રદેશની નદીઓમાં આવા ધોધ ઘણા છે. તેમાં આખા હિંદુસ્તાનમાં મોટામાં મોટો ધોધ કાનડાજીલામાં આવેલી શીરાવતી નદીમાં ગેરસખપાનો ધોધ છે. તે લગભગ એક હજાર ફુટની ઉંચાઈએથી પડે છે. બીજો બેલગામ જીલામાં ઘટપ્રભા નદીમાં ગોકાકનો ધોધ છે તે ૧૫૦ ફુટનો ઉંચાઈએથી પડે છે. કાવેરી નદીમાં સ્રીવાસમુદ્રમ પાસેનો ધોધ ૩૦૦ ફુટનો ઉંચાઈએથી પડે છે તેને કાવેરીનો ધોધ કહે છે. તે સિવાય નર્મદા નદીમાં મુરપાણનો ધોધ છે.

નહેરો.

હિંદુસ્તાનની વસ્તીનો મોટો ભાગ ખેતી ઉપર પોતાનો નીભાવ કરે છે. આ ખેતીનો બધો આધાર વરસાદ ઉપર રહેલો છે. પણ દરેક સ્થળે જોખંધ તંટલો વરસાદ પડતો નથી, તેથી ઘણી જગ્યાએ કુવા તળાવના પાણી વડે અને નદીઓમાં નહેરો ખોદી તેના પાણી વડે ખેતી કરવામાં આવે છે, આવી નહેરો જુના વખતમાં પણ ઘણી હતી એમ માલમ પડે છે. જમના નદીની પૂર્વ પશ્ચિમ બાજુએ જે નહેરો છે તે જુની તાજી કરેલી છે. જમનાની નહેર શાહાં-જહાંએ બંધાવી હતી.

હિંદુસ્તાનમાં વધારેમાં વધારે નહેરો પંજાબ, સિંધ, અને સંયુક્ત પ્રાંતોમાં છે. આ ભાગમાં વરસાદ ઘણો ઓછો પડે છે અને તેથી નહેરોના પાણીથી ખેતી કરવામાં આવે છે. હરદ્વારથી કાનપુર સુધી ૪૪૫ માઈલ લાંબી એક મોટી નહેર ખોદવામાં આવી છે. આ ભાગની જમીન ખેતી માટે ઉત્તમ પ્રકારની છે. આ જમીન પોચી અને સપાટ છે. અને તેમાં ઘણી નદીઓ હોવાથી ઉત્તમ પ્રકારની ખેતી થાય છે. દક્ષિણમાં પણ આવી નહેરો ઘણી છે. મદ્રાસ

ઇલાકામાં કુવા અને ખાડીઓના પાણીથી ઘણા ભાગમાં ખેતી કરવામાં આવે છે. કાલેડૂન, ગોદાવરી, કૃષ્ણા, કાવેરી, અને મહા-નદીના મુખ આગળ ઘણી નહેરો ખોદેલી છે. તેમાં કૃષ્ણા નદીના ડેલ્ટામાંથી મદ્રાસની દક્ષિણ સુધી ૪૫૦ માઇલ લાંબી બકિંગહામ નહેર, ખેઝવાડાની નહેરો, ચોરિસાની નહેરો, અને પુના તથા સોલાપુર જીલ્લાની નહેરો પ્રસિદ્ધ છે. હરદ્વારથી કાનપુર તથા બકિંગહામ વગેરે મોટી નહેરો જળમાર્ગ તરિકે ઘણા ઉપયોગમાં આવે છે, અને તેમાં વહાણો અને હોડીઓ માલની લાવજત કરે છે.

દરીઆઇ નહેરો અથવા સરોવરો (Back waters)

પશ્ચિમના મલબાર કિનારે અને કોચીન કિનારે કેટલીક નદીઓ તથા પાણીના વહેણ જે દરીઆમાં જાય છે તેનાં પાણી દરીઆની ભરતીને લીધે કિનારેથી પાછાં ઠેલાય છે, અને તે પાણી પુષ્કળ હોવાથી તે વહેણાઓમાંથી છલકાઈને બંને બાજુ પથરાય છે અને સરોવર જેવાં બને છે. આ સરોવરોને એક બીજાની વચ્ચે નહેરો ખોદી જોડી દેવામાં આવ્યાં છે. આથી કરીને આખા કોચીન અને મલબાર કિનારે હોડીઓ ચાલે તેવો કુદરતી નહેરોનો જળમાર્ગ થયેલો છે. તેમાં કિનારાનો ઘણો વેપાર ચાલે છે. આ જળમાર્ગને અંગ્રેજીમાં Back waters કહે છે.

સરોવરો.

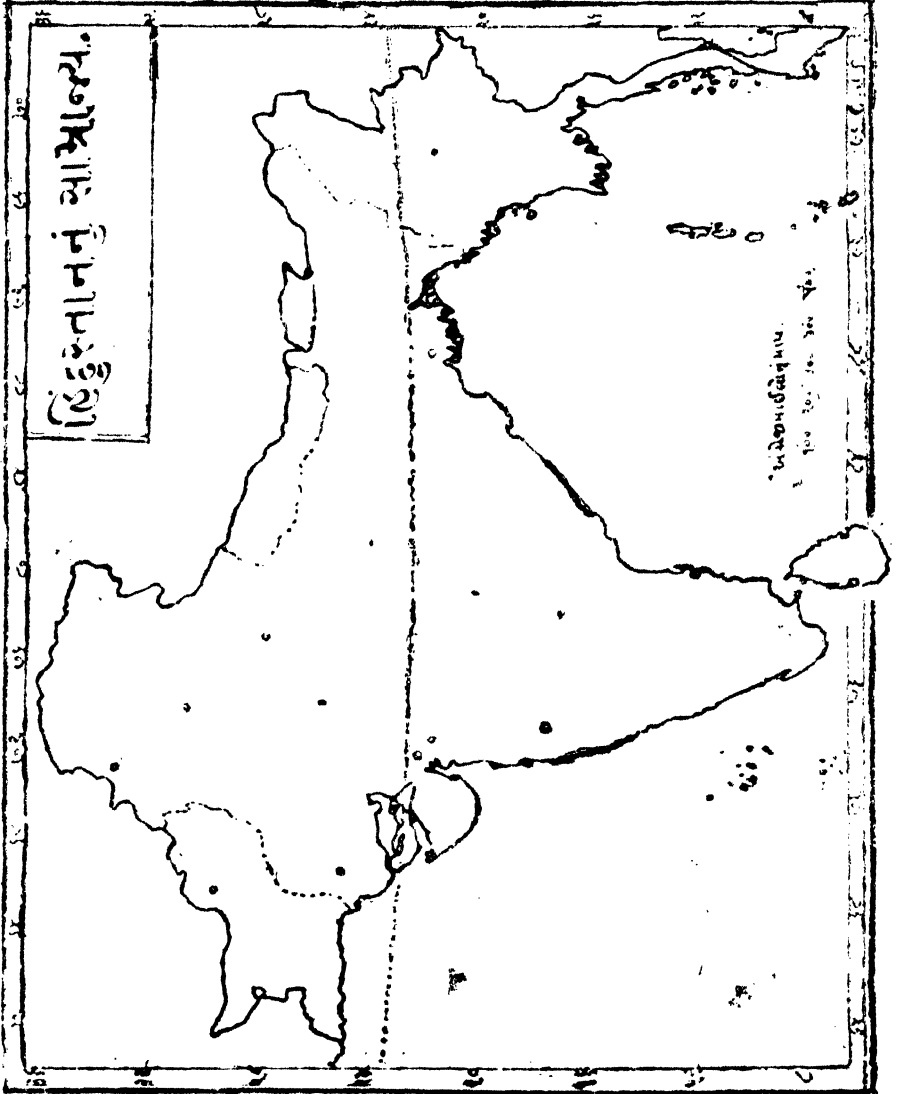
વુલ્લર સરોવર કાશ્મીરમાં મીઠા પાણીનું ૫૦૦૦ કુટની ઉંચા-ઇએ આવેલું સુંદર સરોવર છે. તેની આજુ બાજુનો કુદરતી દેખાવ ઘણો અલૌકિક છે. સંયુક્ત પ્રાંતોમાં નૈનિતાલ અને ગોદાવરી અને કૃષ્ણા નદીઓના મુખ વચ્ચે કોલર મીઠા પાણીનાં સરોવરો છે. રજપૂતાનામાં સાંભર ખારાપાણીનું સરોવર છે ત્યાં દર વર્ષે લાખો રૂપીઆનું મીઠું પકવે છે. મદ્રાસની ઉત્તરે પુલીકટ અને જગન્નાથ પુરી પાસે ચિલ્લકા સરોવરો આવેલાં છે. ચિલ્લકા સરોવર છાછરું

છે. તે ૪૦ માઇલ લાંબુ અને ૨૦ માઇલ પહોળુ છે. ચોમાસામાં તેનું પાણી મીઠું હોય છે. તે સિવાય રાવણુદ્ધ અને માનસરોવરો હિમાલય પર્વત ઉપર આવેલાં છે.

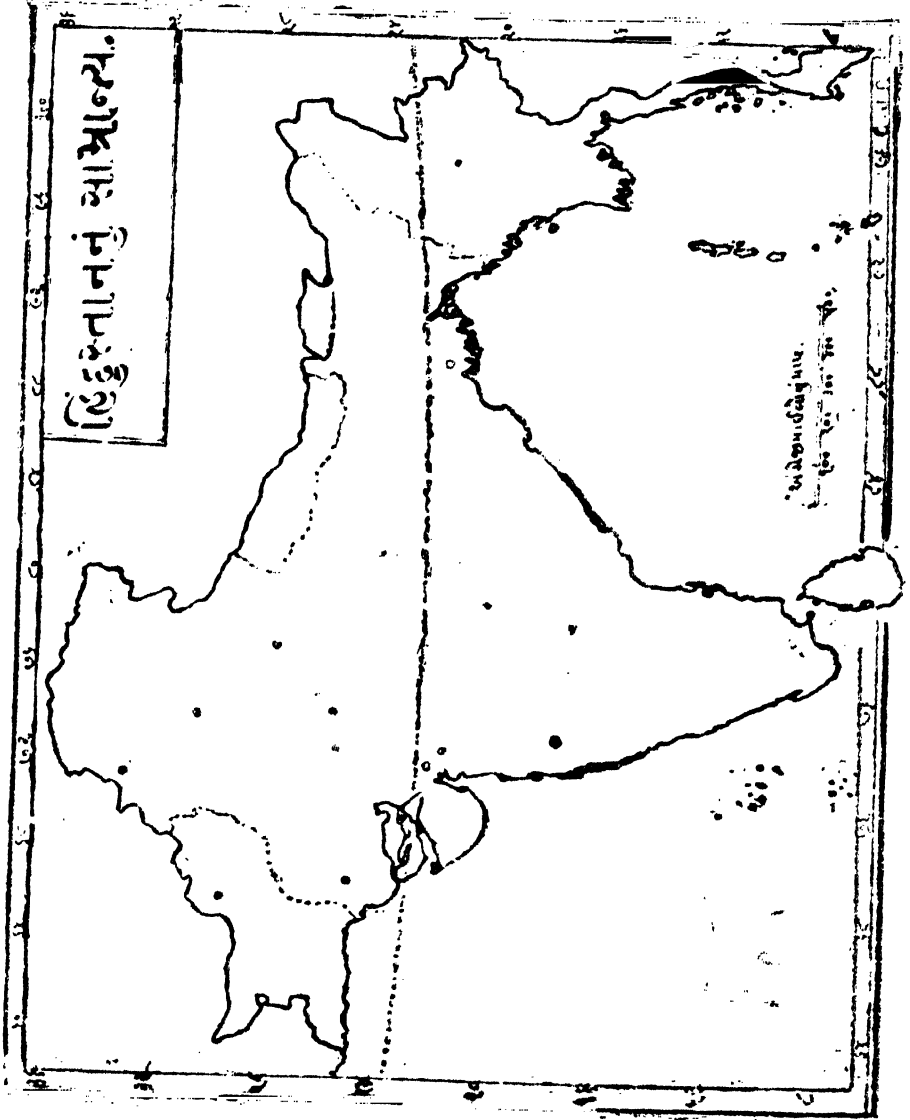
કૃતિ.

- ૧ સાથેના નકશામાં હિંદુસ્તાનના પર્વતો ચિતરી તેમનાં તથા તેમાં આવેલાં મોટાં શિખરોનાં નામ લખો.
- ૨ હિંદુસ્તાનની નદીઓ ચિતરી તેમનાં નામ લખો.
- ૩ જે જે નદીઓમાંથી નહેરો ખોદવામાં આવી હોય તે નદીઓની ઉપર ત્રિશુળનું ↑ ચિન્હ કરો અને જે નદીઓમાં વહાણો ફરી શકે છે તે નદીઓ ખેવડી લીટીથી જણાવો.
- ૪ ડેલ્ટા એટલે શું ? કઈ કઈ નદીઓના મુખ આગળ ડેલ્ટા બનેલા છે તે જણાવો.
- ૫ સિંધુ ગંગાનું સપાટ મેદાન છતાં સિંધુ અને ગંગા નદીઓ એક દિશા તરફ ન વહેતાં જુદી જુદી દિશા તરફ કેમ વહે છે તેનાં કારણ આપો; અને તે નદીઓ જે પ્રદેશમાં થઈને વહે છે તે પ્રદેશોની આબાદીમાં કેવી રીતે કારણભૂત થઈ છે તેનું વિવેચન કરો.
- ૬ દક્ષિણની અને ઉત્તર હિંદુસ્તાનની નદીઓની સરખામણી કરો.
- ૭ દક્ષિણની મોટી નદીઓના મુળથી પશ્ચિમે અરબી સમુદ્ર ઘણો પાસે હોવા છતાં તેને ન મળતાં પૂર્વ તરફ ઘણે લાંબે મુઘી વહી બંગાળના ઉપસાગરને મળે છે તેનાં કારણ જણાવો.
- ૮ ખેઝવાડાની નહેરો, શ્રીરંગમ, સીવા સમુદ્રમ, સુંદરવન શું છે, અને ક્યાં આવ્યાં તે જણાવી તેમનાં નામ યોગ્ય સ્થળે નકશામાં લખો.
- ૯ નદીઓનો ઉપયોગ શો છે તથા તેમને ખેતી સાથે શો સંબંધ છે તે જણાવો અને હિંદુસ્તાનમાં ગણાતી પવિત્ર નદીઓનાં નામ આપો.

- ૧૦ હિંદુસ્તાનનાં સરોવરો નકશામાં કહાડી ત્યાં તેમનાં નામ લખો.
 ૧૧ દરીઆઈ નહેરો અથવા સરોવરો કોને કહે છે તે સમજાવો.
 ૧૨ કાવેરીના ધોધ વિષે જે જાણતા હો તે લખો તથા દક્ષિણ
 ' હિંદુસ્તાનનો ખાગ ' કોને કહે છે તે જણાવો.

પેદાશ.

ખેતી-વનસ્પતિ-ડુંગરાળ, રેતાળ અને પથરીઆ જમીનમાં વનસ્પતિ અને અનાજ થતું નથી. વરસાદ વધારે પડે તેવી સપાટ જમીન, નદી કિનારો તથા તેના મુખ આગળનો ત્રિકોણ પ્રદેશ કે જ્યાં તે કાંપ અને ચગુ પાથરે છે ત્યાં પાક ઘણો સારો થાય છે. સિંધ, પંજાબ, અને સંયુક્ત પ્રાંતનો પશ્ચિમ તથા ઉત્તર ભાગ જ્યાં વરસાદ પડતો નથી ત્યાં નદીઓમાં નહેરો ખોદી તે વાટે પાણી લઈ ખેતી કરે છે. તેવી નહેરો સિંધુ નદીમાં અને જમનામાં તથા ગંજાનદીના ઉત્તરભાગમાં ઘણી છે.

આપણા દેશનો મુખ્ય ધંધો ખેતી છે. વસ્તીનો ૯/૧૦ ભાગ ખેતી ઉપર ગુજરાન ચલાવે છે. અને તેનો આધાર કૃષ્ણદુપ જમીન, માફકસર હવા અને પાણી (વરસાદ) ઉપર છે.

આ દેશમાં ખેતીની મુખ્ય પેદાશ—ચાખા, ઘઉં, બુવાર, બાજરી, મકાઈ, કઠોળ, શેરડી, તેલીબીયાં અને અગશી છે. રંગમાં ગળી, રેષામાં કપાસ અને શણ, કેરી વસ્તુમાં તમાકુ, ચા, કોપ્રી, અરીસું અને દવામાં સિંકોના છે. જંગલ અને દરીઆ કિનારાની પેદાશમાં સાગ, ચીસમ, દેવદાર, વાંસ, ગાવળ, સુખડ, નાળિયેરી, સોપારી, તાઠ, લાખ, રખર વગેરે છે.

જનાવરોની પેદાશમાં ઉન, રેશમ, કસ્તુરી, અને ચમરીના વાળ છે.

કાશ્મીરના પહાડી પ્રદેશમાં ઘાસનાં મેદાનો છે તમાં ઉત્તમ વ્રતનાં બકરાં થાય છે. તેમના ઉનની શાલો અને પટુ હાથવણાટનાં થાય છે. વળી અહીંની શેત્રંજીઓ પણ વખણાય છે. નેપાળ અને ભૂતાનમાં સાધારણ કુતરાના કદના કસ્તુરી મૂગ થાય છે. તેમની હાંટીમાંથી કસ્તુરી નીકળે છે. તે ઘણીજ ટાળી હોય છે. વળી ત્યાંની વનગાય નામના જનાવરના પુંછડાના વાળની ચમરીઓ થાય છે.

સોખા ડાંગર

ધાત્રે

જુવાર

બાજરી

શેરડી

કોદરા

બાવરો (નાગલી)

કપાસ (૩)

ચણા

રેશમ

મકાઈ

ચા

કેરી

તમાકુ

અકીડા

નાળીયેરી

ખજુરી

સોપારી

વાંસ

રાગી

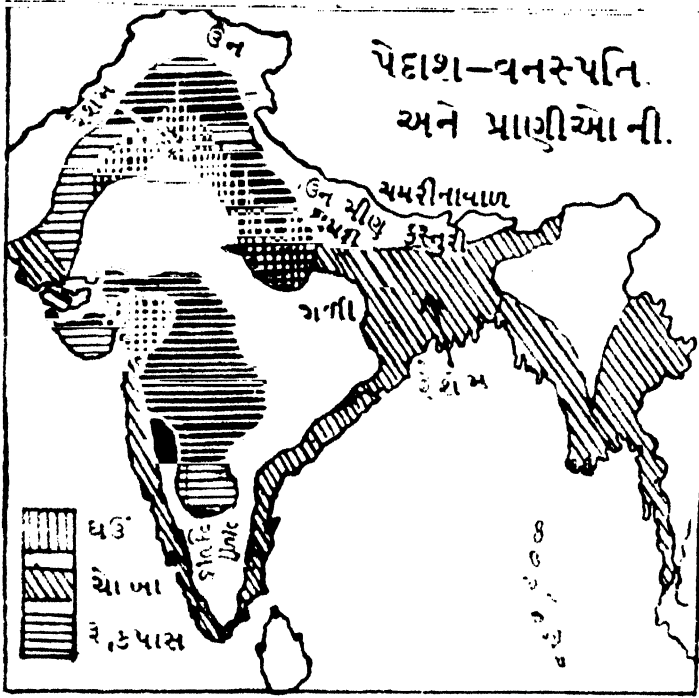
મુખ્ય પાક.

ચોખા—ચોખા હિંદુસ્તાનનો મુખ્ય પાક છે. પાણી ભરાઈ રહે એવી સપાટ નીચી જમીન, ગરમ હવા અને પુષ્કળ વરસાદનું અથવા નહેરોમાંનું પાણી મળતું હોય તેવી ભેજવાળી જમીનમાં ડાંગરનો પાક સારો થાય છે. દરિયા કિનારે અથવા નદીઓના ત્રિકોણ પ્રદેશમાં આ પાક ઘણો સારો થાય છે. આ પાક બંગાળામાં પુષ્કળ થાય છે. તે સિવાય આસામ, પ્રદેશ, સંયુક્ત પ્રાંતો અને પૂર્વ તથા પશ્ચિમ કિનારાનાં મેદાનોમાં ઘણો થાય છે. દુનિયાની અડધી વસ્તી ચોખા ઉપર પોતાના ગુજરાનનો આધાર રાખે છે.

ઘઉં—કાળી અને ચીકણી જમીનમાં શિયાળાની ઠંડી અને ગરમ સુકી હવામાં, અને ભીનાશ રહે તેવી જમીનમાં ઘઉં સારા થાય છે, ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં શિયાળામાં ઠંડી વધારે પડે છે અને સુકી હવા હોય છે તેથી ત્યાં આપાક ઘણો સારો થાય છે. પંજાબ, સંયુક્તપ્રાંતો, માળવા, રજપુતાના, ગુજરાત, મધ્યપ્રાંતો, અને ખાનદેશ-ખંડવામાં ઘઉંનો પાક સારો થાય છે.

જુવાર અને બાજરી—બરડ, ગોરાડુ અને માળની આ ત્રણ પ્રકારની જમીનમાં સુકી હવામાં બાજરી સારી થાય છે. હિંદુસ્તાનની વસ્તીના મોટા ભાગનો આ ખોરાક છે. હિંદુસ્તાનના ઘણા ભાગમાં જ્યાં સામાન્ય વરસાદ હોય છે ત્યાં આ અનાજ થાય છે. બાજરી ગોદાવરી નદીના પ્રદેશમાં અને જુવાર કૃષ્ણા નદીના પ્રદેશમાં વધારે થાય છે.

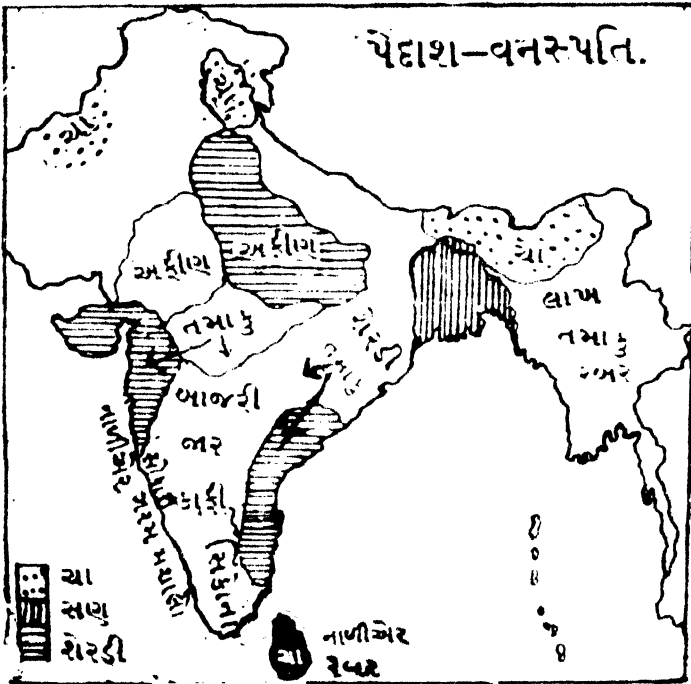
મકાઈ—આ છોડની મૂળ ઉત્પત્તિ અમેરિકામાં છે. તે માણસના તેમજ કેટલીક જાતોએ દોરના ખોરાક તરિકે વપરાય છે. તેમજ સ્ટાર્ચ અને સ્પીરિટ બનાવવાના ઉપયોગમાં વપરાય છે. અને તે આ દેશમાં ઘણી જાતોએ થાય છે.

ચોખા, ઘઉં, કપાસ, ગજી, સુખડ, ઉન, રેશમ,
ચમરીનાવાળ, કસ્તુરી અને મીણ.

શેરડી—કળદ્રુપ જમીન અને પુષ્કળ પાણી હોય ત્યાંજ શેરડીનો પાક થાય છે. આ અનુકુળતા ગંગા જમનાને કિનારે હોવાથી. સંયુક્ત પ્રાંતના ઉત્તર ભાગમાં દિલ્લી અને પટણાની વચ્ચેના પ્રદેશમાં પુષ્કળ શેરડી થાય છે હિંદુસ્તાનનો લગભગ પોણા ભાગનો પાક અહીં થાય છે. તે ઉપરાંત મુંબઈ ઈલાકો, મહા નદીના ત્રિકોણ પ્રદેશમાં, અને મદ્રાસ ઈલાકાના અર્કાટ જિલ્લામાં શેરડીનો પાક થાય છે. શેરડીને પીલી તેનો રસ કડાડી તેમાંથી ગોળ બનાવવામાં આવે છે. આગણીસમા સૌકા સુધી શેરડીમાંથીજ ખાંડ બનતી પણ ત્યાર પછી યુરોપમાં ખીટના છોડમાંથી ખાંડ બનાવે છે.

રેષા-કપાસ-કપાસના છોડમાંથી રૂ થાય છે અને તેનું સુતર બનાવી કપડાં વણાય છે. તે પાણી સોષીને તેની કાળી જમીનમાં મધ્યમ વરસાદ અને ગરમ હવા હોય ત્યાં કપાસ સારો થાય છે. તે પ્રમાણે આ પાક સિંધ, ગુજરાત, ખાનદેશ, વરાક અને દક્ષિણ મહારાષ્ટ્રમાં પુષ્કળ થાય છે. સિંધમાં નહેરોના પાણીથી ઉત્તમ પ્રકારનો કપાસ (ઇંગ્લેન્ડીયન) ઉગાડવામાં આવે છે અને સફર પાસે તેને માટે એક મોટી યોજના ચાલે છે.

જુવાર, ખાજરી, ચા, શણ, શેરડી, અફીણ, તમાકુ, કાંકી, સિંકોના, લાખ, રબર, નાળીએર, ગરમ મશાલા અને સોપારી.

શાણુ—કાંપ અને ચણુવાળી જમીન જેમાં દરવર્ષે નવો કાંપ આવતો હોય તેવી અને લીની ગરમ લેજવાળી જમીન—ખંગાળાના ત્રિકોણ પ્રદેશમાંજ આ પાક થાય છે. આસામમાં પણ થોડા પ્રમાણમાં આ પાક થાય છે. તેના કોથળા, દોરડાં અને ટાટીયાં બને છે જે ત્યાંથી આખી દુનિયામાં પુરાંપાડવામાં આવે છે.

રેશમ-પંજાબ અને ખંગાળામાં થાય છે.

ગળી (રંગ)—ગળી એ એક જાતનો નીલ (આસમાની) રંગ છે. ગંગા કિનારે અને ખંગાળા તથા બહારમાં તેનો પાક સારો થાય છે. તે ઉપરાંત ગુજરાત, ખાનદેશ અને મદ્રાસ ઇલાકામાં થાય છે આ અસલ નીલરંગ (આસમાની) છે. જર્મનીમાંથી આવા રંગ આવે છે તે સસ્તા પડે છે તેથી તેનો પાક હવે ઓછો થયો છે.

ઔષધી—અફીણુ—અફીણુ કેપ્રી વસ્તુ છે અને દવાના ઉપયોગમાં આવે છે. તે ખસખસના છોડમાંથી બને છે. માળવા, બિહાર અને સંયુક્તપ્રાંતોમાં થાય છે. તે નુકશાનકારક છે તેથી તેના ઉપર સરકારનો જાપતો છે.

ચા—ચાનો પાક દુંગરની ટેકરીઓના ઢાળ ઉપર કે જ્યાં વારંવાર વરસાદનું પુષ્કળ પાણી પડે ઢોળાવ ઉપર સરીજતું હોય તેવી ત્રણ ચાર હજાર ફુટની ઉંચાઈએ આવેલી ટેકરીઓ ઉપર સાધારણ ગરમ લેજવાળી હવામાં થાય છે. આવા પ્રદેશ આસામ, ઉત્તર-ખંગાળા (દાર્જીલીંગ), પંજાબ, વાવ્યસરહદનો પ્રાંત, નીલગિરનો ટેકરીઓ અને સિલોન છે જ્યાં ચા થાય છે. હિંદુસ્તાન અને સિલોનમાં થઈને દુનિયાનો અડધો ભાગ ચા થાય છે. ચાનું મૂળ સ્થાન ચીન છે.

કૌફી—આફ્રિકાના કાફા નામના પ્રાંતમાં આ છોડ એની મેળે ઉગતા હોવાથી તેનું નામ કૌફી પડ્યું છે. કૌફીને લાલ ખરડ અથવા

રેતીથી મિશ્ર થએલી જમીન માફક આવે છે. આ દેશમાં ત્રણ ચાર હજાર ફુટ ઉંચી જમીનમાં ગરમ અને લેજવાળી હવામાં સાધારણ ૬૦ થી ૮૦ ઇંચ જેટલા વરસાદમાં થાય છે. તે સહ્યાદ્રિના પૂર્વ અને દક્ષિણ ઢાળ તથા નીલગિરિના ઢોળાવ ઉપર થાય છે.

તમાકુ—ગરમ હવામાં થાય છે. તે મદ્રાસ, અંગાળા, સંયુક્ત પ્રાંતો, પ્રહ્લદેશ, ગુજરાત અને પંજાબમાં થાય છે. તે બીડીઓ પીવાના અને છીકણી બનાવી સુંઘવાના કામમાં આવે છે.

સિંકોના—એ મૂળ દક્ષિણ અમેરિકાનો છોડ છે, તેની છાલમાંથી કવીનાઇન બને છે. તે દાર્જીલિંગ, મદ્રાસ ઇલાકા અને નિલગિરિ ઉપર થાય છે. તેજના (ગરમ મશાલા) મલબાર કિનારે થાય છે.

નાગિએરી—પશ્ચિમ કિનારે અને સિંકોના તથા બીજા દ્વીપોમાં થાય છે. તેનાં કોપરાં (સુકાં) થાય છે અને તેમાંથી તેલ નીકળે છે તેને કોપરેલ કહે છે. તેના રેસા (છાલ)નાં દોરડી, દોરડાં અને કાથી બને છે. કોપરેલ સાબુ બનાવવાના અને બીજા ઘણા ઉપયોગમાં આવે છે.

લાખ—એ ઝાડનો રસ છે. તે ક્ષત હિંદુસ્તાનમાંજ આસામ, અંગાળા, ઓરિસા અને પ્રહ્લદેશમાં થાય છે. તે રંગ અને વારનીશ બનાવવામાં વપરાય છે. નાગિએરી, સોપારી, ખજુરી, તાડ સમુદ્ર કાંઠે અને બીજા દ્વીપોમાં થાય છે. આ ઝાડ સમઘાત હવામાં થાય છે. સાગ, સાલ, ચીસમ, દેવદાર અને ચોક હિમાલયના પ્રદેશમાં અને સાગ, ચીસમ, ખેર, અને વાંસ પશ્ચિમ કિનારો, ગુજરાત, અને પ્રહ્લદેશનાં જંગલોમાં થાય છે. પ્રહ્લદેશમાં સાગનાં મોટાં જંગલો છે. **મુખડ**—કોરી અને મધ્યમ ઉષ્ણ હવામાં થાય છે. તે મહેસુર અને ત્રાવણકોરમાંજ થાય છે. **રખર**—એક ઝાડનો રસ છે. તે આસામ પ્રહ્લદેશ અને મદ્રાસ ઇલાકામાં અને સિંકોનામાં થાય છે. તેનાં મોટરો અને બાઇસીકલોનાં પૈડાં, પાઇપી, રમકડાં વગેરે બનાવામાં આવે છે.

જનાવરો.

સામાન્ય આમ્ય જનાવરો બધા ભાગમાં જોવામાં આવે છે. બગદ ખેતીના ઉપયોગમાં આવે છે. બળદ, ઘોડા, અને કચ્છમાં ઉંટને વાહુને જોડવાના તથા ભાર લઈ જવા લાવવાના કામમાં આવે છે. ગધેડાં તથા ખચ્ચર પણ ભાર વહે છે. રણના પ્રદેશમાં ઉંટ હિમાલય તરફ ચાક અને પ્રદેશ તથા સિલોનમાં હાથી ભાર લઈ જવા લાવવાને માટે મુખ્ય પ્રાણી છે. મહેસુર, ત્રાવણકોર તથા હિમાલયની તળેટીમાં પણ હાથીની વસ્તી ઘણી છે. ગાયને હિંદુઓ પવિત્ર માને છે તે તથા ભેંસ દુધ આપે છે. જેનું દહી, માખણ, ઘી અને છાસ થાય છે. તે ખાવાના ઉપયોગમાં આવે છે. અને તેમનું છાણુ વગેરે ખાતરના ઉપયોગમાં આવે છે. હાથીના દંતુશળના શણુગાર અને રમકડાં બનાવે છે. બકરાં અને ઘેટાનાં ઉનનાં ગરમ કપડાં બનાવે છે. બકરાંનું દુધ પણ ઉપયોગમાં લે છે. ઢોરનાં ચામડાં ઘણા ઉપયોગમાં આવે છે. તે સિવાય જંગલોમાં વાઘ, ચિત્તા, રીંછ, વરૂ વગેરે માલમ પડે છે. સિંહ આખા હિંદુસ્તાનમાં ફક્ત ગીરના જંગલમાં જ જણાય છે.

કૃતિ.

- ૧ આ સાથે આપેલા હિંદુસ્તાનના નકશામાં જે જે ભાગમાં ચોખાં, ઘઉં, અને કપાસ, વધારે થતાં હોય તે ભાગ જુદી જુદી ભાત પાકીને બતાવો અને જે ભાગમાં ગળી, સુખડ, ઉન, રેશમ, ચમરીનાવાળા, કસ્તુરી અને મીણુ થતું હોય ત્યાં તેમનાં નામ લખો.
- ૨ ચોખા, ઘઉં, કપાસ, શણુ, અને ચા ને માટે કેવી જમીન તથા કેવાં હવાપાણી માફક આવે તે જણાવો.
- ૩ આ સાથે આપેલા બીજા નકશામાં ચા, શણુ, અને શેરડી જે ભાગમાં વધારે થતી હોય તે ભાગ જુદી જુદી ભાત પાકીને બતાવો અને અપ્રીણુ, તમાકુ, કેપ્રી, સિંકોના, લાખ, રબર,

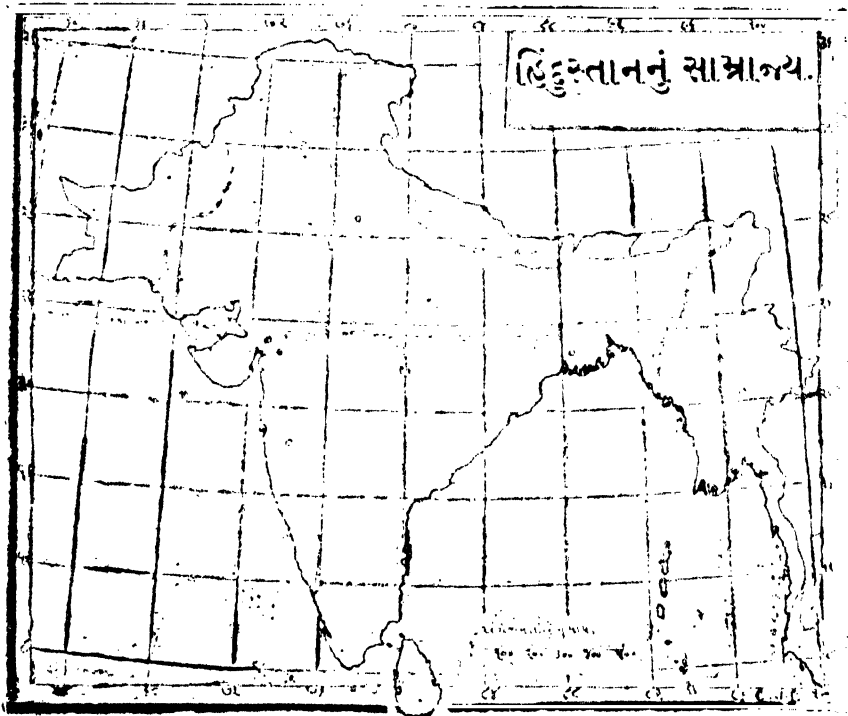
નાળીએર, સોપારી અને ગરમ મશાલા વધારે થતા હોય ત્યાં તેમનાં નામ લખીને જણાવો.

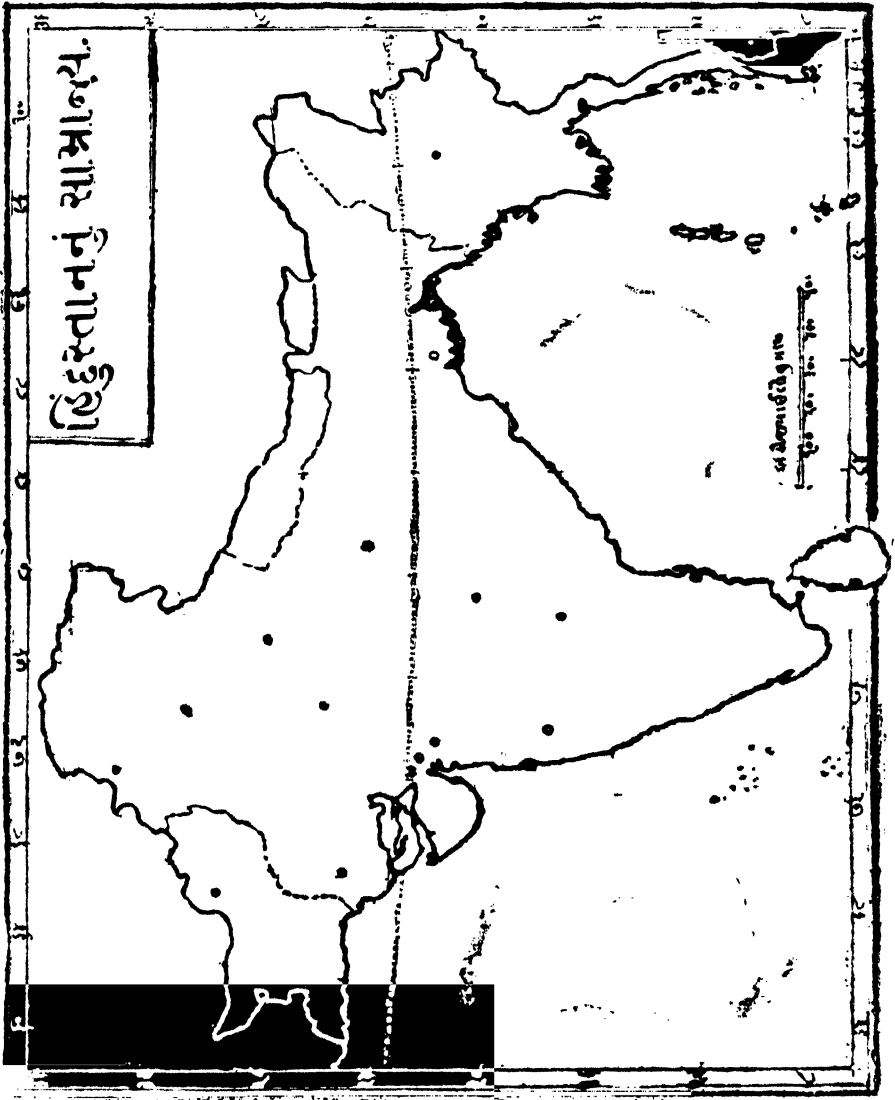
૪ શેરડી, નાળીએરી, અને ઉનના ઉપયોગ લખો.

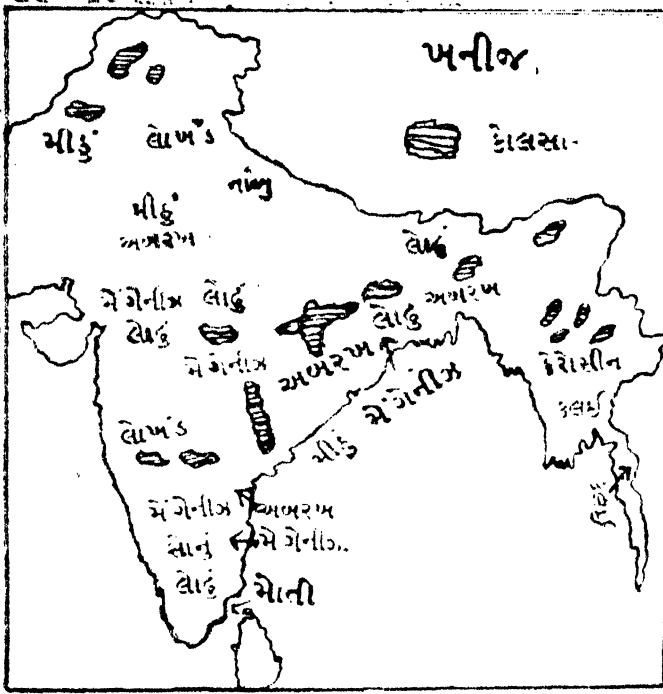
૫ જંગલની પેદાશ તથા જનાવરોમાંથી થતી પેદાશ કઈ કઈ છે તે જણાવો.

૬ ઉંટ, હાથી, ચાક અને બળદનો વધારે ઉપયોગ કયા કયા ભાગમાં થાય છે અને તેનું કારણ શું તે જણાવી તે ભાગમાં તેમનાં નામ લખો.

૭ સિંહ હિંદુસ્તાનના કયા ભાગમાં માલમ પડે છે તે જણાવી ત્યાં તે નામ લખો.

લોહું, ડોલસા, કેરોસીન, મીઠું, મેંગેનીઝ, અખરખ, સાનું,
કીરા, મોતી, કલઈ, અને નાંબુ.

ખનીજ.

ખનીજ એટલે જમીનમાંથી નીકળતી વસ્તુ.

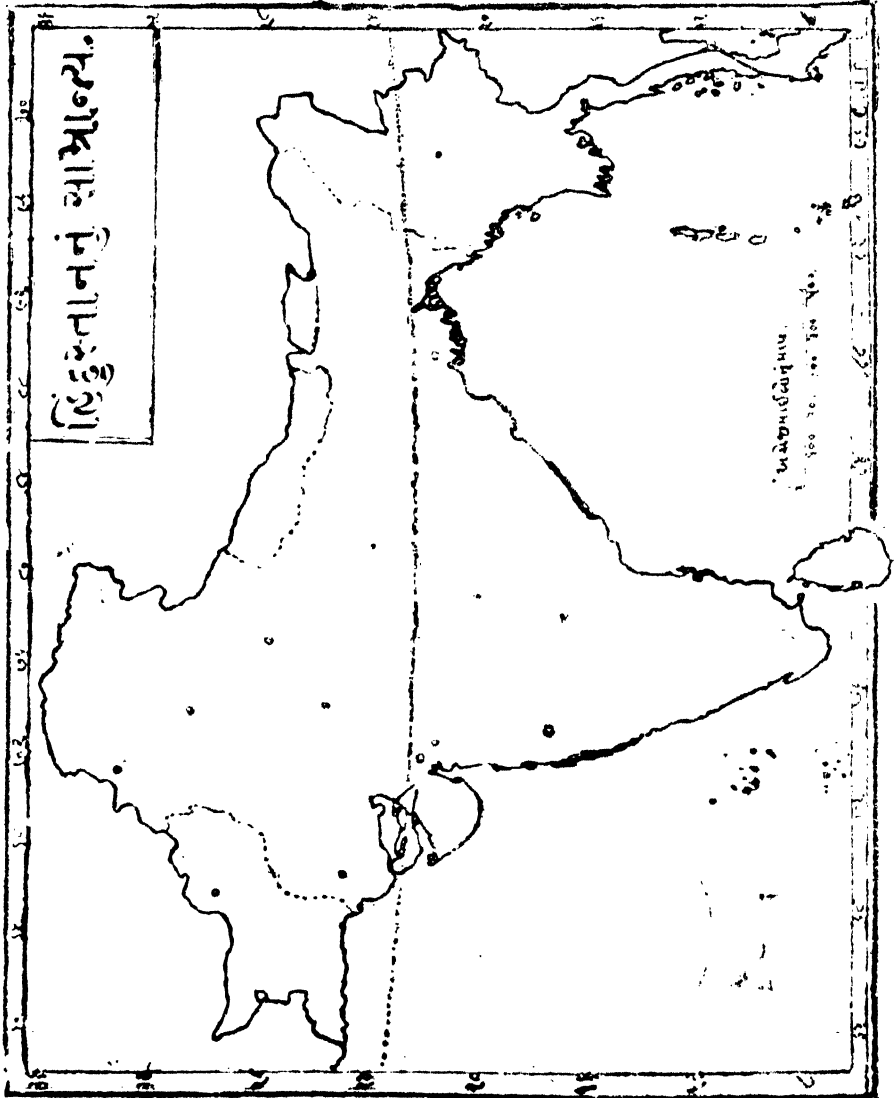
જે દેશમાં ઉત્તમ ખનીજ વધારે પ્રમાણમાં મળી આવે તે દેશ વધારે સમૃદ્ધિવાળો ગણાય છે. ઉત્તમ ખનીજ લોહું, ડોલસા અને કેરોસીન છે. આપણા દેશમાં નીચે પ્રમાણે ખનીજ નીકળે છે.

લોહું—ખંભાળા, બિહાર, ઓરિસા, છોટાનાગપુર, મધ્યપ્રાંતો, અને મદ્રાસના દક્ષિણ ભાગમાંથી નીકળે છે. લોહું અને ડોલસા ખાંનેની ખાણો પાસે પાસે હોય છે તેથી ઘણાજ કાયદો થાય છે. છોટાનાગપુરમાંથી લોહું કહાડી સાકચી પાસે જમસેદપુર ટાટાએ એક મોટું કારખાનું ઉઘાડ્યું છે. તે ગૃહસ્થાન નામ ઉપરથી ત્યાં જમસેદપુર શહેર વસ્યું છે.

કોલસા—જમીનમાં જંગલો દટાઇ જવાથી તે ઝાડનાં લાકડાં વગેરે જમીનની ગરમીને લીધે બળીને તેના કોલસા થાય છે. આ દેશમાં કોલસા બંગાળા (રાણીગંજ, ઝરીઆ, અને ગિરિધ), બહાર ઓરિસા, છોટાનાગપુર, મધ્યપ્રાંતો (વરોરા), હૈદરાબાદ, પંજાબ, બાસામ અને મદ્રાસમાંથી નીકળે છે. **કેરોસીન** ૯૦ ટકા બ્રહ્મ-દેશમાંથી નીકળે છે. માંડલેમાં તેના કુવા છે. દુનિયાની ગતણુતરીમાં કેરોસીન માટે બ્રહ્મદેશ ત્રીજો નંબરે ગણાય છે. **મીઠું**—પંજાબમાં સોલ્ટરેન્જ નામનો ડુંગર છે તેમાંથી દર વર્ષે લગભગ ચાળીસ લાખ મણુ મીઠું કાઢવામાં આવે છે. તે સિવાય રજપૂતાનામાં સાંભર સરોવરમાંથી, ગુજરાતમાં ખારાથોડા અને દક્ષિણના કિનારાના સમુદ્રમાંથી મીઠું પકવે છે. **મેંગેનીઝ**—તે હિંદુસ્તાનમાંથી દુનિયાનો ૬ ભાગ નીકળે છે, અને દુનિયાની ગણુતરીમાં તેને માટે આ દેશ બીજો નંબરે ગણાય છે. તે લોઢાનું પોલાદ બનાવવાના ઉપયોગમાં આવે છે. તે મધ્યપ્રાંતો (નાગપુર અને ખાલાઘાટ), મદ્રાસ (વીઝાગાપટ્ટન), મૈસુર (શીમોંગા), અને ગુજરાત (પંચમહાલ) માંથી નીકળે છે. **અબરખ**—દુનિયાનો અડધો ભાગ એટલે લગભગ બે કરોડ રૂપીઆનું અબરખ હિંદુસ્તાનમાંથી નીકળે છે. તે છોટા નાગપુર (હજારીબાગ), બિહાર અને ઓરિસા (ગયા અને મોંગીર), અને મદ્રાસ (નેલોર) માંથી નીકળે છે. તે પારદર્શક છે. અને તે ગરમી તથા વીજળીના પ્રતિબંધક છે તેથી તે જાળીઓ, ફાનસો અને વીજળી માટેનાં યંત્રો વગેરે બનાવવાના કામમાં વપરાય છે.

સોનું—મૈસુરમાં કોલર અને તેની પડોશમાં સોનાની ખાણો છે. તેમાંથી પુષ્કળ સોનું નીકળે છે. હાલ મદ્રાસ (અનન્તપુર) ઇલાકામાં સોનાની ખાણો નીકળી છે. **હીરા**—બુદ્દેલખંડમાં પત્તાના રાજ્યમાંથી થોડા હીરા મળી આવે છે. દક્ષિણમાં ગોવળકાંડામાંથી પહેલાં હીરા નીકળતા હતા. **મેતી**—મનારના અખાતમાંથી અને કચ્છના અખાતમાં જામનગર પાસેથી મેતી નીકળે છે. કલઈ બ્રહ્મ

દેશના ટીનાસરીમ પ્રાંતમાંથી નીકળે છે. ઝેફાઇટ અને મોન્ઝાઇટ ત્રાવણ કોરમાંથી નીકળે છે. મોન્ઝાઇટ લેમ્પના મેન્ટલ બનાવવાના ઉપયોગમાં આવે છે. ત્રાંબુ-દક્ષિણ, હિમાલયના પશ્ચિમ ભાગમાંથી અને રજપૂતાનામાંથી મળી આવે છે.

કૃતિ.

- ૧ હિંદુસ્તાનમાંથી નીકળતી ખનીજોનાં નામ, તે જે સ્થળેથી નીકળતી હોય તે સ્થળે, આ સાથે આપેલા નકશામાં લખો.
- ૨ મેંગેનીઝ અને અબરખ શા ઉપયોગમાં આવે છે તે જણાવો.
- ૩ હિંદુસ્તાનમાં મોટું પ્રખ્યાત લોખંડનું કારખાનું કોનું છે. અને તે ક્યાં આવ્યું તથા તે સ્થળે તે ઉઘાડવામાં તેમને કઈ ખાખતોની સરળતા પડી તે જણાવો.
- ૪ જમસેદપુર ક્યાં આવ્યું, અને તે કોણે વસાવ્યું તે જણાવી તેનાં આખાત્રીનાં કારણો આપો.

વસ્તી, લોકોની જતો, ભાષાઓ અને ધર્મો.

વસ્તી.

હિંદુસ્તાનની વસ્તી લગભગ ૩૨ કરોડ માણસની છે. જે પૃથ્વીની આખી વસ્તીનો પાંચમો ભાગ અને મુંબાઈ ઈલાકા કરતાં લગભગ બાર ઘણી વધારે છે.

[આ દેશની દર ચારસ માઈલે સરેરાશ વસ્તી ૧૭૦ માણસની ગણાય. આ વસ્તીનાં છ કરોડ માણસો દેશી રાજ્યોમાં છે અને બાકીનાં બાલસા મુલકમાં છે, વસ્તી પૈકી ૨૨ કરોડ હિંદુ. સાત કરોડ મુસલમાન, ૪૫ લાખ ખ્રિસ્તિ, એક લાખ પારસી અને પચીસ હજાર ચાહુદી છે.]

હમેશાં બધી જગ્યાએ એક સરખી વસ્તી હોતી નથી. કેટલીક જગ્યાએ વસ્તી વધારે ઘીચ હોય છે અને કેટલીક જગ્યાએ તે આછી હોય છે. ઘીચ અથવા આછી વસ્તી હોવાનાં કારણો એવાં છે કે જે સ્થળની હવા જોઈએ તેવી અનુકુળ હોય, વરસાદ જોઈએ તેવા થાય, જમીન ફળદ્રુપ હોય, પાક ઘણો થતો હોય અને લોકોનું પોષણ સારી રીતે થાય એવું હોય તે સ્થળે વસ્તી વધારે

હોય છે. વળી જે ભાગમાં ખનીજની ખાણો હોય ને તેમાં કામ ચાલતું હોય, તથા લોખંડ વગેરેનાં મોટાં કારખાનાં ચાલતાં હોય રેલ્વેનાં જંકશનનો હોય, અને વેપાર ઉદ્યોગ પુષ્કળ ચાલતો હોય ત્યાં વસ્તી ભરચક થાય છે.

રેતીવાળા વેરાન પ્રદેશો કે જેમાં વરસાદ થતો નથી તથા જ્યાં પાક થતો નથી, જ્યાં ખોરાક મળી શકતો નથી, પાણીની અછત હોય છે, અને હવા અનુકુળ નથી હોતી ત્યાં વસ્તી ઓછી હોય છે.

આપણા દેશમાં સૌથી વધારે વસ્તી ગંગાનદીના મેદાનમાં છે. કારણ કે આ ભાગ ઘણો ફળદ્રુપ છે અને અનાજ વગેરે પુષ્કળ થાય છે. તેમાં મોટાં મોટાં શહેરો અને રેલ્વેનાં જંકશનો આવેલાં છે તથા ઉદ્યોગ વેપાર પુષ્કળ ચાલે છે. તેથી ઉત્તરતી વસ્તી દરિયા કિનારે છે. ત્યાં વરસાદ માફકસર થાય છે અને જમીન ફળદ્રુપ છે તેથી પાક સારો થાય છે. મધ્યના બીજા ભાગોમાં મધ્યમ વરસાદ પડે છે અને વસ્તીનું પ્રમાણ પણ મધ્યમ છે. સિંધ તરફના રણના ભાગમાં જ્યાં વરસાદ પડતો નથી અને અનાજ પાકતું નથી ત્યાં તથા પહાડી પ્રદેશમાં વસ્તી ઘણીજ ઓછી છે. બ્રહ્મદેશ પહાડી પ્રદેશ હોવાથી ત્યાં પણ વસ્તી ઘણી ઓછી છે.

લોકો.

આ દેશમાં ઘણી જાતના લોકો વસે છે, તેમાં હિંદુની સંખ્યા વધારે છે. હિંદુના પૂર્વજોની આર્ય અને દ્રાવિડ એવી બે જાતો હતી. આ દેશના મૂળ વતની અનાર્ય લોકો છે. તેઓ જંગલી દશામાં છે.

કોલોરીઅન—આ લોકો અનાર્ય છે. તેઓ રજપૂતાના, મધ્યપ્રાંતો, છોટાનાગપુર અને બિહારના પહાડી મુલકોમાં વસે છે. **દ્રાવિડો**—આ લોકો કેળવાયેલા છે. કોલોરીઅન લોકો દ્રાવિડ જાતનાજ છે એવો વિદ્વાનોનો મત છે. આ લોકો દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં વસે છે. તેમાં ગોંડ નામની શાખા છે તે જંગલી સ્થિતિમાં છે.

આર્ય-વાવ્ય કોણમાંથી આવી ઉત્તરના ભાગમાં વસે છે. તે સુધરેલી અને કેળવણી પામેલી જાત છે. તેઓ સાધારણ રીતે બધા ભાગમાં જોવામાં આવે છે. મોંગોલ-આ લોકો પ્રદેશમાં વસે છે. નેપાળ ખૂતાનમાં આ લોક જોવામાં આવે છે, તે સિવાય મુસલમાન-હિંદુ-સ્તાનના જુદા જુદા ભાગોમાં, પારસી-મુંબાઇ ઇલાકામાં, ચાહુલી કોકણમાં અને ખ્રિસ્તી-મદ્રાસ ઇલાકામાં વધારે જોવામાં આવે છે.

ભાષાઓ.

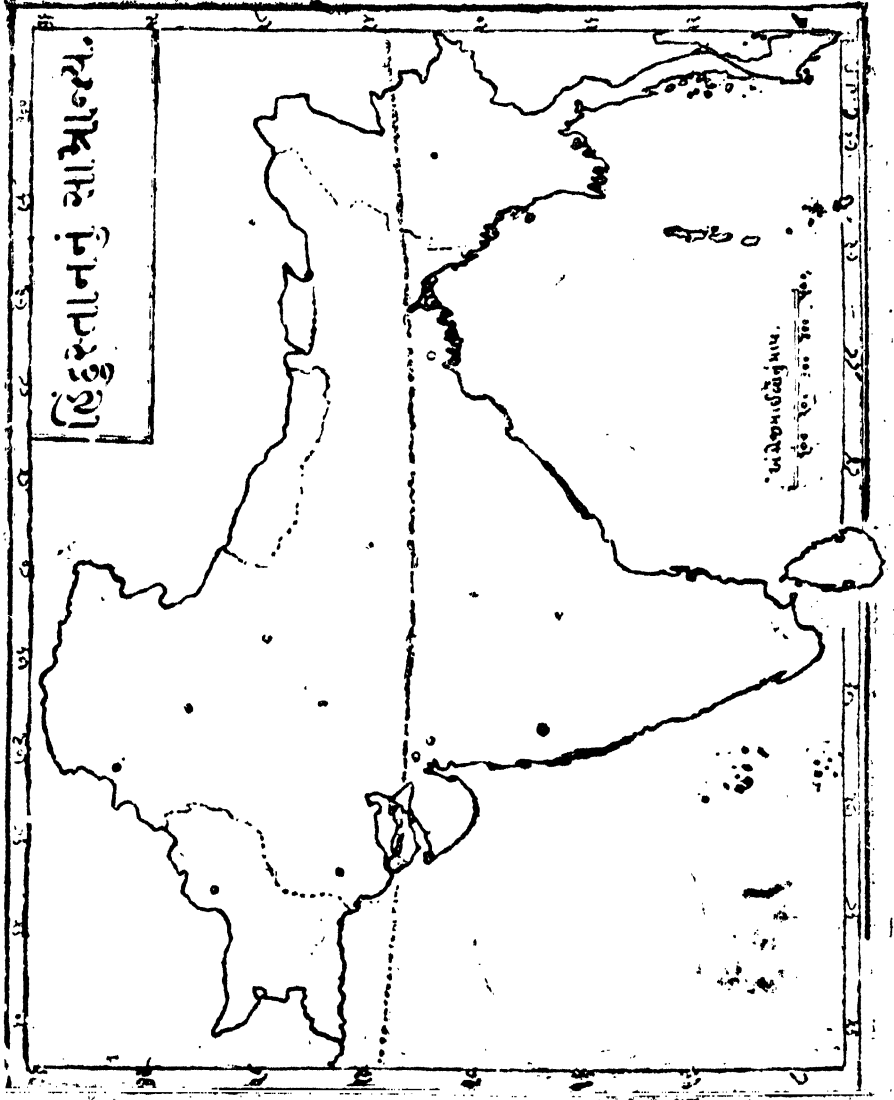
આ દેશમાં વપરાતી મુખ્ય ભાષાઓ ત્રણ છે. (૧) સંસ્કૃત (૨) દ્રાવિડી અને (૩) પ્રાકૃતી

- ૧ સંસ્કૃત ભાષામાંથી નીકળેલી ભાષાઓ (૧) બંગાળી (બંગાળામાં), (૨) ઉર્દુ (ઓઢીઆમાં), (૩) હિંદી (લગલગ આખા હિંદુસ્તાનમાં), (૪) પંજાબી (પંજાબમાં), (૫) મરાઠી (મહારાષ્ટ્રમાં) (૬) ગુજરાતી (ગુજરાતમાં) અને (૭) સિંધી (સિંધમાં) છે.
- ૨ દ્રાવિડીમાંથી નીકળેલી ભાષાઓ-તામિલ (દ. મદ્રાસમાં), તેલુગી (ઉ. મદ્રાસમાં), મલયાલમ (મલબાર કિનારે), કાનડી (કાનડા, મહેસુર અને કરનાટકમાં), છે.
- ૩ બહ્મી-બ્રહ્મદેશમાં બોલાય છે.
- ૪ ઉર્દુ-મુસલમાનો ઉર્દુ ભાષા બોલે છે. તે હિંદી, અરબી અને ફારસીની મીશ્ર ભાષા છે.
- ૫ અંગ્રેજી-રાજકિય ભાષા છે. અને તે સરકારી કચેરીઓમાં વપરાય છે.

મુખ્ય ધર્મો.

હિંદુસ્તાનમાં હિંદુધર્મ પાળનારા લોકોની મોટી વસ્તી છે. લગલગ વસ્તીનો પોણા ભાગ આ ધર્મ પાળે છે. હિંદુઓ મુખ્યત્વે કરીને દ્રાવિડ, આર્ય, અને શક જાતિમાંથી બનેલા છે. તેઓ અનુક્રમે વાયવ્ય કોણમાંથી આવેલા છે. આ ધર્મના ઘણા કાંટા છે.

મુસલમાની ધર્મ પાળનારની સંખ્યા લગલગ ૧૦ જેટલી છે. તેઓ અર્ધસ્તાન, તુર્કસ્તાન અને તાર્તરી તરફથી આવેલા છે. તેમની વસ્તી ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં બલુચિસ્તાન, સિંધ, પંજાબ અને પૂર્વ બંગાળમાં વધારે છે. જૈનધર્મ-પાળનારાની સંખ્યા મારવાડ અને ગુજરાતમાં વધારે છે. બૌદ્ધધર્મ માનનારાની સંખ્યા બ્રહ્મદેશમાં વધારે છે. જરથોસ્થી-પારસી લોકોનો ધર્મ છે. તેમની સંખ્યા ઘણી થોડી છે. તેઓ ગુજરાતમાં વધારે છે. શીખધર્મ પાળનારા પંજાબમાં વસે છે. અને ખ્રિસ્તીધર્મના લોકો મદ્રાસ ઇલાકામાં અને બંગાળામાં છે. ચાહુદી લોકો ચાહુદી ધર્મ પાળે છે.

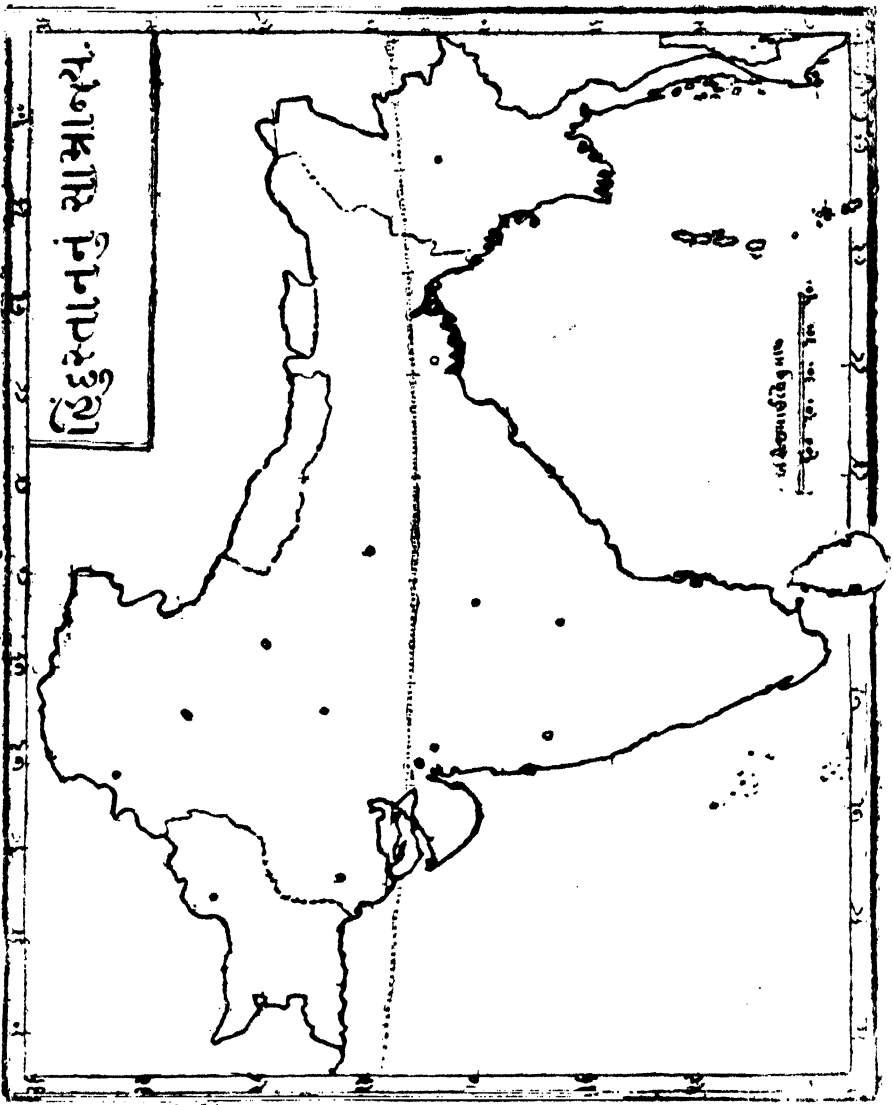
કૃતિ.

- ૧ હિંદુસ્તાનના જે ભાગમાં વધારે ઘીચ વસ્તી હોય તે ભાગ આડી લીટીઓ દોરીને અને જે ભાગમાં ઘણીજ ઓછી વસ્તી હોય તે ભાગમાં ટપકાં મુકીને બતાવો અને તેમ હોવાનાં કારણો આપો.
- ૨ કઈ કઈ જાતના લોકો કયા કયા ભાગમાં વસે છે તે જણાવો.
- ૩ હિંદુસ્તાનમાં કઈ કઈ ભાષાઓ કયા કયા ભાગમાં વપરાય છે તે આપેલા નકશામાં ભાગ પાડી તેમાં તે ભાષાનાં નામ લખીને બતાવો.
- ૪ સંસ્કૃત અને દ્રાવિડી ભાષામાંથી કઈ કઈ ભાષાઓ નીકળેલી છે અને તે કયા કયા ભાગમાં બોલાય છે તે જણાવો.
- ૫ હિંદુસ્તાનમાં કયા કયા ધર્મો પળાય છે તે જણાવો અને તે તે ધર્મો પાળનારા લોકો મુખ્યત્વે કરીને જે ભાગમાં વસ્તા હોય તે ભાગમાં તે તે ધર્મનાં નામ નકશામાં લાલ શાહીથી લખો.

ઉદ્યોગ-ધંધો.

આ દેશના લોકોનો મુખ્ય ધંધો ખેતીનો છે. આ દેશની જમીન ફળદ્રુપ છે અને તેથી થોડી મહેનતે પાક સારો થાય છે. અને તેથી વસ્તીના ૭૦ ટકા ખેતી કરે છે. તેથી ઉતરતો ધંધો વણુવાનો છે. આ ધંધો આ દેશમાં ઘણા જુના વખતથી ચાલે છે. સુતરાઉ અને રેશમી કપડાં તથા શેત્રંજીઓ હાથે વણુવાની શાળાઓ ઘણા ભાગમાં વણાય છે. તેમજ નાનાં મોટાં શહેરોમાં હાથે વણુવાનાં કારખાનાં અને મીલો છે. સુતરની મીલો મુંબાઈ, અમદાવાદ અને

નાગપુરમાં ઘણી છે. મુંબઈ ઇલાકામાં કપાસ ઘણો થાય છે અને તેથી આ ઇલાકામાં લગભગ ૨૦૦ મીલો છે, અને હિંદુસ્તાનમાં બધી થઈને લગભગ ૨૭૫ મીલો છે. તે સિવાય શાણનાં કારખાનાં લગભગ ૭૫ છે. શણ બંગાળામાં થાય છે અને તેથી તેનાં બધાં કારખાનાં બંગાળામાં અને તે ઘણું ભાગે કલકત્તામાં છે. શણનાં ટાટીયાં અને કોથળા તૈયાર થાય છે અને તે હુનિયાના બધા ભાગમાં પુરા પાડે છે. ઉનનાં કારખાનાં—ઉનનાં કારખાનાં પંજાબ અને કાશ્મીરમાં છે. આ દેશોમાં ઠંડી પુષ્કળ પડે છે અને ત્યાં ગરમ કાપડની જરૂર છે. તે ડુંગરાળ પ્રદેશમાં બકરાં પુષ્કળ ઉછેરે છે અને તેમના વાળનું પુષ્કળ ઉન થાય છે. કાશ્મીરમાં પશ્મી જાતની બકરીઓ થાય છે તેનું ઉન ઉત્તમ પ્રકારનું હોય છે, જેની શાલો વિગેરે વણાય છે, અને તે સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે. ધારીવાલ (પંજાબ), દિલ્હી અને કાનપુરમાં ઉનનાં મોટાં કારખાનાં છે. ત્યાંની કામળીઓ વખણાય છે. આ દેશમાં ઉનની આશરે પચીસ મીલો છે. રેશમી કાપડ વણવાનાં કારખાનાં—બંગાળામાં શેતુરનાં ઝાડ પુષ્કળ થાય છે અને તેથી ત્યાં રેશમના કીડા થાય છે. અને તેની આશરે પાંચ છ મીલો બંગાળામાં છે. પંજાબમાં પણ રેશમ થાય છે. તે સિવાય હિંદુસ્તાનમાં કાગળ બનાવવાની દસ મીલો છે. અને ચોખાની અને લાકડાં વહેરવાની પણ ઘણી મીલો છે. તાંબા પીતળનાં વાસણો બનાવવાનાં ઘણાં કારખાનાં છે. જેમાં ઘણા સારા ઘાટ તૈયાર થાય છે. લોખંડનાં લગભગ ૬૦-૭૦ કારખાનાં છે. મોટામાં મોટું લોખંડનું કારખાનું જમશેદપુર પાસે ટાટા કંપનીનું છે. વળી જુદી જુદી જાતની ધાતુઓનાં ઘણાં કારખાનાં છે. તે સિવાય આપણા દેશમાં ઉંચી કારીગીરીની ચીજો ઘણી થાય છે. સોનારૂપા, હાથીદાંત, અને સુખડનું કોતરકામ ઉત્તમ પ્રકારનું થાય છે. તેમજ જડાવ, વેલબુટ્ટી, અને કસબકામ તથા શેત્રંજીઓ સારી થાય છે.

કૃતિ.

- ૧ હિંદુસ્તાનમાં ઉદ્યોગો કયા કયા છે અને ક્યાં ક્યાં છે તે જણાવો.
- ૨ જે જે શહેરમાં સુતરની ઘણી મીલો હોય તે શહેરનાં નામ નકશામાં લખી ત્યાં એક જાતનું નિશાન કરો.
- ૩ જે શહેરો ઉનનાં કારખાનાં માટે પ્રખ્યાત હોય તે શહેરોનાં નામ નકશામાં લખી ત્યાં બીજી જાતનું નિશાન કરો.
- ૪ જે દેશમાં શણ થતું હોય ત્યાં તે નામ લખો અને તેનાં કારખાનાંને માટે જે શહેર પ્રખ્યાત હોય તેનું નામ લખી ત્યાં ચોક્કડીની નિશાની કરો.
- ૫ પંજાબ અને કાશ્મીરમાં ઉત્તમ પ્રકારનું ઉન થાય છે. અને તેની શાલો, કામળીઓ વગેરે સારાં થાય છે. ત્યાં ઉન શબ્દ લખો.
- ૬ નીચે જણાવેલાં સ્થળોએ કયા કયા ઉદ્યોગો ચાલે છે તે કારણ સાથે જણાવો. મુંબાઈ, કલકત્તા, જમશેદપુર, કાનપુર અને બનારસ.

વ્યવહાર અને પરદેશ સાથેનો વેપાર તથા માર્ગો.

પ્રાચીન કાળથી આ દેશ વેપારને માટે પ્રખ્યાત છે. હાલમાં અંગ્રેજ લોકો જોડે પરદેશનો ઘણો વેપાર ચાલે છે અને તે કરાંચી, મુંબાઈ, કલકત્તા, મદ્રાસ, રંગુન વગેરે બંદરોએથી થાય છે. ખુશકી માર્ગ કરતાં જળ માર્ગ લઈ જવા લાવવામાં ઓછો ખર્ચ લાગે છે.

નિકાસ—આ દેશમાંથી રૂ, સુતર, ચોખા, ઘઉં, તેલીબીયાં, કોપરાં, અપ્રીણુ, શણ, રેશમ, ઉન, શાલો, ચા, ખુંદ, હાથીદાંત, લાખ, ગળી, હરડાં, ગુંદર, કાથો, મીણુ, ચામડાં વગેરે પરદેશ જાય છે.

આયાત—અને તેને બદલે રેશમી, સુતરેલ તથા ઉનનાં કપડાં, કાગળ, સ્ટેશનરી, કાચનો સામાન, સાંચાકામ, ધાતુઓ, કેરોસીન, ઔષધો, ચા, ખાંડ, અને મોટરો આવે છે.

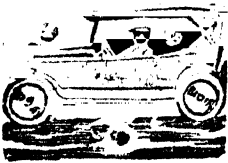
હિંદુસ્તાનના વેપારનો ઘણો ભાગ ઇંગ્લાંડ જોડે, તેથી ઉતરતો અનુક્રમે જર્મની, યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ, ચીન, ફ્રાન્સ, જાપાન અને પૂર્વ આફ્રિકા વગેરે દેશો જોડે છે. જે લગભગ છ અબજનો છે. જમીન માર્ગે પણ અફઘાનિસ્તાન, બલુચિસ્તાન, ઇરાન અને તિબેટ જોડે છે. તે લગભગ ૧૫ કરોડ રૂપીઆનો છે.

આ દેશમાંથી ઘઉં તથા ચાનો મોટો જથ્થો એટ્રિટનમાં જાય છે. ચાખા-ઇંગ્લાંડ, સિલોન, સ્ટ્રેટ સેટલમેન્ટ્સ, મોરિશિઅસ, નાતાલ અને ઝાંઝીબાર જાય છે. રૂ જાપાન, જર્મની, ઇટાલી, બેલ્જિઅમ અને ઇંગ્લાંડ જાય છે. શણુ ઘણું ભાગે યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ અને જર્મની જાય છે. તેલીબીયાં અને તેલનો ઇંગ્લાંડ જાય છે. કૌશી ઇંગ્લાંડ અને ઑસ્ટ્રેલિઆમાં જાય છે. સુતર ચીન અને જાપાન જાય છે. આપણે ત્યાં ખબુર અરબસ્તાનમાંથી, અને ખાંડ જાવા તથા મોરિશિઅસના ટાપુમાંથી આવે છે.

આ દેશમાંથી શણુ ૪૨ કરોડ રૂપીઆનું, ચા ચૌદ કરોડ રૂપીઆની, કૌશી દોઢ કરોડ રૂપીઆની, ગળી અડધા કરોડ રૂપીઆની, અને તમાકુ પોણા કરોડ રૂપીઆની પરદેશ જાય છે. અપ્રીણું ઉત્પન્ન બે કરોડ રૂપીઆનું છે.

હિંદુસ્તાનના માર્ગો.

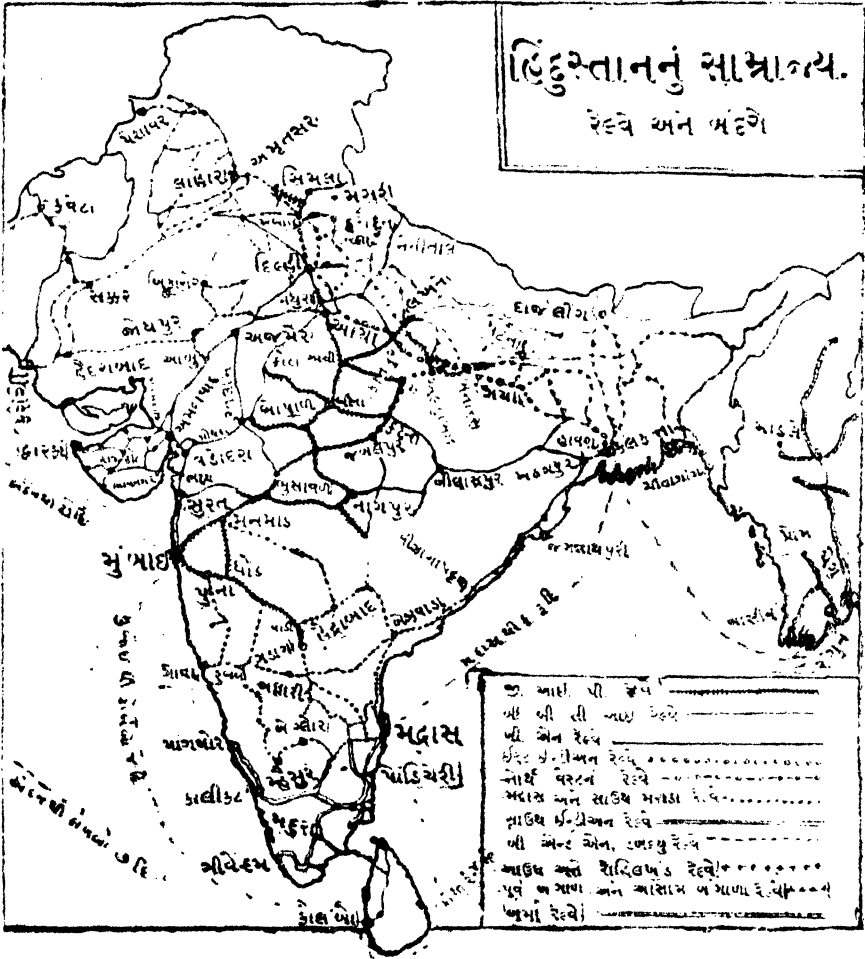
૧ જુના વખતમાં આપણા દેશમાં એક સ્થળેથી બીજું સ્થળે જવા આવવા તથા માલ લઈ જવા લાવવા ગાડાં, પોઠો, ઉંટ, વગેરે સાધનો વપરાતાં હતાં. હાલ પણ જ્યાં રેલ્વે, પાકી સડકો વગેરે

નથી ત્યાં ગામડાંમાં જવા આવવા ગાડાં વપરાય છે. તેમજ રણુના પ્રદેશમાં ઉંટ, નેપાળ, ભૂતાન અને કાશ્મીરના ઉત્તર ભાગમાં યાક, પ્રદેશ અને સિલોનમાં હાથીનો ઉપયોગ થાય છે કાચી સડકો છે ત્યાં મોટરો શરૂ થઈ છે. અને તેનાથી ઘણું વ્યવહાર માણસોની તથા માલની લાવ લઈ જાય થાય છે.

૨ હાલમાં ઘણા ખરા ખધા ભાગોમાં રેલ્વે થઇ ગઇ છે અને ત્યાં ખધો વ્યવહાર રેલ્વે મારફતજ ચાલે છે. હિંદુસ્તાનમાં લગભગ ૩૮૦૦૦ માઇલની રેલ્વે થઇ ગઇ છે અને તેથી કરીને એક સ્થળેથી બીજે સ્થળે સહેલાઈથી જવામાં, માલ લઇ જવા લાવવામાં, જરૂર પડે તે સ્થળે લશ્કર ફેરવવામાં, અને દુકાળના પ્રસંગે અનાજ અને ઘાસ ચારો પહોંચાડવામાં ઘણીજ અનુકૂળતા થઈ છે. આ જુદી જુદી રેલ્વેઓ નીચે પ્રમાણે છે.

૧ જી. આઇ. પી. રેલ્વે (ગ્રેટ ઇન્ડિઅન પેનીનશ્યુલર રેલ્વે) આ લાઇન મુંબાઇથી જળગામ, ભુસાવળ, ભોપાળ, ઝાંસી, આગ્રા થઈ દિલ્હી જાય છે. આ રસ્તામાં કટનીથી બી. એન (બંગાળા નાગપુર) રેલ્વે કલકત્તા જાય છે. મુંબાઇથી કલકત્તાનો મેઇલ આ રસ્તે જાય છે. બીજો ફાંટો ભુસાવળથી નાગપુર સુધી જાય છે અને નાગપુરથી બી. એન રેલ્વે કલકત્તા જાય છે. મુંબાઇથી કલકત્તાનો આ ટુંકામાં ટુંકો રસ્તો છે. મુંબાઇથી દિલ્હી જતી લાઇનમાંનો એક ફાંટો ઝાંસીથી કાનપુર અને બીજો ફાંટો ઇટારમીથી જળલપુર થઈ અહ્મદાબાદ જાય છે. મુંબાઇથી આની બીજી લાઇન પુના થઈ રાયચુર સુધી જાય છે. ત્યાંથી એમ. એન્ડ એસ. એમ રેલ્વેમાં મદ્રાસ જવાય છે.

૨ બી. બી. સી. આઇ રેલ્વે-(બામ્બે, બરોડા એન્ડ સેન્ટ્રલ ઇન્ડિઆ રેલ્વે મુંબાઇથી સુરત, લડચ, વડોદરા, (બીજી લાઇન વડોદરાથી ગોધરા, રતલામ થઈ જાય છે) અમદાવાદ, અજમેર થઈ દિલ્હી જાય છે. અને દિલ્હીથી કાનપુર સુધી જાય છે. અને સુરતથી જળગામ જઈ જી. આઇ. પી. ને મળે છે.

૩ બી. એન. (બંગાળા નાગપુર) રેલ્વે-નાગપુર અને કલકત્તા વચ્ચે છે. અને હાવરા (કલકત્તા)થી વિઆગાપટ્ટણ જાય છે. ત્યાંથી એમ એન્ડ એસ. એમ રેલ્વેમાં મદ્રાસ જવાય છે.

૪ ઇ. આઇ (ઇસ્ટ ઇન્ડિઆ) રેલ્વે-કલકત્તાથી પટના, બનારસ, કાનપુર અને લખનૌ થઈ દિલ્હી જાય છે.

૫ એન. ડબલ્યુ (નાર્થ વેસ્ટર્ન) રેલ્વે દિલ્હીથી લાહોર થઈ પેશાવર જાય છે. અને લાહોરથી મુલતાન થઈ સિંધમાં રોહરી, હૈદરાબાદ થઈ, કોટરી થઈ કરાચી જાય છે. અને કોટરીથી બીજી લાઇન રૂક, જંકોબાબાદ, થઈ બલુચિસ્તાનમાં બોલનઘાટ, કવેટા થઈ અમન સુધી જાય છે. બીજો ફાંટો કવેટાથી નુસ્કી થઈ બલુચિ-

સ્તાનની ઉત્તર સરહદે ઠેઠ ઇરાનની સરહદે ડઝડપ સુધી જાય છે. આ રેલ્વેના પંજાબમાં ઘણા કાંટા છે.

૬ મદ્રાસ એન્ડ સાઉથ મરાઠા રેલ્વે (એમ. એન્ડ એસ. એમ) રાયચુરથી મદ્રાસ; અને પુનાથી ગડગ, ખડ્દારી થઈ ખેઝવાડા જાય છે. અને મદ્રાસથી વીઝાગાપટ્ટણ (ત્યાંથી બી. એનમાં કલકત્તા જવાય છે.) જાય છે. બીજો કાંટો મદ્રાસથી ગોવા જાય છે.

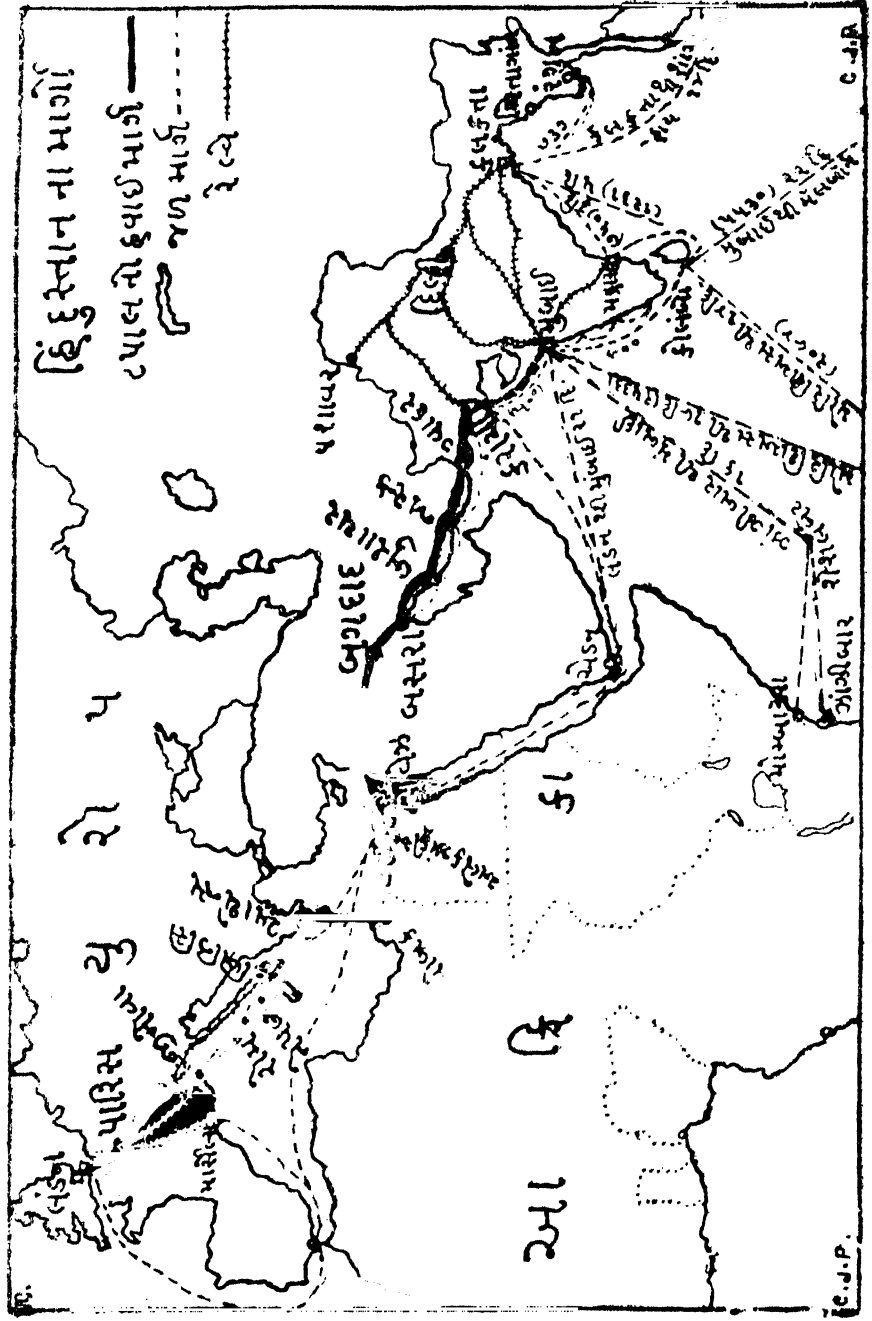
૭ સાઉથ ઈન્ડિયન રેલ્વે એક લાઇન મદ્રાસથી મેંગલોર અને બીજો કાંટો મદ્રાસથી ત્રિચિનાપટ્ટી અને મદુરા થઈ ધનુષ ખોડી, દુદુકોરિન અને ત્રિવેન્દ્રમ જાય છે.

૮ બી એન્ડ એન ડમલ્યુ રેલ્વે—ખંગાળ અને નૉર્થ વેસ્ટ (વાવ્ય પ્રાંત) રેલ્વે કલકત્તાથી પટણા થઈ દિલ્હી જાય છે. આ રેલ્વેના સંયુક્ત પ્રાંતમાં ઘણા કાંટા છે.

૯ આઉધ અને રોહિલખંડ રેલ્વે—સંયુક્ત પ્રાંતમાં છે.

ખર્મા રેલ્વે—રંજુનથી પેશુ થઈ માંડવે અને ત્યાંથી છેક ઉત્તરમાં જાય છે. રંજુનથી બીજો કાંટો પ્રોમ જાય છે. ત્યાં જળ માર્ગ (કલકત્તાથી રંજુન) જવાય છે. હિંદુસ્તાન અને ખ્રિસ્તી વચ્ચે પર્વતો આવેલા છે તેથી આ બે દેશ વચ્ચે રેલ્વેનો સંબંધ નથી.

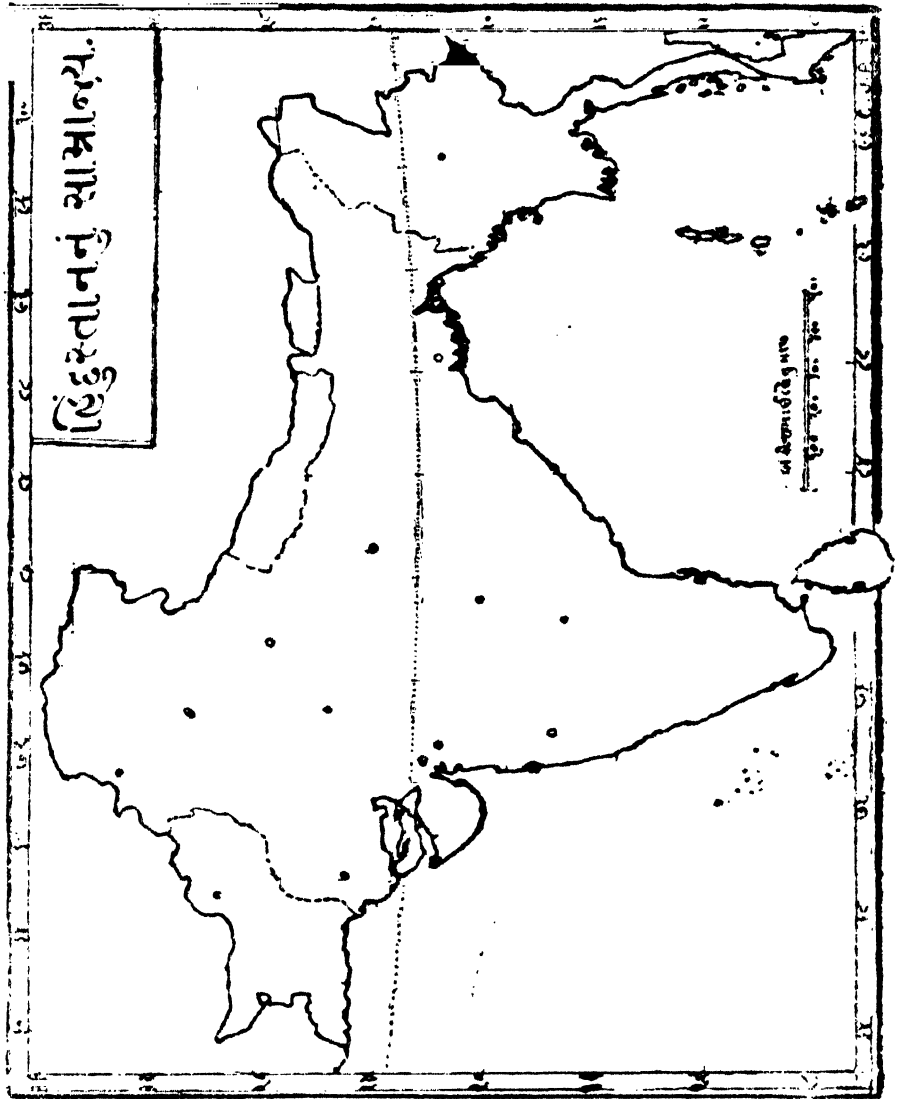
૩ જળમાર્ગ—હિંદુસ્તાનનો પરદેશ સાથેનો સંબંધો વ્યવહાર જળ માર્ગ થાય છે. રેલ્વે કરતાં જળ માર્ગ ખર્ચમાં ફાયદાકારક છે. આ બધો વ્યવહાર કરાંચી, આડના, મુંબાઈ, મદ્રાસ, કલકત્તા, રંજુન, ચિતાગોંગ અને કોલ્મો ખંદરો મારફત થાય છે. આ ખંદરોએથી ઇંગ્લાંડ અને યુરોપના બીજા દેશો, મોસ્કો અને ઝાંઝીબાર (આફ્રિકા), મોરિશિયસ ટાપુ, અને ઑસ્ટ્રેલિયા, ચીન, જાપાન અને અમેરિકા સાથે વેપાર ચાલે છે. હિંદુસ્તાનના કિનારાનો અને દેશના અંદરના ભાગનો વેપાર કિનારાનાં ખંદરો, દરિયાઈ નહેરો, મોટી નહેરો અને મોટી નદીઓમાં વહાણો અને હોડીઓ મારફતે ચાલે છે.

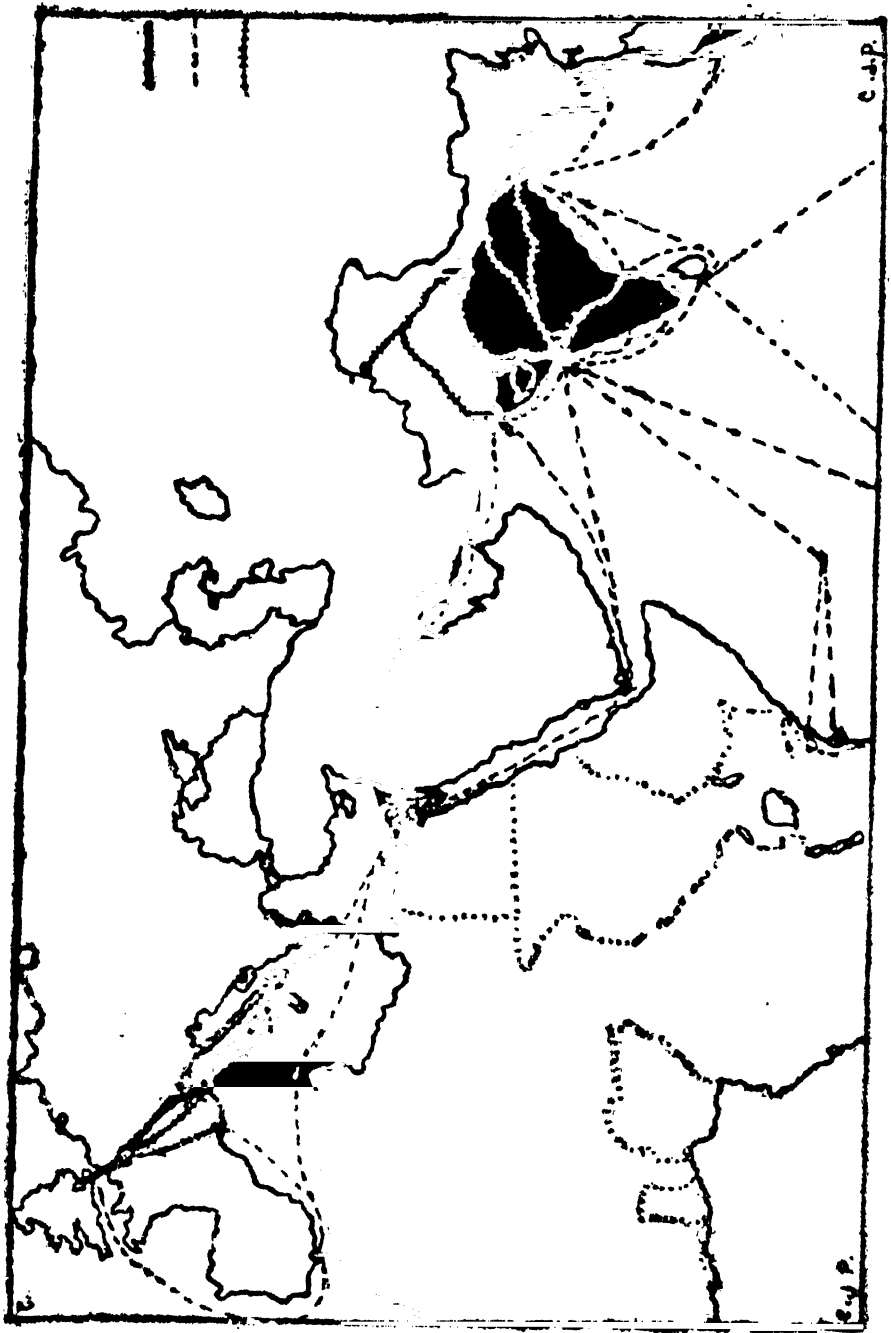

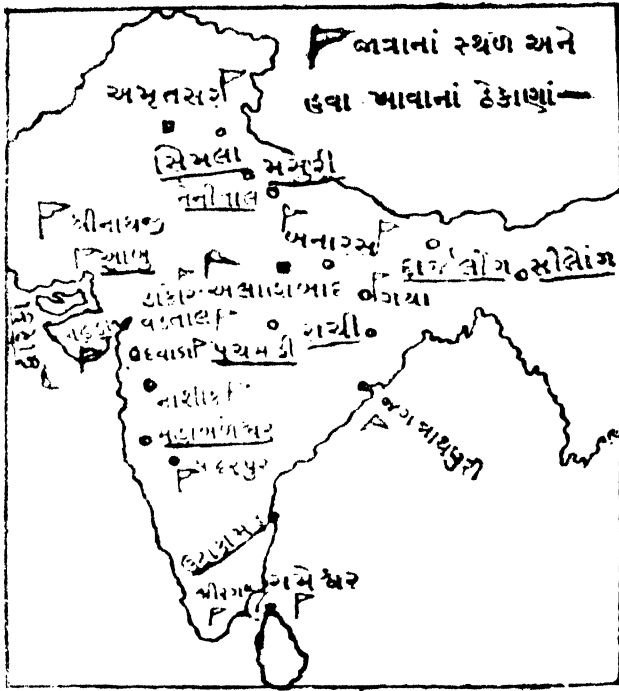
૪ હવાઈ વિમાન માર્ગ-લાંડનથી કરાંચી સુધી વિમાનોમાં ટપાલ લાવવાની શરૂ કરી છે. આ માર્ગે લાંડનથી પારિસ, બેસલ, જીનોવા, રોમ, નેપલ્સ, આથેન્સ, બગદાદ, બસરા, ખુશાયર, ઝત્ક અને ગ્વાદર થઈ કરાંચી વિમાન આવે છે. તેને હાલ લગભગ છ દિવસ લાગે છે. કરાંચીથી દિલ્હી, દિલ્હીથી કલકત્તા, કલકત્તાથી રંગુન, અને કરાંચીથી મુંબઈ અને ત્યાંથી કલકત્તા તથા મદ્રાસ સાથે આ વિમાનનો વ્યવહાર માર્ગ ચાલુ થવાની તૈયારી છે.

કૃતિ.

- ૧ હિંદુસ્તાનની મુખ્ય નિકાસ અને આયાત જણાવો.
- ૨ આપણા દેશમાંથી ઘઉં, ચાખા, ખાંડ, તેલીબીયાં, ચા, કાપી, અને સુતર મોટા ભાગે કયા કયા દેશોમાં જાય છે તે જણાવો.
- ૩ દિલ્હીને કલકત્તા, મદ્રાસ, મુંબઈ, કરાંચી અને પેશાવર સાથે રેલ્વે લાઇનો દોરી તે વડે જોડીદો.
- ૪ આ લાઇનો વચ્ચે આવતાં મોટાં શહેરો અને નકશોનાં નામો લખો.
- ૫ રેલ્વે લાઇનિથી દેશને શા શા ફાયદા થાય છે તે જણાવો.
- ૬ કોલંબોથી પેશાવર ટુંકામાં ટુંકા કયે માર્ગે થઈને જવાય અને રસ્તામાં કયાં કયાં મોટાં શહેરો આવે તે જણાવો.
- ૭ મુંબઈથી કલકત્તા જવાના કેટલા રસ્તા છે અને તેમાં ટુંકામાં ટુંકો રસ્તો કયો છે તે નકશામાં લાલ શાહીથી બતાવો અને મેઇલ (ટપાલ) કયે રસ્તે જાય છે તે બતાવો.
- ૮ હિંદુસ્તાનના કયા ભાગમાં વધારેમાં વધારે રેલ્વે છે અને ત્યાં વધારે રેલ્વે હોવાનાં કારણો શું છે તે જણાવો.
- ૯ કયા દેશમાં બીલકુલ રેલ્વે નથી અને કયા ભાગમાં ઘણી થોડી રેલ્વે છે તે કારણો સાથે જણાવો.
- ૧૦ હિંદુસ્તાનના પરદેશ સાથેના જળ માર્ગો નકશામાં બતાવો.
- ૧૧ હવાઈ વિમાન માર્ગનો રસ્તો કયાંથી કયાં સુધી શરૂ થયો છે અને તેમાં કયાં સ્ટેશનો કરેલાં છે તે નકશો દોરી તેમાં જણાવો.

હવાખાવાનાં સ્થળો.

સિમલા—(૪૭૨૦૦ ફુટ ઉંચું) પંજાબમાં હવાખાવાનું સ્થળ છે. દિલ્હીથી સિમલા સુધી ઠંડ રહેલું છે. ગવર્નર જનરલ સાહેબ અને દિલ્હીના ગવર્નર સાહેબ ઉનાળામાં ત્યાં રહે છે. (૨) **નૈનિતાલ** (૬૫૦૦ ફુટ) સંયુક્ત પ્રાંતમાં આવેલું છે ત્યાંના ગવર્નર સાહેબ ઉનાળામાં ત્યાં હવાખાવા જાય છે. (૩) **મમુરી** તેજ પ્રાંતમાં નૈનિતાલની પાસે હવાખાવાનું સ્થળ છે. (૪) **દાર્જીલિંગ** (૭૦૦૦) બંગાળા ઇલાકામાં ઉત્તરે સિકીમ પાસે હવાખાવાનું સ્થળ છે. આ

× ટીપ—ઢોસમાં જે આંકડા આપ્યા છે તે તે શીખર તેટલા ફુટ ઉંચું છે તે બતાવે છે.

ઈલાકાના ગવર્નર સાહેબ ઉનાળામાં ત્યાં રહે છે. ત્યાં ચાના ઘણા બગીચા છે. (૫) શીલોંગ આસામમાં હવાખાવાનું સ્થળ છે તે પ્રાંતના ગવર્નરસા. ઉનાળામાં ત્યાં રહે છે. (૬) પંચમટી (૩૫૦૦ ફુટ) મધ્યપ્રાંતમાં ત્યાંના ગવર્નર સાં ને હવાખાવાનું સ્થળ છે. (૭) રાંચી (૪૫૦૦ ફુટ) છોટા નાગપુરમાં બિહાર અને ઓરિસાના ગવર્નર સાં ને હવાખાવાનું સ્થળ છે. (૮) આયુ (૫૬૦૦ ફુટ) રજપુતાના એજન્સીના એજન્ટ ટુ ધી ગવર્નર જનરલ ઉનાળામાં ત્યાં રહે છે. અને જૈનોનું જાત્રાનું સ્થળ છે. (૯) મહા બળેશ્વર (૪૮૦૦ ફુટ) સતારા જિલ્લામાં પશ્ચિમ ઘાટનું શીખર અને હવાખાવાનું સ્થળ છે. મુંબઈના ગવર્નર સાહેબ ઉનાળામાં ત્યાં રહે છે. (૧૦) ઉટાકામંડ (૭૦૦૦ ફુટ) નીલગિરિનું શીખર અને હવાખાવાનું સ્થળ છે. મદ્રાસ ઈલાકાના ગવર્નર સાં ઉનાળામાં ત્યાં રહે છે. તે કોનુરના સ્ટેશનેથી ૧૨ માઇલ થાય છે. (૧૧) નાશક પાસે દેવલાલી હવાખાવાનું સ્થળ છે. ક્ષયના દરદીઓને અહીંની હવા માફક આવે છે.

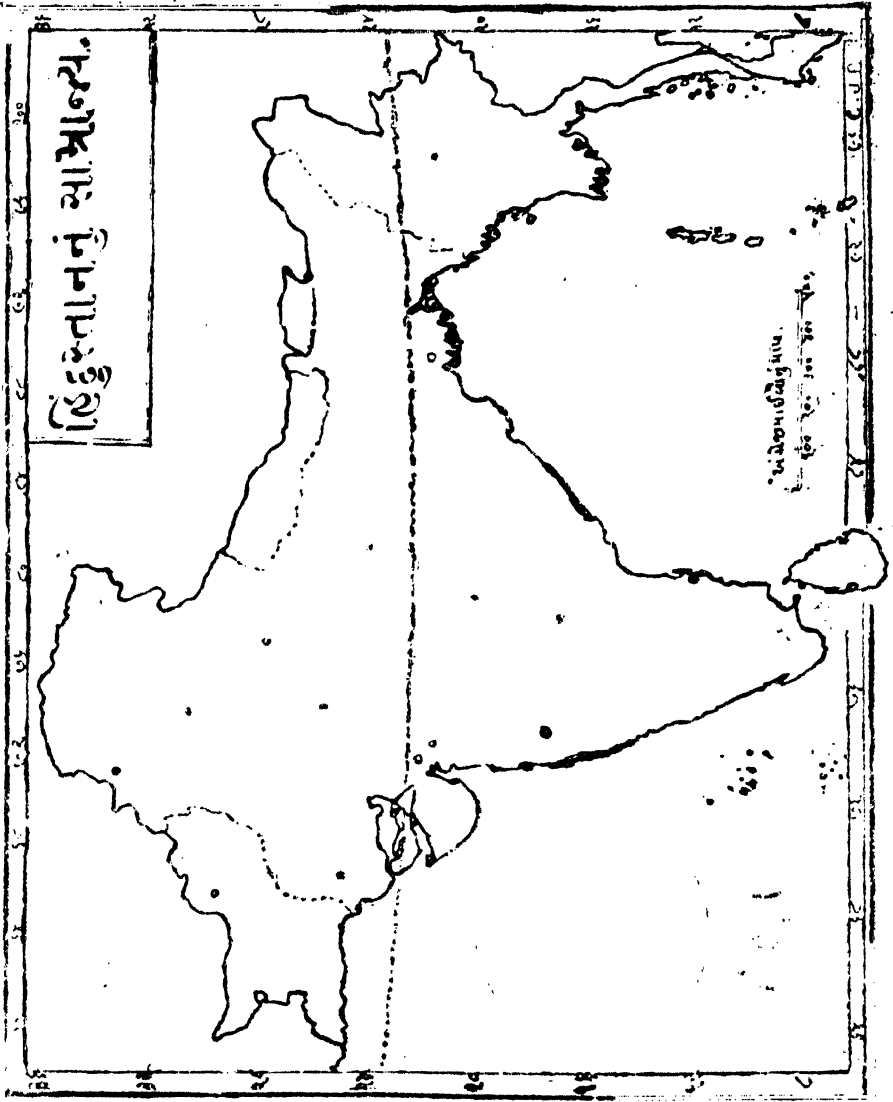
જાત્રાનાં સ્થળો.

કાશી (બનારસ)-(૨૦૦૦૦) ગંગા નદીને કિનારે હિંદુઓનું મોટું જાત્રાનું ધામ છે. અહીં હિંદુ યુનિવર્સિટીની મોટી પાઠશાળા તેમજ બીજી કેટલીક સંસ્કૃત પાઠશાળા છે. અહિંનાં પીતળનાં વાસણ અને જરી કામ (ખેસ) વખણાય છે. મથુરા-(સં. પ્રાં) તેમાં શ્રી કૃષ્ણ ભગવાનનો જન્મ થયેલો છે. તેથી તે જાત્રાનું મોટું સ્થળ ગણાય છે. તેની પાસે વૃંદાવન અને ગોકુળ પવિત્ર સ્થળ આવેલાં છે. અલ્હાબાદ (પ્રયાગ) (૧૫૬૦૦૦) સંયુક્ત પ્રાંતોનું મુખ્ય શહેર ગંગા જમનાના સંગમ ઉપર મોટું જાત્રાનું સ્થળ છે. ફુલ રાશીમાં અહીં મોટો મેળો ભરાય છે. તેનું મૂળ નામ પ્રયાગ છે. તે એક વેપારનું મોટું મથક છે. તેમાં એક વિશ્વ વિદ્યા-

લય છે. આ પ્રાંતના ગવર્નર અહીં રહે છે. ગાયા (ગિહાર) (૬૮૦૦૦) હિંદુઓનું અને ગૌઢનું મોટું જાત્રાનું સ્થળ છે. હિંદુઓ અહિં શ્રાદ્ધ કરે છે. આ શહેરમાં પીપળાના ઝાડ નીચે ગૌતમબુદ્ધને જ્ઞાન થયું હતું. જગન્નાથપુરી (૪૯૦૦૦) ઓરિસાના કિનારા ઉપર જાત્રાનું મોટું ધામ છે. ત્યાં જગન્નાથજીનો પ્રસાદ લેવામાં જાતિભેદ ગણવામાં આવતો નથી. હરદ્વાર, બદરીનાથ, કેદારનાથ, અને ગંગોત્રી ઉત્તરમાં હિંદુઓનાં જાત્રાનાં સ્થળ છે. ઉદેપુરના રાજ્યમાં શ્રીનાથજી વૈશ્ણવોનું જાત્રાનું ધામ છે. અજમેર પાસે પુષ્કરજી જાત્રાનું સ્થળ છે. ગુજરાતમાં દ્વારકાં અને ડાકોર વૈશ્ણવોનાં જાત્રાનાં સ્થળ છે. ગઢડા અને વડતાલ સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયનાં ધામ છે. ઉદવાડા પારસીનું જાત્રાનું સ્થળ છે. આણુ, ગીરનાર, આરાસુર, પાલીતાણા, એ જૈનોનાં જાત્રાનાં સ્થળ છે. દક્ષિણમાં પંડરપુર સોલાપુર જિલ્લામાં શ્રીવીઠોબાની જાત્રાનું સ્થળ છે. નાશિક (૩૩૪૦૦) ગોદાવરીના કાંઠા ઉપર જાત્રાનું સ્થળ છે. સિંહસ્થ વળતે અહીં મેળો ભરાય છે, ત્ર્યંબક તેની પાસે જાત્રાનું સ્થળ છે. શ્રીરંગમ (મદ્રાસ) કાવેરી નદીમાં બેટ છે. શ્રીરામાનુજ સંપ્રદાયનું જાત્રાનું સ્થળ છે. ત્યાં વિષ્ણુનું મોટું સુંદર દહેરૂ છે. રામેશ્વર (મદ્રાસ) દક્ષિણ કિનારા ઉપર બેટ છે. તે હિંદુઓનું જાત્રાનું મોટું ધામ છે. અમૃતસર (પંજાબ) શીખલોકોનું જાત્રાનું મોટું ધામ છે. તેમાં સુવર્ણમંદિર નામનું શીખ લોકોનું દહેરૂ છે. અહીંની શાલો વળણાય છે.

કૃતિ.

- ૧ આ સાથેના નકશામાં હિંદુસ્તાનમાં આવેલાં હવાળાવાનાં સ્થળોનાં નામ તેમના યોગ્ય સ્થળે લખો અને તેની તળે લીટી દોરો.
  - ૨ સાથેના નકશામાં હિંદુસ્તાનમાં આવેલાં જાત્રાનાં સ્થળોનાં નામ તેમના યોગ્ય સ્થળે લખી તેની જોડે ધજાનું ચિન્હ કરો.
- ટીપ-દરેક શહેરના ચોક્કસ સ્થળે ટપકું મુકવું.

રાજ્ય પદ્ધતિ.

હિંદુસ્તાન ઇંગ્રેજ સરકાર (ઇંગ્લાંડ દેશના રાજ) ના તાબામાં છે. ત્યાંના રાજા હાલ નામદાર શહેનશાહ પાંચમા જ્યોર્જ છે. તેઓ હિંદુસ્તાનના બાદશાહ (કૈસરે હિંદ) કહેવાય છે. તેઓ પોતાની પાર્લામેન્ટની સલાહથી આ દેશના રાજ્યકારોબાર માટે ત્યાં સેક્રેટરી ઓફ સ્ટેટ ફોર ઇન્ડિયા (હિંદી પ્રધાન) અને તેની સલાહ નીમે છે. તે અહીંના કારોબાર માટે પાર્લામેન્ટને જવાબદાર છે તે સલાને ઇન્ડિયા કાઉન્સિલ કહે છે. તે ૮ થી ૧૨ સભાસદની હોય છે તેમાં ૩ હિંદી હોય છે તેમના તરફથી અમલ ચલાવવા માટે શહેનશાહ એક અમલદાર ગવર્નર જનરલ (વાઇસરોય-રાજ પ્રતિનિધિ) નીમે છે. તે પાંચ વર્ષ માટે હોય છે વાઇસરોયને મદદ કરવા માટે બે સભાઓ હોય છે. ૧ કારોબારીસભા (એક્ઝીક્યુટિવ કાઉન્સિલ) અને બીજી વડીધારાસભા (ઇમ્પીરીઅલ લેજિસ્લેટિવ કાઉન્સિલ) પહેલી સભામાં આઠ સભાસદો હોય છે તેમાં ત્રણ હિંદી હોવા જોઈએ. તે કાયદાનો અમલ કરવામાં અને રાજ્ય કારોબાર ચલાવવામાં મદદ કરે છે. બીજી સભા કાયદા ઘટે છે આ સભાના બે ભાગ કરેલા છે. એક રાજ્ય સભા (કાઉન્સિલ ઓફ સ્ટેટ) અને બીજી (લેજિસ્લેટિવ એસેમ્બલી) દરેક કાયદો આ બે સભામાં પસાર થઈ વાઇસરોયની મંજૂરી લીધા પછી અમલમાં મુકાય છે. રાજ્ય સભામાં ૬૦ સભાસદ હોય છે તે પૈકી ૩૪ લોકો તરફના હોય છે. વડી ધારા સભામાં ૧૪૪ સભ્યો પૈકી ૧૦૦ લોકો તરફના હોય છે.

પ્રાંતિક ધારા સભા-ગવર્નર જનરલ આખા હિંદુસ્તાનના ઉપરી અમલદાર છે. તેમના હાથ નીચે દરેક ઇલાકા અને મોટા પ્રાંતોમાં ગવર્નર નિમેલા છે. તેવા ઇલાકા અને પ્રાંતો મુંબાઈ, મદ્રાસ, બંગાળા, બિહાર અને એરિસા, સંયુક્તપ્રાંતો,

પંજાબ, મધ્યપ્રાંતો, આસામ અને બ્રહ્મદેશ એ નવ છે. તેમાં ગવર્નર નીમવામાં આવ્યા છે. દરેક ગવર્નરને મદદ કરનારી ત્રણ સભાઓ છે. કારોબારી સભા, મિત્રમંડળ સભા, અને ધારા સભા. આ પ્રાંતિક વહીવટના બે વિભાગ કરેલો છે. એક ગવર્નર અને કારોબારી સભાને હસ્તક છે અને બીજો ગવર્નર અને મિત્રમંડળને હસ્તક છે. રિઝર્વ વિષયો મહેસુલ, ન્યાય ખાતુ, ઈરિગેશન, વિગેરે પહેલી સભાને હસ્તક છે. ટ્રાન્સફર વિષયો કેળવણી, આબકારી, સેનિટેશન વિગેરે બીજી સભાને હસ્તક છે. પ્રાંતિક કારોબારી મંડળમાં ગવર્નર અને બીજી બેથી ચાર સભ્યો હોય છે. મંત્રી મંડળમાં ત્રણ સભ્યોની પ્રાંતિક ધારાસભા-આ સભાઓમાં દરેક પ્રાંતવાર સભ્યોની સંખ્યા બુદ્ધી બુદ્ધી હોય છે, આપણા ઇલાકામાં ૧૧૧ છે. તેમાં ૮૬ પ્રજા તરફથી ચુંટાએલા અને ૨૫ સરકાર તરફથી પસંદકરેલા હોય છે.

આ સિવાય બીજા નાના પ્રાંતોમાં ચીફ કમીશનર નિમેલા છે. તે દિલ્લી, વાવ્ય સરહદનો પ્રાંત, બ્રિટિશ બલુચિસ્તાન, અજમેર-મેરવાડ, કુર્ગ અને આંડામાન તથા નિકોબાર એ છ છે. ચીફ કમીશનરો ને મદદ કરવા સભાઓ નીમેલી નથી. સિલોનમાં ગવર્નરની નિમણોક કરવામાં આવે છે તે ઈંગ્લેન્ડ સરકારની સીધી દેખરેખ નીચે છે.

દરેક ઇલાકા તથા પ્રાંતોના વિભાગ પાડેલા છે જેને ડિવિઝન (વિભાગ) કહે છે. તેના ઉપરી કમીશનર નિમેલા છે. વિભાગના ભાગને જિલ્લા કહે છે તેના ઉપરી કલેક્ટર અને જિલ્લાના વિભાગને તાલુકા કહે છે તેના ઉપરી મામલતદાર નિમેલા છે. દરેક ગામે તલાટી અને પોલીસ પટેલ હોય છે.

કલેક્ટરને મદદ કરવા જિલ્લા સભા અને મામલતદારને મદદ કરવા તાલુકા સભા હોય છે.

તે સિવાય મોટાં શહેરોમાં મ્યુનિસિપાલિટી અને નાનાં ગામોમાં લોકલ બોર્ડ હોય છે. જે રસ્તાઓ, દિવાળત્તી, આરોગ્યતા અને પ્રાથમિક કેળવણી વગેરે કામોની વ્યવસ્થા કરે છે.

દેશી રાજ્યો—હિંદુસ્તાનમાં નાનાં મોટાં મળી એકંદર ૭૦૦ દેશી રાજ્યો છે. તેમાંનાં હૈદરાબાદ, વડોદરા, મહેસુર, ત્રાવણકોર, કાશ્મીર અને કોચીન મિત્ર રાજ્યો છે. અને તે વાઈસરૉયની દેખરેખ નીચે છે. અને તેમાં ઇંગ્લેન્ડ સરકાર તરફથી રેસિડેન્ટ રહે છે. નેપાળ અને ભૂતાન સ્વતંત્ર રાજ્યો છે.

પશ્ચિમ હિંદનાં રાજ્યો, મધ્યહિંદ એજન્સી, અને રજપૂતાના એજન્સીમાં એજન્ટ ટુધી ગવર્નર જનરલ નિમેલા છે. જે ગવર્નર જનરલની દેખરેખ નીચે છે. એજન્સી-એકજથે આવેલાં દેશી રાજ્યોના સમૂહને રાજકિય વિભાગ માટે એજન્સી કહે છે.

પરદેશી સંસ્થાનો—આ દેશમાં પોર્ટુગીઝ અને ફ્રેન્ચના તાબામાં થોડોક મુલક રહેલો છે. તે નીચે પ્રમાણે છે.

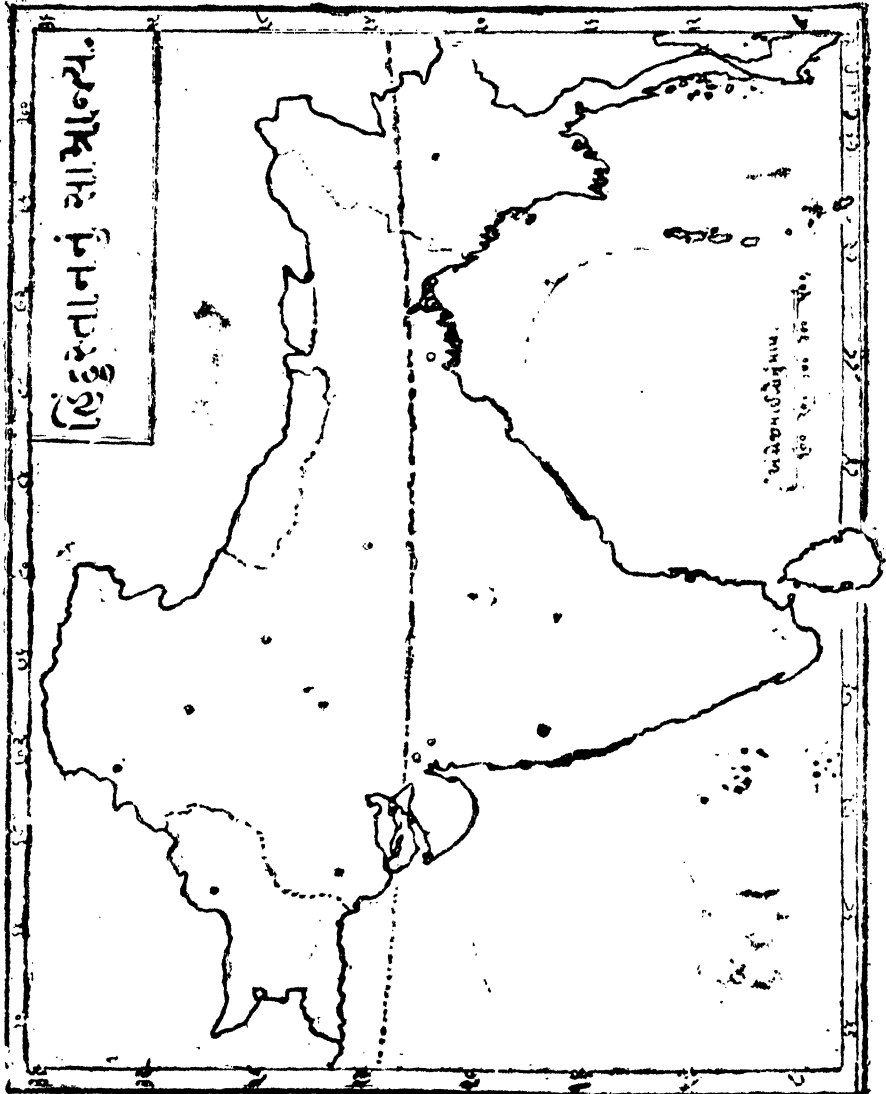
પોર્ટુગીઝ સંસ્થાનો—મુંબાઈ ઇલાકામાં દીવ, દમણ અને ગોવા એ ત્રણ સ્થળો છે.

ફ્રેન્ચ સંસ્થાનો—પોંડીચેરી કોરોમાંડલ કિનારે ફ્રેન્ચ સંસ્થાનનું મુખ્ય શહેર છે તેમાં તેમનો ગવર્નર જનરલ રહે છે. તે સિવાય કાવેરી નદીના મુખ આગળ કારીકલ મલબાર કિનારે માહી ગોદાવરી નદીના મુખ પાસે યાનાન અને કલકત્તા પાસે હુગલી નદી ઉપર ચંદ્રનગર એ પાંચ શહેરો છે.

કૃતિ.

- ૧ આ સાથે આપેલા નકશામાં હિંદુસ્તાનના રાજકિય ભાગ પાડી તેમાં તેમનાં નામ લખો.
- ૨ વાઈસરૉયને મદદ કરનારી કારોબારી સભા અને વડી ધારા સભાનું ટુંકામાં વર્ણન આપો.
- ૩ પ્રાંતિક ધારા સભાનું ટુંકામાં વર્ણન આપો.
- ૪ કયા ઇલાકા અને પ્રાંતોમાં ગવર્નર નીમેલા છે તે અને કયા પ્રાંતોમાં ચીફ કમીશન નીમેલા છે તે જણાવો.
- ૫ મોટાં દેશી રાજ્યો કયાં કયાં છે તથા મોટી એજન્સીઓ કઈ

- છે અને તેમની રાજ્ય વ્યવસ્થા કેવા પ્રકારની છે તે જણાવો.
 ૬ સ્વતંત્ર રાજ્યો કયાં છે તે સાથેના નકશામાં ત્રાંસી લીટીઓ દોરી તેમાં તેમનાં નામ લખી જણાવો.
 ૭ પોર્ટુગીઝ તથા ફ્રેંચનાં સંસ્થાનો કયાં કયાં છે તે જણાવી તે નકશામાં જુદી જુદી નિશાની કરી જણાવો.

હિંદુસ્તાનનું સામ્રાજ્ય

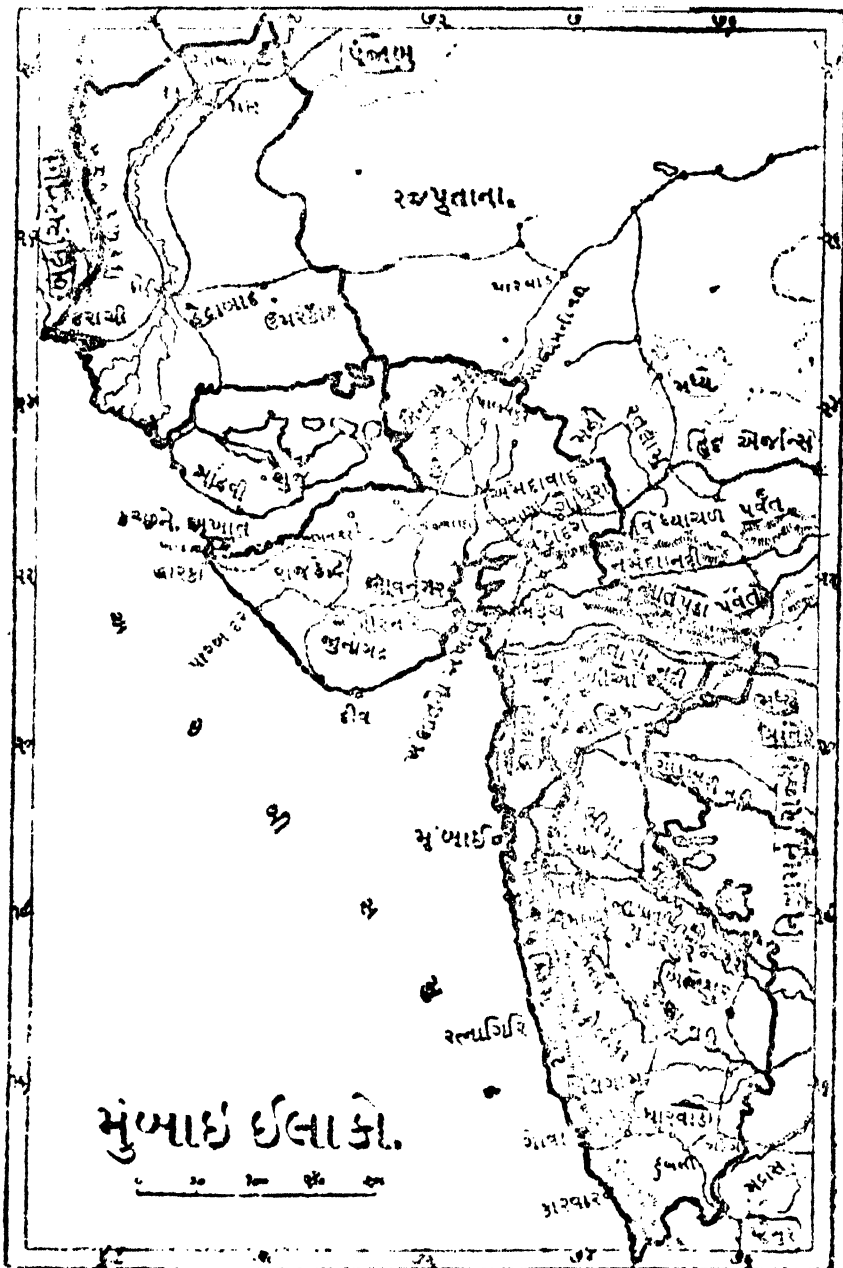
(ભાગ ૨ જો.)

વિશેષ હકીકત.

મુંબાઈ ઇલાકો.

આ ઇલાકાની હકીકત તમે મુંબાઈ ઇલાકાની ભૂગોળમાં શીખી ગયા છો. તેથી અહીં મુખ્ય શહેરોની હકીકત આપેલી છે.

મુંબાઈ (૧૧૭૨૦૦૦) આ ઇલાકાની રાજધાનીનું શહેર અને મોટું પહેલા નંબરનું બંદર એક બેટ ઉપર આવેલું છે. તે ઘણું સુંદર બંદર અને બાડ છે. દુનિયાનાં મોટાં શહેરો અને ઉત્તમ બંદરોમાં તેની ગણતરી છે. યુરોપથી હિંદુસ્તાનમાં કરાંચી સિવાય પાસેમાં પાસેનું બંદર છે. તેની આસપાસ કપાસની તેમજ બીજી ઉત્તમ દ્રવ્ય ભૂમિ હોવાથી નિકાસનું મુખ્ય મથક હોઈ ત્યાંથી રૂ, ચુતર, અશીણ, મેંગેનીઝ વગેરે સઘળો માલ પરદેશ જાય છે. તે બી. બી. સી. આઈ અને જી. આઈ. પી. રેલ્વેનું નાકુ છે. આ શહેરમાં લગભગ સો મીલો છે અને તેમાં બે લાખ મજુરો કામ કરે છે. તેમાં એક મોટી આર્ટની યુનિવર્સિટી, વૈદક તથા કાયદાની મહા વિદ્યાલયો, હુન્નર શાળા, ચિત્રશાળા, ઉદ્યોગશાળા, હાઈસ્કૂલો, અને વૈદક તથા વેપાર માટે વિદ્યાલયો છે. તે લાખો રૂપીઆની માલની આયાત નિકાસનું સ્થાન છે. તેમાં મીલો, સરકારી, અને રેલ્વેની ઓફીસો, મોટા વેપારીની પેઢીઓ, વીજળી, ટ્રામ, વગેરે ઘણી જાતનાં કારખાંના અને મોટાં વિદ્યાલયો, હોવાથી નોકરી, રોજી, વેપાર, વગેરે કારણોથી માણસોની ભરતી થઈ તેની જલદી આબાદી થઈ છે.

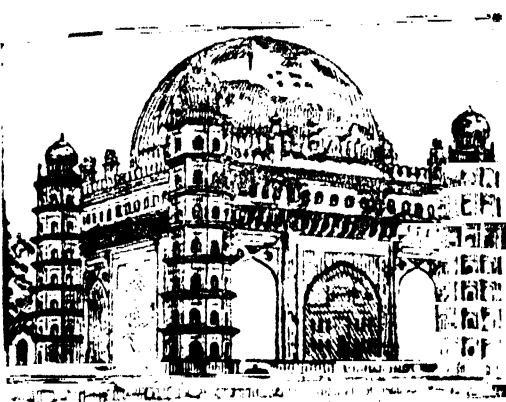
મુંબાઈ સરકારના તાબામાં અરબસ્તાનની દક્ષિણે આવેલું એડન બંદર (૫૬૦૦૦) છે તે રાતા સમુદ્રમાંથી અરબી સમુદ્રમાં આવવાનો દરવાજો છે. ઇંગ્લાંડથી આવતી અને ત્યાં જતી આગખોટો અહીંથી પાણી અને કોલસા લે છે. અને તેને માટે તે અગત્યનું બંદર ગણાય છે.

કરાંચી (૨૧૬૮૮૩) સિંધુ નદીના મુખ આગળ સિંધનું મુખ્ય શહેર અને બીજા નંબરનું કુદરતિ બંદર અને બાર છે. આ બંદરેથી ઘઉં, ઉન અને રૂ પરદેશ જાય છે. ઘઉં અને ઉન પંજાબમાંથી પુષ્કળ આવે છે. અમદાવાદ (૨૭૪૦૦) આ શહેર ઇ. સ. ૧૪૧૨માં સુલાતન અહમદશાહે વસાવ્યું હતું. તે અસલના વખતથી ગુજરાતની રાજધાનીનું શહેર છે અને હાલ પણ ઉત્તર વિભાગના કમીશનર સાહેબ ત્યાં રહે છે. આ શહેર આ ઇલાકામાં મુંબાઈથી બીજો નંબરે ગણાય છે. તેને રાજનગર પણ કહે છે. આ શહેરમાં સુતર કાંતવાની તથા કાપડ વણવાની લગભગ ૭૦ મીલો છે ને તેમાં ઘણા લોકોને રોજી મળે છે. તે વેપારનું મુખ્ય મથક છે અને ધમધોકાર વેપાર ચાલે છે. તેમાં નવ હાઈસ્કુલો અને એક મહાવિદ્યાલય (કોલેજ) છે. ત્યાંનું રેશમી, સુતરાઉ અને કસબી (કિનખાખ) કાપડ ઘણું વખણાય છે. સુરત (૧૧૮૦૦) તાપી નદીને ડાબે કિનારે આવેલું છે. એ જુના વખતમાં સારું બંદર હતું. પણ તાપી નદીના મૂળ આગળ કાંપ ઠરી જઈ ત્યાં મોટાં વહાણ આવી શકતાં નથી અંગ્રેજોએ અહીં પહેલવહેલી ૧૬૧૨ માં કોઠી નાખી હતી. ત્યાંનું જરી કામ અને કિનખાપ વખણાય છે. ભરૂચ (૭૦૦૦) નર્મદા નદીને કિનારે ભૃગુ-ઋષિના વખતનું ઘણું પુરાતન શહેર છે. તે બંદર હોવાથી ત્યાં વહાણમાં માલ આવે છે. ત્યાં બળીરાજની ચોરી અને ભૃગુઋષિનું દહેડું જોવા લાયક છે. વડોદરા શ્રીમંત ગાયકવાડ સરકારની રાજધાનીનું શહેર છે. તેમાં રાજ મહેલ, નજરબાગ, કામાટી બાગ, સંગ્રહસ્થાન (મ્યુઝીયમ), વગેરે જોવા લાયક છે. તેમાં એક આર્ટ્સની કોલેજ, ત્રણ હાઈસ્કુલો, એક ગર્લ્સ હાઈસ્કુલ, મેલ અને પ્રીમેલ ટ્રેનિંગ

કોલેજો અને કળાલય છે. અહીંની પાઘડીઓ વખણાય છે. પુના (૨૧૪૭૯૬) પુના જીલ્લાનું મુખ્ય શહેર છે. તે પહેલાં પેશ્વાની રાજધાની હતી અને હાલ મધ્ય વિભાગના કમીશનરને અને ચોમાસામાં મુંબાઈના ગવર્નર સાહેબને રહેવાનું સ્થળ છે. તે દરિયાની સપાટીથી ૧૮૦૦ ફુટ ઉંચું આવેલું હોવાથી તેની હવા ઘણી સારી છે. તે જી. આઈ. પી. અને મદ્રાસ અને સધર્ન મરાઠા રેલ્વેનું જંકશન છે. ત્યાં આર્ટની ચાર મહાવિદ્યાલયો, ત્રણ ટ્રેનિંગ કોલેજો, અને દસખાર હાઈસ્કૂલો છે.

નાશિક ગોદાવરી પર આવેલું જાત્રાનું સ્થળ છે. ત્યાં તાંબા પીતળનાં વાસણ સારાં થાય છે. લોનાવલા અને દેવલાલી હવા ખાવાનાં સ્થળ છે. દેવલાલીની હવા ક્ષયના દરદીને માફક આવે છે. તે લશ્કરી છાવણીનું સ્થળ છે.

મહાબળેશ્વર પશ્ચિમ ઘાટમાં પાંચ હજાર ફુટની ઉંચાઈએ હવાખાવાનું સ્થળ છે. પંઢરપુર જાત્રાનું સ્થળ છે. ત્યાં વીઠોબાની મૂર્તિ છે. બેલગામ દક્ષિણ વિભાગનું તથા બેલગામ જીલ્લાનું મુખ્ય શહેર છે. ત્યાં વાંસ પુષ્કળ થાય છે તેથી તેને વેણુંગ્રામ પણ કહે છે.

ખિજપુર (૩૨૪૮૫)એ જીલ્લાનું મુખ્ય શહેર છે. ત્યાં અસલ મુસલમાનની રાજધાની હતી. તેમાં સુલતાન મહમદનો રોજો જોવા લાયક છે. તેનો ઘુમટ દુનિયામાં મોટામાં મોટો ઘુમટ છે. તે ગોળ ઘુમટના નામથી પ્રખ્યાત છે. તેનો વ્યાસ

૧૨૪ ફુટ છે. ત્યાં પહેલાના વખતની એક ૨૮ ઇંચની જુની તોપ છે. તેને “મલિકેમ્દાન” કહે છે. ધારવાડ (૩૪૭૫૦)એ જીલ્લાનું મુખ્ય

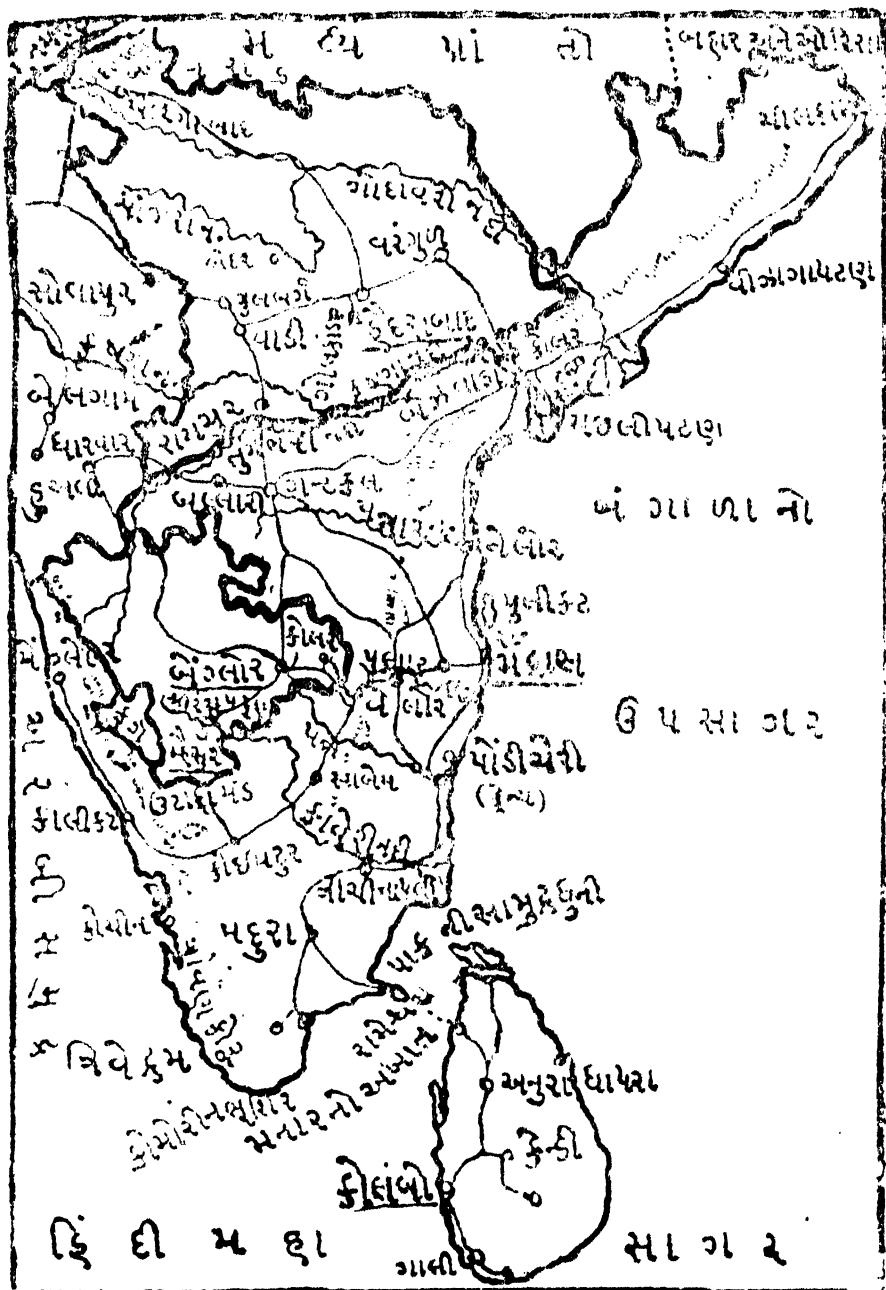
શહેર છે. ત્યાં કર્નાટક કોલેજ નામની મહાવિદ્યાલય છે. તેની પાસે સોનાની ખાણ હતી. તે કપાસના વેપારનું મથક છે. રત્નાગિરિ, કારવાર, અને ગોવા ખંદરો છે. ગોવા પોર્ટુગીઝના તાબામાં છે. ત્યાં કિનારાનો ઘણો વેપાર થાય છે. હૈદરાબાદ (સિંધ) વેપારનું મોટું મથક છે. ત્યાં રૂપાની અને લાખની કારીગરી ઉત્તમ થાય છે. ત્યાંની શેત્રંજીઓ વખણાય છે. જેકોબાબાદ આ શહેરમાં આખી દુનિયા કરતાં વધારેમાં વધારે તાપ પડે છે. ભુજ કચ્છના રાજ્યનું મુખ્ય શહેર છે. ત્યાં સોના રૂપાનું નકશી કામ અને કસબ તથા હીરનું ભરત કામ ઉત્તમ થાય છે.

મદ્રાસ ઇલાકો

હિંદુસ્તાનમાં છેક દક્ષિણે આ ઇલાકો આવેલો છે. આ ઇલાકાની ત્રણે બાજુએ પાણી છે. તેનો કિનારો ૧૭૦૦ માઇલ લાંબો છે તેનું ક્ષેત્રફળ દોઢ લાખ ચોરસ માઇલ અને વસ્તી ચાર કરોડ ખાસઠ લાખ માણસની છે; એટલે મુંબાઈ ઇલાકા કરતાં દોઢી છે. આ ઇલાકામાં ચાર ભાષાઓ વપરાય છે તે મદ્રાસની ઉત્તરમાં તેલુગુ, દક્ષિણમાં તામિલ, કાનડા મહેસુર અને કર્નાટકમાં કાનડી અને મલબાર કિનારે (કોચીન, ત્રાવણકોરમાં) મલાયમ ભાષા બોલાય છે. પ્રથમ આ ઇલાકામાં તૈલંગણ, ચૌલ, ચેરા અને વિજયનગર વગેરે દેશી રાજ્યો આવેલાં હતાં.

આ ઇલાકામાં પશ્ચિમઘાટ આગળનો ભાગ ઉચ્ચ પ્રદેશ છે અને પૂર્વ તરફનો ભાગ નીચો છે એટલે તેનો ઢાળ પશ્ચિમથી પૂર્વ તરફનો છે તેથી તેની નદીઓ પશ્ચિમથી પૂર્વ તરફ વહી ખંગાળાના ઉપસાગરને મળે છે.

આ ઇલાકો વિષુવવૃત્તની પાસે હોવાથી ત્યાં ગરમી વધારે પડે છે. પણ દરીઓ પાસે હોવાથી ઠંડી અને ગરમી લગભગ સરખી લાગે છે. આ ઇલાકામાં ચોમાસામાં અને શિયાળામાં એમ વરસામાં બે વખત વરસાદ પડે છે.

મદ્રાસ ઇલાકો, કુર્ગપ્રાંત, મહેસુર, હૈદરાબાદ અને સિલોન.

પર્વતો—આ ઇલાકાની પશ્ચિમ સરહદે પશ્ચિમ ઘાટ અને પૂર્વના ભાગમાં પૂર્વઘાટ આવેલા છે. તે બંને જે જગ્યાએ મળે છે ત્યાં નિલગિરિ પર્વત આવેલો છે. તેમાં ઉટાકામંડ હવા ખાવાનું સ્થળ છે ત્યાં ઇલાકાના ગવરનર સાહેબ ઉનાળામાં રહે છે. (જુઓ પાન ૧૬)

નદીઓ ગોદાવરી, કૃષ્ણા, તુંગભદ્રા, પન્નાર, પુલાર અને કાવેરી (જુઓ પાન ૨૦) આ બધી નદીઓ બંગાળના ઉપસાગરમાં પડે છે. આ નદીઓના મુખ આગળ ત્રાપ ઠરે છે અને ફળદ્રુપ જમીન થએલી છે. આ નદીઓમાંથી નહેરો કહાડી ખેતીને પાણી પુર પાડે છે.

પેરીઆર યોજના—પેરીઆર નદી જે કાર્ડમમ પર્વતની પશ્ચિમ તરફ વહેતી હતી તે નહેર ખોદી તેનું પાણી પર્વતની પૂર્વ બાજુએ વહેવરાવવાની યોજના કરી છે અને તેનું પાણી ખેતીના ઉપયોગમાં લેવા માંડ્યું છે જેથી ઘણો ફાયદો થાય તેમ છે.

સરેાવરો—ચિલકા, કોલર અને પુલીકટ છે. (જુઓ પાન ૨૨)

પેદાશ—દરિયા કિનારે ચાખા થાય છે. તે સિવાય તમાકુ, રાગી, તેલી, બીયાં, શેરડી, રૂ, ગરમ મશાલો અને ગળી થાય છે. નિલગિરિ પર ચા, બુંદ અને સિંકોના (જેમાંથી ક્વીનાઇન નીકળે છે) થાય છે. દરીયા કિનારે નાળિયેરી પુષ્કળ થાય છે. આ ઇલાકામાં લોખંડ, અખરખ અને મેંગેનીઝની ખાણો છે. કેટલીક જગ્યાએથી હીરા તથા સોનું નીકળે છે. ત્રાવણ કોરમાં રબર થાય છે.

મુખ્ય શહેરો મદ્રાસ, (૫,૨૩,૦૦૦) આ ઇલાકાની રાજધાનીનું શહેર અને બંદર કોરોમાંડળ કિનારાપર આવેલું છે. આ બંદર કુદરતી નથી પણ કૃત્રિમખાડ દરિયામાં પથ્થરની દિવાલો બાંધીને કરવામાં આવ્યું છે. આ બંદરેથી તમાકુ, ગળી, ચામડાં, તેલીબીયાં તેમજ રૂ પરદેશ ચડે છે. તેમાં એક વિશ્વ વિદ્યાલય છે. ત્યાં રેશમી તથા સુતરાઉ કાપડની મીલો છે. અહીંનું રૂપાની નકશી કામ વખણાય છે. બધા ભાગોમાંથી અહીં સુધી રેલ્વે આવેલી છે.

મહુરા (૧૩૪૦૦૦) ઘણું જીનું શહેર છે. તેમાં પહેલાં પાંચ રાજ્યની રાજધાની હતી. તેમાં ઘણાં પ્રાચીન દેવળો આવેલાં છે. ત્યાંની સાડીઓ, કસબી ક્ષેંટા, ખેસ અને પીતળનાં વાસણ વખણાય છે.

ત્રિચિનાપદ્મી (૧,૨૨,૦૦૦) કાવેરી નદીના કિનારે આવેલું મોટું શહેર અને લશ્કરી છાવણીનું સ્થળ છે. ત્યાંની ચીઝટ (બીડીઓ) અને જવાહીરના દાગીના વખણાય છે.

શ્રીરંગમ કાવેરી નદીના ટાપુ ઉપર આવેલું છે. તે રામાનુજ સંપ્રદાયનું જાત્રાનું સ્થળ છે. તેમાં વિષ્ણુનું સુંદર મોટું દહેરું છે.

સાલેમ આ શહેર પાસે લોખંડની ખાણો છે. ત્યાંનું પોલાદ કામ વખણાય છે. ઉટાકામંડ (૮૦૦૦ ફુટ) નીલગિરિ પર હવા ખાવાનું સ્થળ છે. મદ્રાસના ગવર્નર ઉનાળામાં ત્યાં રહે છે. તે કોનુરના સ્ટેશનથી ૧૨ માઈલ દૂર છે.

કાલીકટ મલબાર કિનારા ઉપર આવેલું બંદર છે. ઇ. સ. ૧૪૬૨ માં પોર્ટુગીઝના ખુદા વાસ્કો-ડી-ગામા આ બંદરે ઉતર્યા હતા. કેલીકો નામનું કાપડ આ શહેરના નામ ઉપરથી પડેલું છે.

મછલીપટ્ટણ કૃષ્ણા નદીના મુખ આગળ બંદર છે.

વિઝાગાપટ્ટણ પૂર્વ કિનારા પર બંદર છે. તે શીંગડાંની બનાવેલી પેટીઓને માટે પ્રખ્યાત છે. કોઇમતુર કસબી કાપડને માટે પ્રખ્યાત છે.

મેંગલોર પશ્ચિમ કિનારે બંદર છે. ત્યાં વિલાયતી નળીયાં બને છે તેને માંગલોરી નળીયાં કહે છે જે પ્રસિદ્ધ છે.

બેટો—રામેશ્વર છેક દક્ષિણ કિનારે બેટ છે. તે હિંદુઓનું જાત્રાનું મોટું ધામ છે. તુતિકોરીન બંદર છે. ત્યાં આગળ મોતી નીકળે છે.

લક્ષદ્વીપ પરવાળાંના બેટોનો સમુદ્ધ છે. તે મદ્રાસના ગવર્નરને તાબે છે. તેની મુખ્ય પેદાસ અને નિકાસ નાગિએર છે.

દેશી રાજ્યો.

(૧) ત્રાવણકોર અને (૨) કોચીન

ત્રાવણકોર—આ રાજ્ય મલબાર કિનારે છેક દક્ષિણમાં આવેલું છે. તે ઘણો ક્ષણદ્રુપ પ્રદેશ છે. તેની મુખ્ય પેદાશ ચોખા અને નાળિયેર તથા સાગ, એળચી, પીપર, મરી, ખુંદ, અને કોશી છે. મુખ્ય શહેર ત્રિવેંદ્રમ (૫૭૦૦૦) રાજધાનીનું શહેર છે. કોચીન ત્રાવણકોરની ઉત્તરે નાનું હિંદુ દેશી રાજ્ય છે. તેની જમીન, પેદાશ વગરે ત્રાવણકોરના જેવીજ છે. તેનું મુખ્ય શહેર અર્નાકોલમ છે.

કુર્ગપ્રાંત.

મહેસુરની નૈરત્યે આ પહાડી પ્રાંત આવેલો છે. આ પ્રાંતનું ક્ષેત્રફળ ત્રણ હજાર ચોરસ માઇલ અને વસ્તી દોઢ લાખ માણસની છે. તે બ્રિટિશ સરકારના તાબામાં છે. મહેસુરનો રેસિડેન્ટ તે કુર્ગનો ચીફકમીશનર છે. તેમાં મુખ્ય પાક ખુંદ અને એળચી છે. તેનું મુખ્ય શહેર મકેરા (૭૦૦૦) સમુદ્રની સપાટીથી ૩૮૦૦ ફુટની ઉંચાઇએ આવેલું છે.

મહેસુર.

નિઝામના રાજ્યની દક્ષિણે આ એક દેશી રાજ્ય આવેલું છે. તેમાં અંગ્રેજ સરકાર તરફથી રેસીડેન્ટ રહે છે. તે એક ઉચ્ચ પ્રદેશ છે અહીં વરસાદ લગભગ ૩૦ થી ૫૦ ઇંચ પડે છે. તે ઉપરાંત કાવેરી નદીમાંથી નહેરો કાઢેલી છે એટલે ખેતી સારી થાય છે. નહેરોના પાણીથી ચોખા અને શેરડી પકવે છે. ઉચ્ચ પ્રદેશ હોવાથી ગરમી વધારે લાગતી નથી. લોકો કાનડી ભાષા (કનારસી) બોલે છે.

પેદાશ ચોખા, શેરડી, રાગી (ત્યાંના લોકોને મુખ્ય ખોરાક-ખાંડી જેવી થાય છે) અને કપાસ, જંગલમાં ઇમારતી લાકડું અને સુખડ થાય છે. પહાડો ઉપર કાંપી અને સિંકોના થાય છે. મુખ્ય ખનિજ—કોલરની ખાણમાંથી સોનું નીકળે છે અને કેટલીક જગ્યાએથો મેંગેનીઝ પણ નીકળે છે.

મુખ્ય શહેર—ખાંગલોર(૨,૩૮,૦૦૦) દરીઆની સપાટીથી ૩૦૦૦ ફુટનો ઉંચાઇએ આવેલું છે તેથી ત્યાંની હવા ઘણી સારી છે ત્યાં વિદ્યાની શોધખોળને માટે ટાટારીસચર્ચ ઈન્સ્ટીટ્યુટ નામની એક સંસ્થા, અને લશ્કરી છાવણી છે. ત્યાંના મહારાજા અને રેસીડેન્ટ તેમાં રહે છે. તેમાં સુતરાઉ તથા ઉનનાં કપડાં વણવાની મીલો છે.

મહેસુર—રાજધાનીનું શહેર છે. ત્યાં રાજાનો મહેલ છે અને તેમાં દરબાર ભરાય છે. કોલરમાં સોનાની ખાણો છે. તેમાંથી લાખો રૂપાઆનું સોનું નીકળે છે. કાવેરીના ધોધમાંથી વીજળી ઉત્પન્ન કરી તેનાથી આ કારખાનું ચલાવવામાં આવે છે. શ્રીરંગ પટ્ટણ કાવેરી નદીમાં ટાપુપર આવેલું શહેર છે. તે હૈદરઅલીની રાજધાની હતી.

નિઝામનું રાજ્ય.

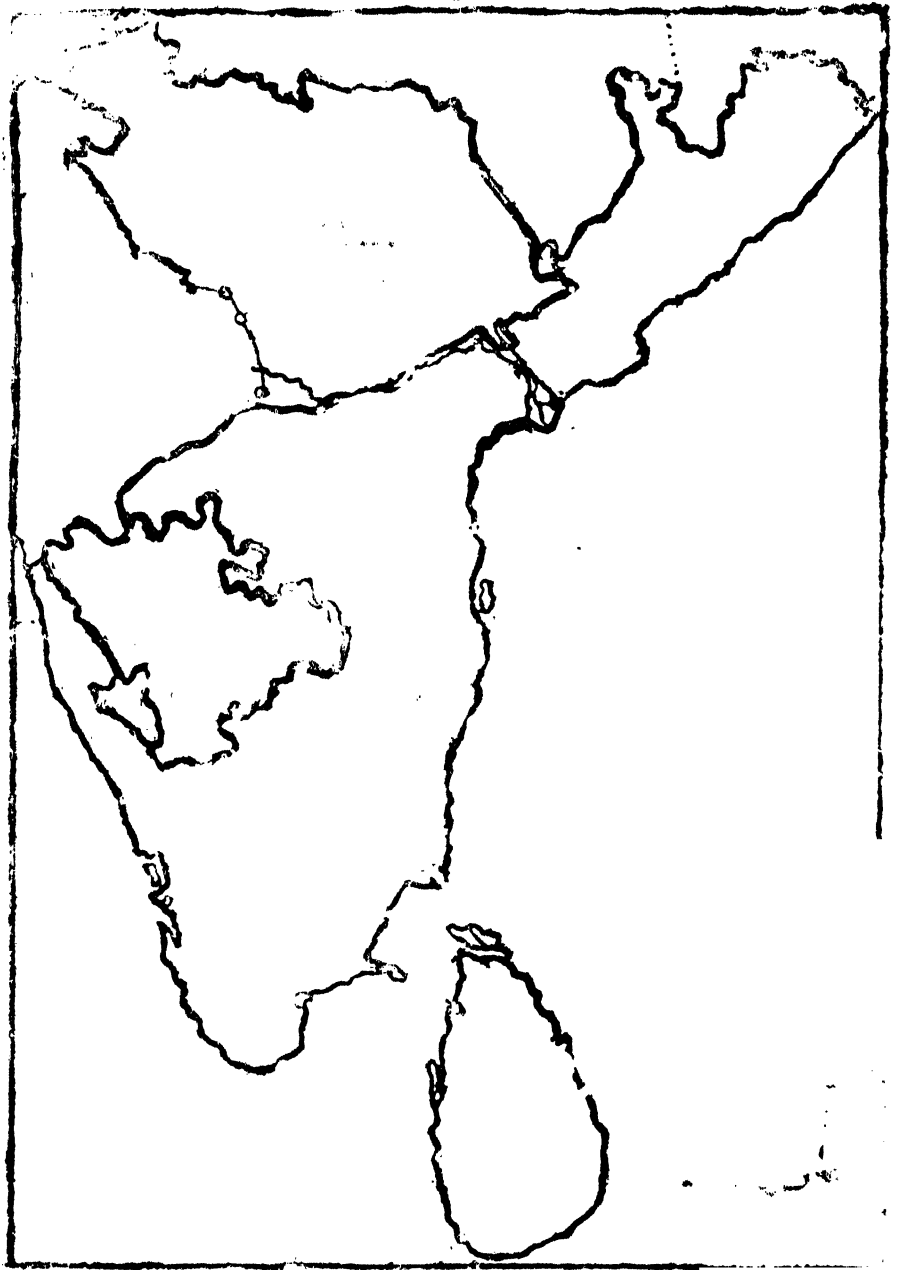
વરાડ અને મધ્ય પ્રાંતોની દક્ષિણે દક્ષિણ હિંદુસ્તાનના મધ્ય ભાગમાં આ હિંદુસ્તાનનું મોટામાં મોટું દેશીરાજ્ય આવેલું છે. આ દેશનું ક્ષેત્રફળ ૮૩૦૦૦ માઇલ છે અને વસ્તી એક કરોડ પાંત્રીસ લાખ માણસની છે. તેમાં ઘણો ભાગ હિંદુ છે. તેઓ મરાઠી, કાનડી અને તેલુગુ ભાષા બોલે છે. મુસલમાનો ઉર્દુભાષા વાપરે છે. આ મુસલમાની રાજ્ય છે, અને રાજા નિઝામ કહેવાય છે. મોગલ-રાજાના સુબા નિઝામ-ઉલ્-મુલ્કે સ્વતંત્રથર્મ રાજ્ય સ્થાપ્યું તેથી તેના રાજાઓ નિઝામ કહેવાય છે. આ પ્રદેશ ઉચ્ચ ભૂમિનો છે ને તેનો

ઢાળ પશ્ચિમથી પૂર્વ તરફનો છે. અહીં વરસાદ લગભગ ૩૦ ઈંચ પડે છે અને તેથી ખેતીને પાણી નદીઓમાંથી મળે છે. આ રાજ્યમાં મુખ્ય નદીઓ ગોદાવરી, કૃષ્ણા, ભીમા, અને તુંગભદ્રા છે. અહીંથી બહાર જતો મુખ્ય પાક રૂ છે. તેને માટે મુંબઈ અને વરાડથી ત્રીજે નંબરે આ ભાગ ગણાય છે. તે સિવાય ઘઉં, ચોખા, બાજરી, બટી, અને તેલીબીયાં થાય છે. ખનિજમાં કોક્કસા અને લોહુ છે.

મુખ્ય શહેર હૈદરાબાદ (૪,૦૪,૦૦૦) રાજધાનીનું શહેર છે. આ શહેરમાં દરેક જાતના લોકો જોવામાં આવે છે. વસ્તાના પ્રમાણમાં આ શહેર હિંદુસ્તાનમાં ચોથે નંબરે છે. તેમાં ઘણાં સુંદર મકાનો બાંધેલાં છે. સિકંદરાબાદમાં લશ્કરી છાવણી છે. ઔરંગાબાદ, દોલતાબાદ અને ગોવળકોંડા ખીજાં શહેરો છે. અજંટા અને ઇલોરામાં બૌદ્ધ, જૈન અને હિંદુધર્મની ગુફાઓ (કોતરી કાઢેલાં દેવળો) છે. તેનું રંગીત ચિત્રકામ જોવા લાયક છે. રાયચુર મદ્રાસ અને જી. આઇ. પી. રેલ્વેનું જંકશન છે.

કૃતિ.

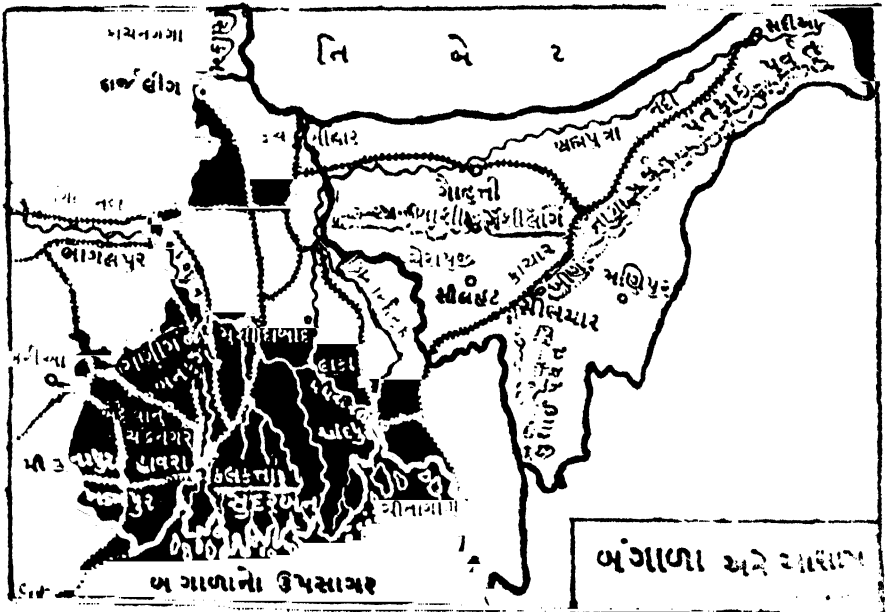
- ૧ દક્ષિણના ભૂપૃષ્ઠ તથા વરસાદ સંબંધી હકીકત સમજાવો અને કયા ભાગમાં કેટલો વરસાદ પડે છે તે નકશામાં બતાવો.
- ૨ સાથેના નકશામાં દક્ષિણના પર્વતો, નદીઓ અને સરોવરો ચિત્રી તેમનાં નામ લખો અને મદ્રાસના ગવર્નર સાહેબનું ઉનાળામાં હવાખાવાનું સ્થળ કયું છે તે જણાવી તે નામ ત્યાં લખો.
- ૩ આ દેશની પેદાશ વનસ્પતિ તથા ખનિજનાં નામ જોતે સ્થળે લખો.
- ૪ મદ્રાસ, મદુરાં, ત્રિચિનાપલ્લી, શ્રીરંગમ, સાલેમ, કાલીકટ, વિઝાગપટ્ટણ, રામેશ્વર, બાંગલોર, કોલર, મહેસુર, હૈદરાબાદ, અજંટા, એ નામ નકશામાં યોગ્ય સ્થળે લખો અને તે શાને માટે પ્રખ્યાત છે તે જણાવો.
- ૫ કુર્ગાંતની મુખ્ય પેદાશ શી છે તે જણાવો.

બંગાળા.

(ગંગાનદીના પ્રદેશમાં બંગાળા, આસામ, બિહાર અને ઓરિસા અને સંયુક્ત પ્રાંત આવેલા છે.)

આ દેશ ગંગાના મેદાનનો પૂર્વ ભાગ છે, એટલે તેની જમીન સપાટ અને કૃષ્ણ છે તે ગંગા, બ્રહ્મપુત્રા વગેરે નદીઓએ હિમાલયમાંથી ખેંચી આણેલા કાંપની બનેલી છે. આ ઈલાકાનો દક્ષિણભાગ તે ગંગાનદીના ડેલ્ટાનો પ્રદેશ છે. આ દેશની હવા ગરમ અને ભેજવાળી છે. અહીં વરસાદ પુષ્કળ એટલે બધા ભાગમાં ૬૦ ઇંચ ઉપરાંત પડે છે, કારણ કે નૈરત્યનો મોન્સૂનનો પવન હિમાલય પર્વતને લીધે આગળ જઈ શકતો નથી અને બધો ભેજ અહીં ઠાલવી દે છે તેથી આ દેશમાં વરસાદ વધારે પડે છે. તેમજ હિમાલયમાંથી નદીઓમાં આવતું પાણી નીચી જમીન હોવાથી

બધે પથરાઈ જાય છે તેથી આ દેશ હંમેશાં લીલો રહે છે, અને તેમાં ખેતી સારી થાય છે. સમુદ્રકિનારાના ત્રિકોણ પ્રદેશમાં સુંદરી નામનાં ઝાડનાં જંગલો છે તેથી તે સુંદરભનના નામથી ઓળખાય છે.

પેદાશ—મુખ્ય પાક ચોખા, શણ, શેગડી, ચાહ, રૂ, અને ગળી છે. દુનિયામાં થતા શણનો મોટો ભાગ એકલા બંગાળામાં જ થાય છે. કારણકે ગંગાનદીના ડેલ્ટામાં દર વર્ષે નવો કાંપ ખેંચાઈ આવે છે તે કાંપ અને ગરમ ભેજવાળી હવા તેને માફક આવે છે. કલકત્તામાં આ શણના કોથળા બનાવવાની મીના છે જે આખી દુનિયામાં તેપુરા પાડે છે. આ દેશ ફળદ્રુપ હોવાને લીધે અહીં ઘણી ઘાઢી વસ્તી છે. જે દર સ્કવેર માઈલે ૬૦૦ માણસની ગણાય છે. એટલે દુનિયામાં વધારે ધીચ વસ્તીવાળો પ્રદેશ આ છે.

કલકત્તા (૧૨,૬૩,૦૦૦) આ ઇલાકાની રાજધાની દરિયાથી ૭૦ માઈલ દૂર હુગલી (ગંગા) નદીના મુખ આગળ મોટું બંદર છે. હિંદુસ્તાનમાં પહેલા નંબરનું અને બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાં (લંડન મુકીને) બીજા નંબરનું શહેર છે. સં. ૧૯૧૨ સુધી તે હિંદુસ્તાનનું મુખ્ય શહેર અને વોઈસરોયને રહેવાનું સ્થળ હતું. તેની આસપાસ ગંગા નદીની ખીણના સમૃદ્ધ દ્રવ્ય ભૂમિનો પ્રદેશ આવેલો છે. તેથી ત્યાં ઘણો મોટો વેપાર ચાલે છે. તેના નિકાસ ચોખા, શણ, ચા, તેલીબોયાં, અપ્પીણ, ગળી અને ચામડાં છે. તેમાં કાગળ, શણ, સાબુ અને સુતરનાં કારખાનાં છે. તેમાં એક વિશ્વવિદ્યાલય છે. આ શહેરમાં મોટાં સુંદર મકાનો બાંધેલાં છે તેથી તેને “ મહેલોનું શહેર ” કહે છે. તેની સાથે રેલ્વેથી હિંદુસ્તાનનાં મોટાં શહેરો જોડાએલાં છે. આ શહેરનો હુગલી નદીની જમાણી બાજુનો ભાગ હાવરા કહેવાય છે.

ચિતાગોંગ બીજું સારું બંદર છે. આ બંદરેથી આસામનો ચા અને શણ વગેરે પરદેશ ચડે છે. ઢાકા બીજું મોટું શહેર શણના પાકના મધ્યમાં આવેલું છે. ત્યાંની મલમલ જુના વખતથી વખણાય છે. દાર્જીલિંગ સિકીમ પાસે હવા ખાવાનું સ્થળ છે.

બંગાળના ગવર્નર ઉનાળામાં ત્યાં હવા ખાવા જાય છે. ત્યાં ઉત્તમ પ્રકારની ચા થાય છે.

મુશિદામાદ મુસલમાનોના વખતમાં તેમની રાજધાનીનું શહેર હતું. ત્યાં તે રેશમી ડ્રાપડ અને ગળીના વેપારને માટે પ્રખ્યાત છે. બનકુરા અને રાણીગંજમાં કોલસાની ખાણો છે. ઝરિઆ, રાણી-ગંજ અને ગિરિધમાં ધર્મન દરવર્ષે પોણા બે કરોડ ટન કોલસા નીકળે છે જે હિંદુસ્તાનમાં નીકળતા કોલસાનો ૯/૧૦ છે.

ચાંદ્રનગર કેન્દ્ર લોકોનું સંસ્થાન છે. દેશી રાજ્યો—કુચ બિહાર અને ટિપેરા દેશી રાજ્યો છે.

આસામ.

આ પ્રાંત હિંદુસ્તાનની ઇશાન સરહદે આવેલો છે. તે જંગલો અને પહાડી પ્રદેશ છે. અહીંની હવા ભેજવાળી છે, અને શિઆળો અને ચોમાસુ એવી બેજ ઋતુઓ છે. અહીં વરસાદ પુષ્કળ પડે છે. અને તેમાં ખાસી ડુંગરની દક્ષિણે ચેરાપુંજમાં તો આખી દુનિઆ કરતાં પણ વધારે લગ લગ ૫૦૦ ઇંચ જેટલો વરસાદ પડે છે. અહીં સીતેર લાખ માણસની વસ્તી છે. ખાસી, ગારો અને જેન્શીઆની ટેકરીઓ ખ્રિષ્ટપુત્રાની ખીણની દક્ષિણે આવેલી છે. તેમાંનો ઘણો ભાગ ક્ષણદ્રુપ છે. ગારોની ટેકરી ઉપર સાલનાં જંગલો આવેલાં છે. લોકો આસામી ભાષા બોલે છે.

મુખ્ય પેદાશ—ચા, ચોખા, તેલીબીયાં, ઇમારતી લાકડાં, ઇંડિઆ રબર, શણ, વગેરે છે. ચોખાનો પાક નદીઓની ખીણોમાં અને ચા ટેકરીઓના ઢોળાવ ઉપર સારો થાય છે. કાચારમાં ચાના ઘણા બગીચા છે. ખાસીના ડુંગરમાં કોલસાની ખાણો છે.

મુખ્ય શહેર—સીલહટ આ પ્રાંતનું મુખ્ય શહેર, વેપારનું મથક અને ગવર્નરને રહેવાનું સ્થળ છે. રિલોંગ ઉનાળામાં ગવર્નરને હવા ખાવાનું સ્થળ છે. ગૌહતી વેપારનું મથક છે. ગૌહતીથી શિલોંગ સુધી મોટરો જવાની સડક છે. મણિપુર દેશી રાજ્ય છે. તેનું મુખ્ય શહેર મણિપુર છે.

કૃતિ

- ૧ બંગાળા દેશની જમીનની સ્થિતિ, ત્યાં પડતો વરસાદ, ત્યાંનો વસ્તી, અને ત્યાં થતા મુખ્ય પાકનું તથા તેને જોઈતી આબો હવાનું વર્ણન કરો અને તે બધાંને એકબીજા સાથે કેવો સંબંધ છે તે જણાવો.
- ૨ કલકત્તા, ચિતાગાંગ, ઢાકા, દાર્જિલિંગ મુર્શિદાબાદ, બનકુરા, રાણીગંજ, ચંદ્રનગર, ગૌહત્તી અને શિલોંગ, શહેરો નકશામાં લખો અને તે શાને માટે પ્રખ્યાત છે તે જણાવો.
- ૩ આસામમાં વધારેમાં વધારે વરસાદ કેટલો અને ક્યાં પડે છે અને તેનું કારણ શું તે જણાવી તે સ્થળ નકશામાં લખો.
- ૪ કલકત્તાની દ્રવ્યભૂમિ બતાવો અને તે તથા ચિતાગાંગા બંદરો-એથી કયો માલ પરદેશ જાય છે અને તે ક્યાંથી આવે છે તે જણાવો.
- ૫ ગાણુ, હાંગર, અને ચાને માટે કેવી જમીન તથા કેવાં હવા પાણી જોઈએ તે જણાવી આ પ્રાંતોમાં જે ભાગમાં તે થતાં હોય ત્યાં તેમનાં નામ લખો.
- ૬ બંગાળા અને આસામમાં જે સ્થળે કોલસાની ખાણો હોય તે સ્થળે નકશામાં કોલસા લખો.
- ૭ કલકત્તા સાથે દિલ્હી, મુંબાઈ, અને મદ્રાસને જોડનારી કર્મ કર્મ રેલ્વે છે અને તેમની વચ્ચે ક્યાં મોટાં શહેરો આવે છે તે જણાવો. મુંબાઈથી કલકત્તાનો ટુંકો રસ્તો કયો છે ?

બહાર અને ઓરિસા.

આ પ્રાંત બંગાળાની પશ્ચિમે આવેલો છે. તે ગંગા નદીના સપાટ મેદાનનો વચ્ચેનો ભાગ છે. તે ગવર્નરના તાબામાં છે. તેનો ઉત્તર ભાગ ક્ષણદ્રુપ મેદાન છે. દક્ષિણનો ભાગ જે છોટા નાગપુર અને ઓરિસા છે તે ઉચ્ચ પ્રદેશ છે. તે બેથી અઢી હજાર ફુટ ઉંચો છે અને તેમાં સાલ નામનાં કિમતી ઝાડોનાં જંગલો આવેલાં છે. ત્યાંના જંગલોમાં સંતાલ નામની જંગલી જાતના લોકો વસે છે. તેમનો મુખ્ય ધંધો ઝાડોમાંથી લાખ એકઠી કરવાનો છે. મહા નદીનો ડેલ્ટા પણ ક્ષણદ્રુપ છે. અહીં ઉનાળામાં વધારે ગરમી અને શિયાળામાં વધારે ઠંડી પડે છે. વરસાદ પણ સારો પડે છે. ક્ષણદ્રુપ જમીન હોવાથી વસ્તી ઘાટી છે. બહારમાં બિહારી અને હિંદી અને ઓરિસામાં ઉર્ધ્વ ભાષા બોલાય છે.

આ પ્રદેશમાં થઈને ગંગા નદી વહે છે અને તેને ગંડકી અને શોણ મળે છે. દક્ષિણમાં મહા નદી આવેલી છે તેના મુખ આગળ નહેરો કહાડેલી છે તેને ઓરિસાની નહેરો કહે છે.

પેદાશ-મુખ્ય પાક ચોખા, શેરડી, અપ્રીણ અને ગજી છે. તે સિવાય કઠોળ, તેલીબીયાં તથા બીજું અનાજ પણ થાય છે.

ખનીજ-ત્યાં સુરોખાર, કોલસા, અને અખરખ, પુષ્કળ નીકળે છે. સીનભમમાં લોહું અને તાંબાની ખાણો છે. ચિલકા સરોવર અને ઓરિસાને કિનારે મીઠું પાકે છે.

મુખ્ય શહેર—પટણા (૧,૨૦,૦૦૦), બહાર પ્રાંતનું મુખ્ય શહેર સોન, ઘોગરા અને ગંડકીના સંગમ પાસે છે તે પ્રથમ મગધ દેશની રાજધાની પાટલી પુત્ર હતું. તેમાં સરકારની દેખરેખ નીચે અપ્રીણ બનાવવામાં આવે છે. દરભંગા અને પુરલીઆ વેપારનાં મથક છે. મોંગીર, ભાગલપુર અને બાંકીપુર ગંગા નદી ઉપરનાં બંદરો છે.

ગયા (૬૮૦૦૦),-હિંદુઓનું અને જૌહતું મોટું જત્રાનું સ્થળ છે. હિંદુઓ અહીં પિતૃશ્રાદ્ધ કરે છે. આ શહેરમાં પીપળાના ઝાડ નીચે જાતમ બુદ્ધને જ્ઞાન થયું હતું.

કટક-ઓરિસાનું મુખ્ય શહેર અને વેપારનું સ્થળ છે.

પુરી-જગન્નાથ પુરી (૪૬૦૦૦),-ઓરિસાના કિનારા ઉપર જત્રાનું મોટું ધામ છે, તેમાં જગન્નાથજીનું મંદિર છે અને તેનો પ્રસાદ લેવામાં જતિલેહ ગણવામાં આવતો નથી.

બાલાસોર-પહેલાં પ્રખ્યાત શહેર હતું.

હજારી બાગ-છોટા નાગપુરમાં આવેલું છે તેમાં અબરખની અને ઝરીઆ તથા ગીરીધમાં કોલસાની ખાણો છે. દોલનગંજ

પાસેથી પણ થોડા કોલસા નીકળે છે. સાકચી પાસે જમશેદપુર નવું ગામ વસ્યું છે. ત્યાં જમશેદજી ટાટાનું મોટું લોખંડનું કારખાનું છે. આ કારખાનાને લીધે હજારો લોકો ત્યાં આવી જમશેદજીના નામ પરથી જમશેદપુર ગામ વસાવી ત્યાં રહ્યા છે. રાંચી (૨૬૦૦૦) છોટાનાગપુરનું મુખ્ય શહેર છે. તેની આસ પાસ કોલસાની પુષ્કળ ખાણો છે. આ પ્રાંતના ગવર્નર ઉનાળામાં અહીં રહે છે. (હવા ખાવાનું સ્થળ છે.)

દેશી રાજ્ય-સિક્કિમ નેપાળ અને ભુતાનની વચ્ચે આવેલું એક નાનું દેશી રાજ્ય છે. આ રાજ્યમાં થઈને ટિબેટમાં જવાનો રસ્તો છે. અને તે રસ્તે હિંદુસ્તાન અને ટિબેટનો વેપાર ચાલે છે. આ રાજ્ય અંગ્રેજ સરકારની દેખરેખ નીચે છે. પેદાશ—એલચી, જંગલની પેદાશ અને તેલી ખીયાં છે. અહીંનાં ટટ્ટુ અને ઘેટાં વખણાય છે.

કૃતિ.

- ૧ બિહાર, ઓરિસા અને છોટા નાગપુરની પેદાશ તથા ખનિજ હોય તે જે તે સ્થળે લખો.
- ૨ પટણા, ગયા, કટક, જગન્નાથપુરી, હજારી બાગ, ઝરીઆ, દોલત-ગંજ, જમશેદપુર અને રાંચી શહેરોનાં નામ નકશામાં લખો, અને તે સંબંધી જે જાણવા જેવી હકીકત હોય તે જણાવો.
- ૩ જમશેદપુરની આબાદીનાં કારણો આપો.
- ૪ ટાટાના લોખંડના કારખાનાને આ ભાગમાં કહાડવામાં કઈ કઈ જાતની અનુકુળતાઓ મળી તે જણાવો.
- ૫ આ પ્રાંતના ગવર્નર સાં ઉનાળામાં કયા સ્થળે રહે છે તે જણાવી તે નામ નકશામાં લખો.
- ૬ હિંદુઓનાં જાત્રાનાં સ્થળો કયાં કયાં છે તે જણાવી તેમનાં નામ નકશામાં લખો.

આગ્રા અને અયોધ્યાના સંયુક્ત પ્રાંતો.

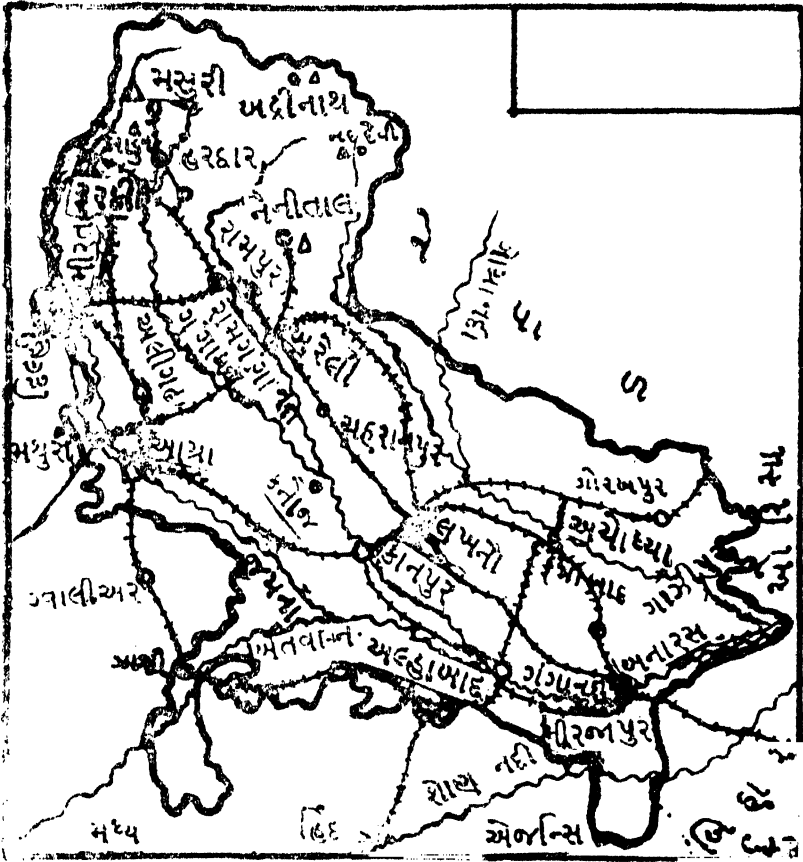
આ પ્રાંત ગંગાનદીના સપાટ મેદાનનો પશ્ચિમ ભાગ છે. આ પ્રદેશ કૃષ્ણકૃપ અને ધીચ વસ્તીવાળો છે તેનો ઉપરી ગવર્નર છે. આ પ્રાંતનો ઉત્તરભાગ તેરાઈનાં જંગલવાળો છે જેની હવા રોગીષ્ટ છે. તે સિવાયનો ભાગ કૃષ્ણકૃપ સપાટ મેદાન છે. હવા ઠંડી અને સારી છે, અને ખેતીને તથા વસ્તીને અનુકુળ છે. ઉનાળામાં તાપ વધારે ને શિયાળામાં ઠંડી વધારે પડે છે. આ પ્રાંતનાં પશ્ચિમ ભાગમાં જમના અને ગંગા નદીમાંથી પુષ્કળ નહેરો કહાડવામાં આવી છે. અને તેથી તે ભાગમાં ખેતી સારી થાય છે. અહીં હિંદી ભાષા બોલાય છે.

મુખ્ય પાક—આ પ્રાંતમાં શેરડી અને ઘઉં પુષ્કળ થાય છે. તે ઉપરાંત બાજરી, ડાંગેર, કપાસ, ગજી, અરીસુ, તેલીબીયાં અને ચા થાય છે.

આ પ્રાંતનો ખેતી સિવાય મુખ્ય ધંધો તાંબા પીત્તળનાં વાસણ, ચામડાંની બસ્તુઓ, અને રેશમી તથા ઉનનાં કપડાં બનાવવાનો છે.

આ પ્રાંતમાં રહેવેના ઘણા ફાંટા આવેલા છે તેમજ હિંદુઓનાં જાત્રાનાં ધામ અને મોટાં શહેરો ઘણાં આવેલાં છે. હરદ્વાર, ખદરીનાથ, કેદારનાથ અને ગંગોત્રી જાત્રાનાં પવિત્ર સ્થળો આવેલાં છે.

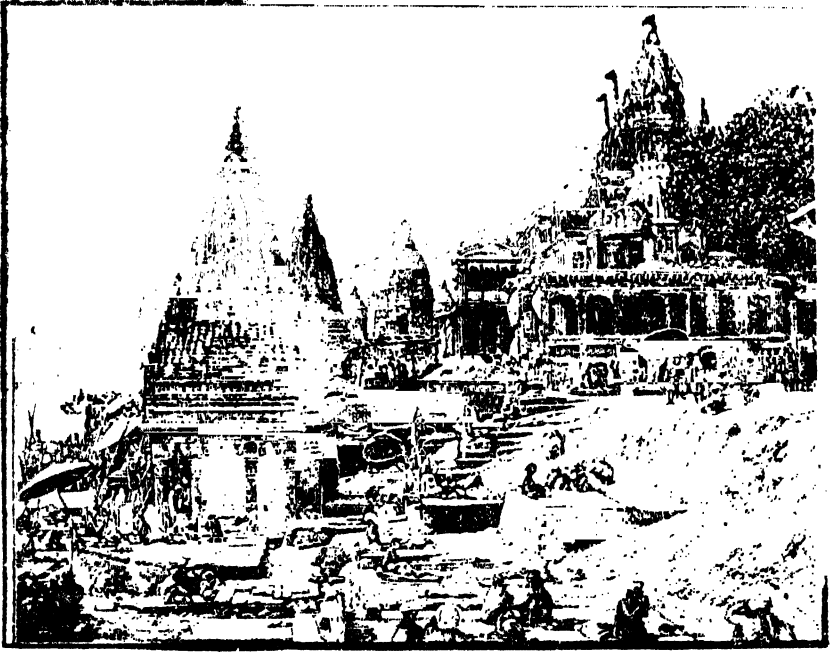
મુખ્ય શહેરો—અલાહાબાદ (પ્રયાગ) (૧,૫૬,૦૦૦) સંયુક્તપ્રાંતનું મુખ્ય શહેર ગંગા, જમના, અને સરસ્વતી નદીના સંગમ ઉપર આવેલું છે. આ ત્રણ નદીઓના સંગમનું સ્થળ ત્રિવેણી સંગમ હિંદુઓનું ઘણુંજ પવિત્ર સ્થળ અને જાત્રાનું ધામ ગણાય છે. તેનું મૂળનામ પ્રયાગ છે. આ પ્રાંતના ગવર્નર અહીં રહે છે. તેમાં એક વિશ્વવિદ્યાલય (યુનિવર્સિટી) છે.

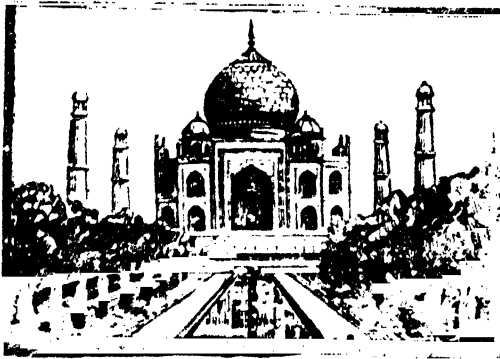
આગ્રા અને અયોધ્યાના સંયુક્ત પ્રાંતો.

બનારસ કાશી (૨,૦૦,૦૦૦) ગંગા નદીને કિનારે આવેલું છે. હિંદુઓનું તે મોટું જગ્યાનું ધામ છે. નદીને કિનારે કાશી વિશ્વેશ્વરનું દેવેરું છે. ત્યાંનાં પીતળનાં વાસણ અને જરી કામ વખણાય છે. તેમાં હિંદુ યુનિવર્સિટીની મોટી પાઠશાળા છે.

કાનપુર-(૨,૧૩,૦૦૦),-ગંગા નદીને કિનારે આવેલું ચાહ જમાનામાં ઉદ્યોગોને લીધે વિકાસ પામેલું શહેર છે. તેમાં સુતર, ઊન અને શણની મીઠો છે. અને ચામડાંની વસ્તુઓ બનાવવાનાં અને તંબુ તથા સાકર બનાવવાનાં કારખાનાં છે. તે રેલ્વેનું મોટું જંકશન છે. અને વેપારનું મોટું મથક છે.

કાશીનો દેખાવ (કાશીવીશ્વેશ્વરનું દહેરું)

આગ્રાનો તાજ મહાલ.

સુંદર અને પ્રખ્યાત મકાનોમાંનું એક
સારી થાય છે.

આગ્રા-(૧,૮૬,૦૦૦
જમના નદીને કિનારે આવેલું
જુનું શહેર છે. પહેલાં તેમાં
મોગલ બાદશાહોની રાજ-
ધાની હતી. તેમાં ઘણાં
સુંદર મકાનો આવેલાં છે.
અહીં શાહાંજહાંને તાજ
મહાલ નામનું મકાન બંધા-
વેલું છે તે દુનિયાનાં સુંદરમાં
છે. ત્યાં આરસની વસ્તુઓ

હરદ્વાર-ગંગા નદી આ પ્રાંતમાં દાખલ થાય છે તે સ્થળે આવેલું પવિત્ર ધામ છે. મથુરા-(૬૦,૦૦૦) શ્રી કૃષ્ણની જન્મભૂમિ માટે, તેની પાસે આવેલાં ગોકુળમાં શ્રી કૃષ્ણ રહેલા તેને માટે અને વૃંદાવન (તુલસીનુવન) તેમાં શ્રી કૃષ્ણે વિહાર કરેલો તેને માટે પવિત્ર જગ્યાનાં સ્થળો છે. અયોધ્યા જુનું શહેર છે. રામચંદ્રજી અહીં રાજ્ય કરતા હતા એમ મનાય છે.

નૈનિતાલ તેજ નામના સુંદર સરોવર ઉપર આવેલું હવાખાવાનું સ્થળ છે. તે દરિયાની સપાટીથી સાડા છ હજાર ફુટ ઉચું છે. ઉનાળામાં આ પ્રાંતના ગવર્નર અહીં રહે છે. મસુરી-ઉત્તરમાં હવાખાવાનું સ્થળ છે.

દહેરાદુન-(૨૮,૦૦૦) હવાખાવાનું સ્થળ છે. તેમાં જંગલ ખાતાની મોટી કોલેજ છે. તે ચાના બગીચાને માટે પ્રખ્યાત છે. ડરકી હરદ્વાર પાસે આવેલું છે તેમાં એન્જિનિયરીંગ કોલેજ છે. અલીગઢ (૬૫૦૦૦)-મુસલમાનનો મોટી કોલેજ છે.

મિરજાપુર—શેત્રાંજ અને ગાલીચા ને માટે અને લાખ તથા પીતળનાં પત્રાં બનાવવાને માટે પ્રખ્યાત છે.

ગાજીપુર—ગુલાબનું અત્તર, ગુલાબ જળ અને અશીષુનાં વેપારને માટે પ્રખ્યાત છે.

મિર્ગત, બરેલી અને ફૈઝાબાદમાં લશ્કરી છાવણી છે. બરેલીમાં ખાંડ બનાવવાનાં કારખાનાં છે.

લખનૌ—(૨,૪૪,૦૦૦) અયોધ્યા પ્રાંતમાં મોટું શહેર છે. તે પ્રથમ અયોધ્યાના નવાબનો રાજધાની હતું. ઝાંસી મોટું શહેર છે.

દેશીરાજ્ય—રામપુર નામનું મુસલમાની દેશીરાજ્ય છે. તેનું મુખ્ય શહેર રામપુર છે. ત્યાંનાં ખેસ દુપટ્ટા અને ચાદર વખણાય છે. બીજું દેશી રાજ્ય ગઢવાલનું છે. તેનું મુખ્ય શહેર તરી છે.

કૃતિ.

- ૧ સંયુક્ત પ્રાંતમાં મુખ્ય પેદાશ કઠ્ઠ છે તે જણાવો અને તેમાં કયા ભાગમાં નહેરો છે તથા ત્યાં નહેરોની શા માટે જરૂર છે. તે જણાવો.
- ૨ હિંદુસ્તાનના બધા ભાગ કરતાં આ ભાગમાં મોટાં વધારે શકરો આવેલાં છે તેનું કારણ શું ?
- ૩ આ પ્રાંતમાં જાત્રાનાં સ્થળો તથા હુવાખાવાનાં સ્થળો કયાં કયાં છે તે જણાવી તે નામો નકશામાં લખો.
- ૪ કાનપુર, આગ્રા, દહેરાદુન, રૂરકી, અલીગઢ, મિરજાપુર, ગાજીપુર, મિરત, બરેલી, ફૈજાબાદ, અને લખનૌ શહેરોનાં નામ નકશામાં લખો અને તે શાને માટે પ્રખ્યાત છે તે જણાવો.
- ૫ આ પ્રાંતનાં તમે નકશામાં લખેલાં મોટાં શહેરોને રેલ્વેથી જોડીદો.
- ૬ આ પ્રાંતમાં કયા કયા ઉદ્યોગો આવે છે અને તે કયાં છે તે જણાવો.

મધ્ય પ્રાંત અને વરાહ.

આ પ્રાંત હિંદુસ્તાનના મધ્ય ભાગમાં આવેલો છે. તે ગવર્નરના તાબામાં છે. આ પ્રાંતમાં વિંધ્યાચળ અને સાતપુડા પર્વતો અને તેના ફાંટાઓ આવેલા છે. તેમજ તેનો બીજો કેટલોક ભાગ ઉચ્ચ પ્રદેશ છે તેથી ગરમી વધારે લાગતી નથી. પણ મેદાનમાં તાપ સખત લાગે છે. વરસાદ સારો (લગભગ ૫૦ ઇંચ) પડે છે. વરાહનો ઉચ્ચ પ્રદેશ કાળી જમીનનો હોવાથી ફળદ્રુપ છે અને તેમાં ઉંચા પ્રકારનું રૂ અને ઘઉં પુષ્કળ થાય છે. વળી આ પ્રાંતમાં નર્મદા, તાપી, વધા, પેન ગંગા, વેન ગંગા અને મહાનદી વગેરે નદીઓ આવેલી છે. અહીંના જંગલોમાં સાગ, સાલ, લાખ અને રેશમ થાય છે. મુખ્ય પાક ઘઉં, ડાંગર, કપાસ, અને તેલી બીયાં છે.

આ પ્રાંતમાં રેશમી તથા જરીનાં કપડાં વણવાનો ઉદ્યોગ સારો છે. સુતરની મીઠો પણ ઘણી છે.

ખનિજ-લેખાંડ અને કોલસા છે. નાગપુરની દક્ષિણે વરોરામાં કોલસાની ખાણો છે.

પાંચમડી—મહાદેવની ટેકરી ઉપર ૩૫૦૦ ફુટની ઉંચાઈએ હવાળાવાનું સ્થળ છે. અહીંના ગવર્નર ઉનાળામાં ત્યાં રહે છે.

અકોડા અને ઉમરાવતી વરાડમાં રૂના વેપારનાં મેટાં મથકો છે. વર્ધા, વરોરા અને ચાંદા વર્ધા નદીના ખીણમાં આવેલાં વેપારનાં મથકો છે.

મધ્યહિંદ એજન્સ.

મધ્ય પ્રાંતની ઉત્તરે આ એજન્સિ આવેલી છે. તેના ઉપરી અમલદારને એજન્ટ ટુ ધી ગવર્નરજનરલ કહે છે. તેમાં લગભગ ૧૫૦ દેશી રાજ્યો આવેલાં છે. અહીં લોકો હિંદી ભાષા બોલે છે. આ દેશનો પૂર્વ ભાગ બુદ્ધેશ્વર કહેવાય છે તેમાં પત્તાના રાજ્યમાંથી હીરા નીકળતા હતા અને પૂર્વે સરહદે કોલસા નીકળે છે. આ એજન્સિની જમીન ક્ષણદુપ છે. અને વરાસદ સારો (૪૦ થી ૫૦ ઇંચ) પડે છે. અહીંની મુખ્ય પેદાશ—ઘઉં, બાજરી, તમાકુ, અપ્રીણ, કપાસ અને શેરડી છે.

મુખ્ય રાજ્યો ગ્વાલીઅર, ઈંદોર, ભોપાળ, છે. તે સિવાય રેવા, ધાર, રતલામ, પત્તા, અને તહેરી વગેરે નાનાં રાજ્યો છે.

ગ્વાલીઅર હાલ ગવર્નરજનરલના તાબામાં છે તેના રાજ સિંધિઆ કહેવાય છે.

મુખ્ય શહેરો—ગ્વાલીઅર(૭૭૦૦૦) સિંધિઆ સરકારની રાજ્ય. ધાની છે. તેનું બીજું નામ લશ્કર છે. રાજાનો મહેલ બેવા લાયક છે.

ઉજ્જૈન—હિંદુઓનું જાત્રાનું સ્થળ છે, તે ગ્વાલીઅરના રાજાના તાબામાં છે. હિંદુસ્તાનના ખગોળ શાસ્ત્રી પહેલું રેખાંશ વૃત આ શહેરથી ગણે છે.

ઈંદોર—(૯૨૦૦૦), ત્યાંના રાજા હોલકરની રાજધાનીનું શહેર અને આ એજન્સીનું મુખ્ય શહેર છે. એજન્ટ ટુ ધી ગવર્નર જનરલ તેમાં રહે છે. તેમાં એક રાજકુમાર કોલેજ છે.

ભોપાળ—મુસલમાની રાજ્ય છે. તેની રાજ્યધાનીનું શહેર ભોપાળ છે. ત્યાં બેગમ રાજ્ય કરે છે.

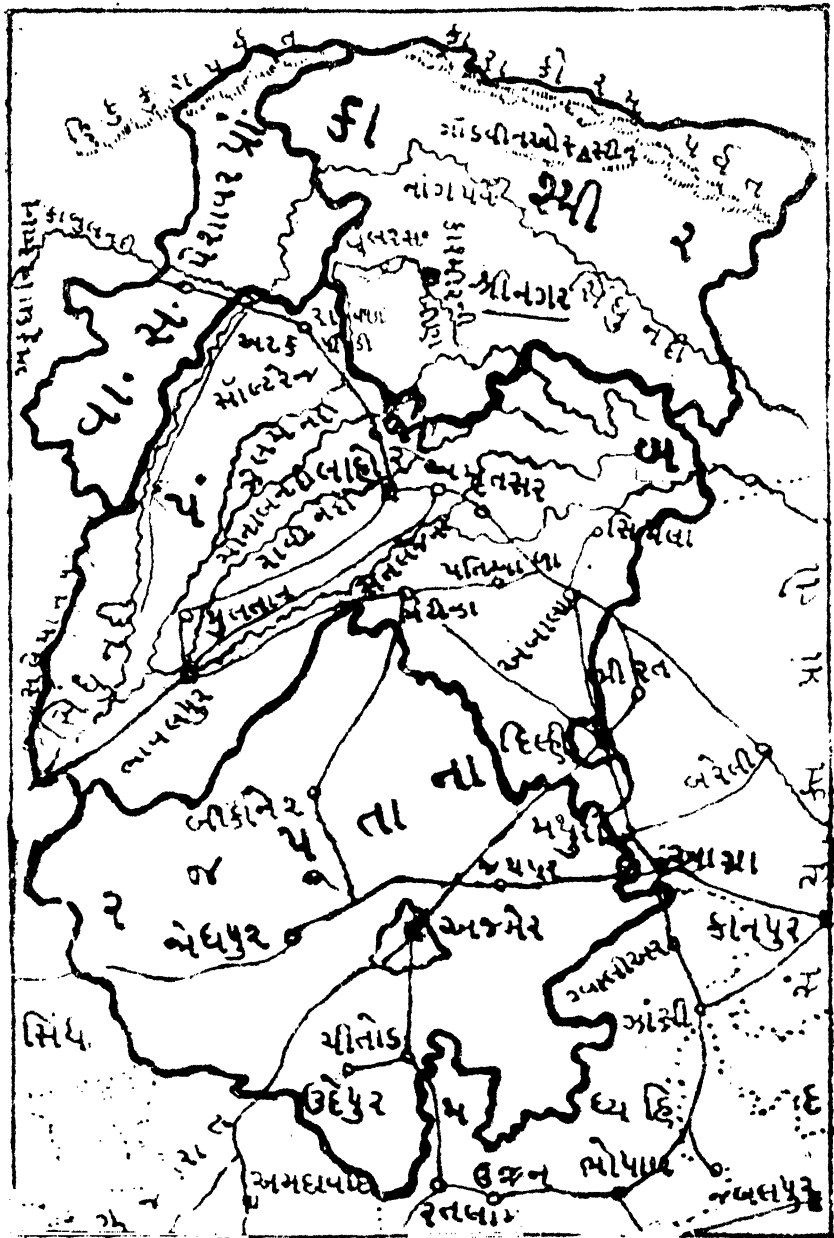
કૃતિ.

- ૧ મધ્ય પ્રાંતો અને મધ્ય હિંદ એજન્સિની મુખ્ય પેદાશ અને ખનિજ શી છે તે જણાવી નકશામાં લખો.
- ૨ વરાડ પ્રાંતની જમીન અને પાક સમૃદ્ધીની હકીકત જણાવો.
- ૩ આ પ્રાંતની જંગલોની પેદાશ કઈ છે તે તથા લોકોનો ખેતી સિવાય બીજો ઉદ્યોગ શું છે તે જણાવો.
- ૪ નાગપુર, યુરાનપુર, જળલપુર, પંચમડી, કટની, ખંડવા, વરોરા, ચાંદા, વઘા, ઉમરાવતી, શહેરોનાં નામ નકશામાં લખો અને તે શાને માટે પ્રખ્યાત છે તે જણાવો.
- ૫ મધ્ય હિંદ એજન્સિમાં આવેલાં મુખ્ય રાજ્યો કયાં કયાં છે તેનાં નામ નકશામાં લખો.

રજપુતાના (એજન્સિ)

(રજપુતાના, દિલ્હી, પંજાબ (અને સિંધ) સિંધુ નદીના પ્રદેશમાં આવેલા દેશો છે.)

આ પ્રદેશ પંજાબની દક્ષિણે આવેલો છે. તેનો વાયવ્યમાંનો કેટલોક ભાગ રણનો પ્રદેશ છે. વચ્ચે અરવલ્લી પર્વત આવેલો છે. અને બાકીનો ભાગ માળવાના ઉચ્ચ પ્રદેશ પૈકીનો છે જે ઘણો ફળદ્રુપ છે. અહીં થરના રણને લીધે હવા ગરમ રહે છે. અને વરસાદ ઘણો થોડો પડે છે. આ એજન્સિમાં ૨૦ રાજ્યો આવેલાં છે તે પૈકી એક મુસલમાની રાજ્ય છે. આ એજન્સિના ઉપરી એજન્ટ ટુધી ગવર્નર જનરલ છે તે અજમેરમાં રહે છે. અને ઉનાળામાં અરવલ્લીની દક્ષિણમાં તેનું શિખર આયુ (૫૬૫૦) હવા ખાવાનું સ્થળ છે ત્યાં રહે છે. આ પ્રદેશમાં મુખ્ય જનાવર ઉંટ છે. તેનાથી બધો વ્યવહાર ચાલે છે. મુખ્ય પાક બાજરી ઘઉં અને મકાઈ છે. ઘણા લોકો ઠોર ઉપર નીભાવ કરે છે. ફળદ્રુપ જમીનમાં અપ્રીણ, શેરડી, કપાસ વગેરે થાય છે. જયપુર પાસે સાંભર સરોવર ખારા પાણીનું સરોવર છે. તેમાંથી લાખો રૂપીઆનું મીઠું પકવવામાં આવે છે.

રજપુતાના, અજમેર મહેરવાડા, દિલ્હી, પંજાબ, કાશ્મીર, અને
વાયવ્ય સરહદના પ્રાંતા

મુખ્ય રાજ્યો - જોધપુર અથવા મારવાડનું મોટામાં મોટું રાજ્ય પશ્ચિમ તરફ આવેલું છે. તેનું મુખ્ય શહેર જોધપુર (૭૩,૦૦૦) છે. (૨) ઉદેપુર અથવા મેવાડના રાજ્યની રાજધાની ઉદેપુર છે. ત્યાં રાજાઓ એ પોતાની કુંવરી મુસલમાનને નહીં આપેલી હોવાથી તેઓ ઉંચા ગણાય છે. આ રાજ્યની જુની રાજધાની ચિતોડ છે જેનો કિલ્લો પ્રસિદ્ધ છે. તેની પાસે વૈષ્ણવોનું જાત્રાનું ધામ શ્રી નાથજી આવેલું છે. ચિતોડ પાસે એકલીંગજીનું દહેરું છે. (૩) જયપુરનું રાજ્ય તેનું મુખ્ય શહેર જયપુર છે. (૧,૨૦,૦૦૦) છે. આ શહેરમાં એક સરખા પહોળા રસ્તા અને મકાનો સરખાં બાંધેલાં છે. તે હિંદુસ્તાનનું “પારિસ” ગણાય (૪) બિકાનેરનું રાજ્ય તેની રાજધાની બિકાનેર (૭૬,૦૦૦) છે. આ રાજ્યમાં ઉંટની લશ્કરી ટુકડીઓ છે. તે સિવાય જેસલમીર, ભરતપુર વગેરે બીજાં નાનાં રાજ્યો છે

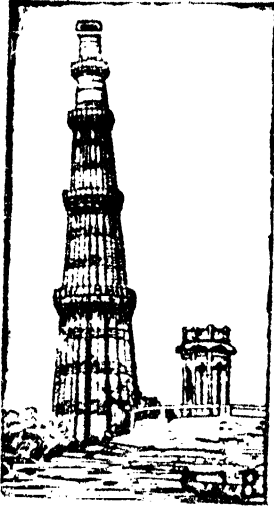
અજમેર-મહેરવાડા.

રજપુતાના એજન્સિના મધ્યમાં આ બ્રિટિશ સરકારનો નાનો પ્રાંત આવેલો છે. તેમાં તેની વસ્તી લગભગ પાંચ લાખ માણસની છે. તેમાં અજમેર અને મહેરવાડા એવા બે ભાગ છે. તેના ઉપરી ચીફ કમિશનર છે જે એજન્સિના એજન્ટ દુ ધી ગવર્નર જનરલ કહેવાય છે, અને તે અજમેરમાં રહે છે.

મુખ્ય શહેર—અજમેર (૧,૧૪,૦૦૦) આ પ્રાંતનું મુખ્ય શહેર છે. તેમાં એજન્સિના એજન્ટ દુ ધી ગવર્નર જનરલ અને આ પ્રાંતના ચીફ કમિશનર રહે છે. તેમાં બાબ પીર સાહેબની દરગાહ છે ત્યાં મુસલમાનોનો મેળો ભરાય છે. તેમાં એક રાજકુમારકોલેજ છે. અજમેરની પાસે પુષ્કરજીમાં પ્રજ્ઞાની મૂર્તિ છે. તે હિંદુઓનું જાત્રાનું સ્થળ છે.

દિલ્હી પ્રાંત.

ઈ. સ. ૧૯૧૨ માં દિલ્હી શહેરને હિંદુસ્તાનની રાજધાની બનાવ્યું તે વખતે આ નવો પ્રાંત બનાવવામાં આવ્યો. આ પ્રાંતનું ક્ષેત્રફળ ૫૫૭ ચો. માઇલ એટલે ખેડા જીલ્લાના ત્રીજા ભાગ જેટલું છે. અને વસ્તી લગભગ પોણા પાંચ લાખ માણસની છે. સિંધુ અને ગંગા નદીનાં મેદાનો વચ્ચે તે એક દરવાજા (gate) રૂપે આવી રહેલો છે.

મુખ્ય શહેર-દિલ્હી (૩,૦૩,૦૦૦)

ઈ. સ. ૧૯૧૨ થી હિંદુસ્તાનની રાજધાનીનું શહેર જમના નદીને કિનારે આવેલું છે. તે જુનામાં જુનું શહેર છે. જુના વખતમાં પણ તે હિંદુ. મુસલમાન બાદશાહોની રાજધાની હતું. પાંડવોના વખતમાં તે હસ્તિનાપુરના નામથી

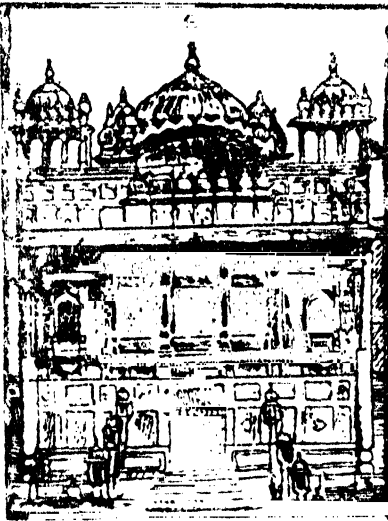
કુતુબ મિનારો, દિલ્હી. આગળાતું હતું. ગવરનર જનરલ (વાઇસરોય) અહીં રહે છે. આ શહેર દેશના મધ્યભાગમાં આવી રેલ્વેનું મોટું જંકશન છે. કલકત્તા, મુંબઈ અને કરાંચી અહીંથી લગભગ સરખા અંતરે આવી રેલ્વેથી જોડાયું છે. તેમાં ઘણી જુની ઇમારતો જોવા લાયક છે. તેમાં જુમા મસજિદ, કુતુબ મિનારો, (૨૩૭ ફૂટ ઉંચો) અને બાદશાહી મહેલો પ્રખ્યાત છે. અહીંની શેત્રંજી તથા માટીનાં વાસણ વખણાય છે.

પંજાબ.

આ દેશ કાશ્મીરની દક્ષિણે અને રજપુતાનાની ઉત્તરે આવેલો છે. ઝેલમ, ચિનાબ, રાવી, બિઆસ અને સતલજ આ પાંચ નદીઓ ત્યાં વહે છે. તેથી તેનું નામ પંજાબ (પંચ-પાંચ; આબ-પાણી) પડ્યું છે. આ પ્રાંત ગવર્નરના તાબામાં છે. શીખ લોકોનું મૂળસ્થાન પંજાબ છે. તેઓ શીખ ધર્મ પાળે છે. અહીંની ભાષા પંજાબી અને હિંદી છે. હવા સુકી છે અને શિયાળામાં અતિશય ઠંડી અને ઉનાળામાં અતિશય ગરમી લાગે છે.

આ પ્રાંતમાં વરસાદ ઓછો પડે છે અને તેથી નદીઓમાંથી પુષ્કળ નહેરો બાંધવામાં આવી છે. આટલી બધી નહેરો બીજા કોઈ દેશમાં નથી. આ પ્રાંતની જમીન સપાટ અને પોચી છે. એટલે નહેરો ઘણી સહેલાઈથી નીકળે છે. અને નદીઓમાં પર્વત ઉપરથી ચોમાસાના વરસાદનું તેમજ ઉનાળામાં બરફ ઓગળીને પુષ્કળ પાણી આવે છે. તેથી આ નહેરોને લીધે ખેતી સારી થાય છે. તેનો મુખ્ય પાક ઘઉં છે. જે કરાંચી થઈને ઇંગ્લાંડ જાય છે. કાંગરાની ખીણમાં આ પુષ્કળ થાય છે. તે સિવાય ડાંગર, બાજરી, મકાઈ, તેલીબીયાં, કપાસ, વગેરે થોડા પ્રમાણમાં થાય છે. મુલતાનમાં રેશમ થાય છે. સોલ્ટ રેન્જ નામનો મીઠાનો ડુંગર સિંધુ અને ઝેલમ નદી વચ્ચે આવેલો છે તેમાંથી મીઠું (સિંધવ) ખોદી કઢાડવામાં આવે છે. કાલા બાગ આગળથી ફટકડી નીકળે છે. કોલસા પણ નીકળે છે.

મુખ્ય શહેરો—લાહોર(૨,૮૦,૦૦૦) આ પ્રાંતની રાજધાનીનું શહેર રાવી નદી ઉપર આવેલું છે. તે રેલ્વેનું જંકશન છે અને પંજાબ યુનિવર્સિટીનું સ્થળ છે. તેમાં સોનેરી અને રૂપેરી લેસનું કામ સાડ થાય છે. તે લગભગ છેલ્લાં ૩૦ વર્ષમાં બાગી પડેલું ફરી વીકાસ પામ્યું.

અમૃતસરનું સુવર્ણ મંદિર.

અમૃતસર (૧,૬૦,૦૦૦)—એનો અર્થ (અમૃત=અમર×સર=સરોવર) અમર સરોવર થાય છે. તે અમૃતસર નામના તળાવની આસપાસ બંધાવેલું છે. શીખ લોકોનું જાત્રાનું ધામ છે. તેમાં શીખોનું સુવર્ણ મંદિર (ગોલ્ડન ટેમ્પલ) છે. તે શાલ ગાલીચા, તથા રેશમી અને સુતરેલ કપડાંને માટે પ્રખ્યાત છે. તે કાશ્મીર, અને અફઘાનિસ્તાનના હિંદુસ્તાન સાથેના વેપારના માર્ગમાં આવેલું હોવાથી તે મોટું શહેર અને વેપારનું મથક બનેલું છે. તેમાં લશ્કરી છાવણી છે.

મુલતાન (૮૬,૦૦૦)—લશ્કરી છાવણીનું સ્થળ અને વેપારનું મથક છે. આ શહેર કરાંચી રેલ્વેના રસ્તામાં આવેલું હોવાથી તેની આસપાસથી રૂ, ઘઉં, ઉન વગેરે ઉધરાવી કરાંચી બંદરે મોકલવામાં આવે છે. રાવલપીંડી, અંબાલા, મીયાનમીર, શિઆલકોટમાં લશ્કરી છાવણી છે. વળી ત્યાં ક્રિકેટ રમવાનાં બેટ સારાં બને છે. લુધિઆણા-લશ્કરી છાવણી છે. ત્યાંની શાલ, પશ્મા કપડુ અને પાઘડીઓ વખણાય છે.

સીમલા-(૭૨૦૦૦ ફુટ ઉચું) હવાખાવાનું સ્થળ છે. ઉનાળામાં વોઈસરોય અહીં રહ છે. તે રેલ્વેનું સ્ટેશન છે અને દિલ્હીથી અંબાલા થઈને ત્યાં જવાય છે. તેની પાસે કસાવલી-હડકાએલા જનાવરો કરડેલા દરદીના દવાખાનાને માટે પ્રખ્યાત છે.

મરી—હવાખાવાનું સ્થળ છે રાવળપીંડીથી મોટરમાં ત્યાં જવાય છે.

કાશ્મીર.

કાશ્મીરનું એક મોટું મિત્ર દેશી રાજ્ય હિંદુસ્તાનની ઉત્તરે આવેલું છે. આ દેશ એક ખીણનો પહાડી પ્રદેશ છે. તે લગભગ ૪૦૦ માઇલ પહોળો છે. તેના પહાડોના શિખરો ઉપર અને નદીઓમાં કેટલીક જગ્યાએ બરફ રહે છે. ઉત્તરે આવેલા કારા કોરમ પર્વતનું મુખ્ય શિખર ગોડવિન ઓસ્ટિન (૨૫૦૦૦) છે. જે દુનિયાનાં ઉચાં શિખરોમાં બીજે નંબરે છે. આ પર્વતમાં લેહથી ટિબેટ જવાને કારા કોરમ ઘાટ આવેલો છે. મધ્યમાં કાશ્મીરની ખીણથી જાણીતો પ્રદેશ ઘણો ફળદ્રુપ છે. આ રળીઆમણી ખીણ લગભગ ૫૦૦૦ ફુટ ઉંચી, ૧૦૦ માઇલ લાંબી અને અને ૨૫ માઇલ પહોળી છે. તે બારે માસ લીલોતરી વાળી રહે છે અને તેમાં અનાજ અને ફળો સારાં થાય છે. ત્યાંનું કેસર અને ગુલાબનું અત્તર વખણાય છે ત્યાં ડુંગર તરફ ઘાસનાં મેદાનો છે તેમાં ઉત્તમ જાતનાં બકરાંની

પેદાશ ઘણી સારી છે. તેમના ઉનની શાલો, અને પટુ-હાથવણાટનાં સારાં થાય છે. વળી અહીંની શેત્રંજીઓ પણ વખણાય છે.

અહીં ૩૦ લાખ માણસની વસ્તી છે. તેમાં પોણો ભાગ મુસલમાન છે. અહીંના લોકો ગોરા અને ખુબસુરત છે. અહીંનો રાજ્ય ડોંગરા રજપૂત છે. અને ત્યાં અંગ્રેજ સરકાર તરફથી રેસીડન્ટ રહે છે.

મુખ્ય શહેર—શ્રીનગર મુંદર રાજધાનીનું શહેર ઝેલમ નદી ઉપર આવેલું છે. આ નદી શહેરની વચ્ચે થઈને વહે છે અને તેના રસ્તા અને શેરીઓમાં પાણીની નહેરો છે તેથી ત્યાં જવર અવર હોડીઓમાં બેસી ને થાય છે. કાશ્મીરના મહારાજ અને રેસિડન્ટ તેમાં રહે છે. જમુ શહેરમાં મોટી પાઠશાળા છે. કાશ્મીરના મહારાજ શિઆળામાં અહીં રહે છે. ત્યાંના ગાલીચા વખણાય છે.

વાયવ્ય સરહદનો પ્રાંત.

હિંદુસ્તાનની વાયવ્યમાં પંજબનો કેટલોક ભાગ કહાડીને આ પ્રાંત ઈ. સ. ૧૯૦૧ માં બનાવવામાં આવ્યો અને તેનું નામ વાયવ્ય સરહદનો પ્રાંત પાડવામાં આવ્યું છે. આ પ્રાંતના ઉપરી ચીફ કમિશનર છે. અહીંના લોકો પઠાણ કહેવાય છે. તેઓ મુસલમાન બતના છે અને ખસ્તુ તથા પંજબી ભાષા બોલે છે. અહીંની હવા સુકી છે. ધિયાળામાં ઘણી ઠંડી અને ઉનાળામાં સખત ગરમી પડે છે અને વરસાદ ઘણો ઓછો પડે છે. આ પ્રાંતમાં અફઘાનિસ્તાનમાંથી આવવાનો રસ્તો બેખરઘાટ આવેલો છે. બીજા દેશોમાંથી આ પ્રાંતમાં થઈને આવવાનો રસ્તો હોવાથી તેમાં ઘણી લશ્કરી છાવણીઓ રાખવામાં આવી છે. મુખ્ય પાક ઘઉં વિગેરે અનાજ રૂ, તેલીબીયાં અને મેવો છે.

મુખ્ય શહેર—પેશાવર (૯૪,૦૦૦) આ પ્રાંતનું મુખ્ય શહેર બેખર ઘાટના માર્ગમાં દરવાજા રૂપે આવેલું છે તેમાં લશ્કરી છાવણી છે. તે અફઘાનિસ્તાન અને રૂશિઆઈ તુર્કસ્તાનના હિંદુસ્તાન સાથેના વેપારના માર્ગમાં આવેલું છે અને કાબુલ તથા ખુબારાથી

વેપારીઓ આ શહેરમાં ત્યાંનો માલ લાવે છે અને તેને બદલે તેમના ઉપયોગની ચીજો કપડાં, ખાંડ, ચા વગેરે લઈ જાય છે.

કૃતિ

- ૧ રજપુતાનાની પેદાશ જે હોય તે તે ભાગમાં લખો.
- ૨ જોધપુર, જયપુર, ઉદેપુર, ચિતોડ, શ્રી નાથજી, ખિકાનેર અને અજમેર શહેરો જે તે સ્થળે લખી તેમના સંબંધી જાણુવા જેવી હકીકત હોય તે જણાવો.
- ૩ દિલ્હીથી પેશાવર સુધી રેલ્વે કડાડો અને તેમાં આવતાં મોટાં શહેરો લખી તે સંબંધી જાણુવા જેવી હકીકત જણાવો.
- ૪ દિલ્હી શહેર નકશામાં લખો અને તેની મહત્તા અને આબાદીનાં કારણો જણાવો.
- ૫ પંજાબની અંદર આટલી બધી નહેરો કેમ કડાડવામાં આવી હશે અને તેથી પાકને કેવી રીતે ફાયદો થાય છે, ત્યાં મુખ્ય પાક કયો છે, અને તેની નીકાસ ક્યાં કેવી રીતે થાય છે તે જણાવો.
- ૬ લાહોર, અમૃતસર, મુલતાન, શિઆલકોટ, સિમલા, મરી, કસાવલી (પંજાબમાં), શ્રી નગર, જામુ (કાશ્મીરમાં), અને પેશાવર શહેરોનાં નામ નકશામાં લખો અને તે સંબંધી જાણુવા જેવી હકીકત હોય તે જણાવો.

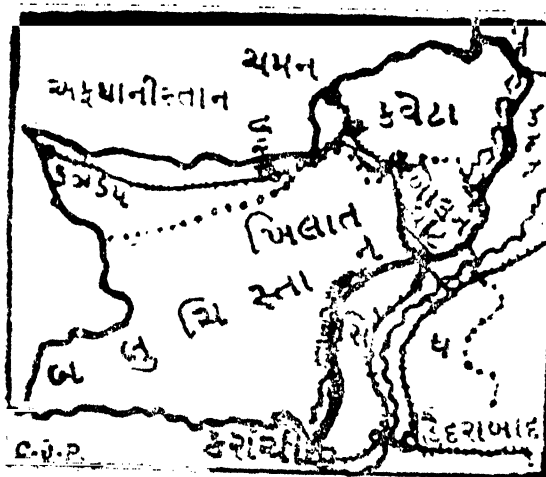
બલુચિસ્તાન.

આ પ્રાંત સિંધની પશ્ચિમે આવેલો છે. કુદરતી રીતે આ પ્રાંત હિંદુસ્તાનમાં આવેલો નથી પણ તે હિંદુસ્તાનના સામ્રાજ્યનો ભાગ છે. ખરી રીતે તે ઇરાનીયન ઉચ્ચ પ્રદેશનો ભાગ છે. આ પ્રાંતનો ઉત્તર ભાગ બ્રિટિશ સરકારના તાબામાં છે અને તે બ્રિટિશ બલુચિસ્તાન કહેવાય છે. તેના ઉપરી ચીફ કમિશનર છે અને તે ત્યાંનાં બીજાં દેશી રાજ્યો (એજન્સિ)ના એજન્ટ ટુધી ગવર્નર જનરલ કહેવાય છે. તે સિવાય ખિલાતના રાજાનું રાજ્ય છે. તેના રાજા ખાન કહેવાય છે અને તે બ્રિટિશ સરકારના તાબામાં છે.

લોકો બલુચિ (આર્ય) છે, તે મુસલમાની ધર્મ પાળે છે અને બલુચિ ભાષા બોલે છે. તેની અને સિંધની વચ્ચે ખિરથાર પર્વત અને તેની અને પંજાબની વચ્ચે સુલેમાન પર્વત આવેલા છે. કવેટા પાસે થઈને અફઘાનિસ્તાનમાં જવાનો બોલનઘાટ આવેલો છે. આ પ્રાંત મોન્સૂનની બહારનો પ્રદેશ છે. અને તેથી ઘણાજ થોડો (નહી જવો) વરસાદ પડે છે. અહીં શિયાળામાં ઘણી ઠંડી અને ઉનાળામાં ઘણી ગરમી પડે છે. કરાંચીથી નીકળેલી રેલ્વે રૂક, જેકોબાબાદ, ખેબર ઘાટ અને કવેટા થઈ ચમન સુધી જાય છે અને કવેટાથી ખીજો ફાંટો નુસ્કી થઈ છેક ધરાનની સરહદે ડઝડપ સુધી જાય છે.

મુખ્ય શહેર-કવેટા (૪૯,૦૦૦) બોલન ઘાટના નાકા ઉપર બ્રિટિશ બલુચિસ્તાનનું મુખ્ય શહેર અને ચીફ કમિશનરને રહેવાનું તથા લશ્કરી છાવણીનું સ્થળ છે.

ખિલાત-ખાનની રાજધાનીનું શહેર છે.

કૃતિ.

કવેટા, બોલનઘાટ, ખિલાત, ડઝડપ, અને ખિરથારનાં નામ નકશામાં લખેા અને કરાંચીથી કવેટા અને ત્યાંથી ડઝડપ સુધી રેલ્વે દોરો.

સ્વતંત્ર રાજ્યો.

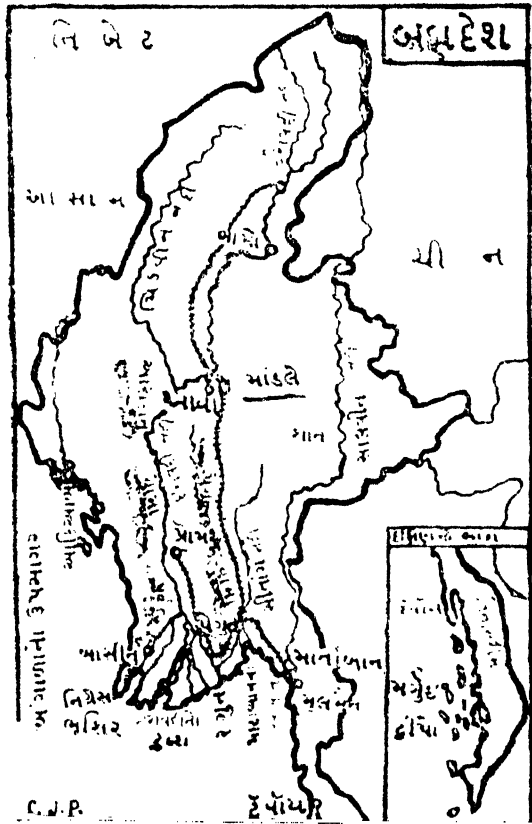
નેપાળ અને ભુતાન—આ બંને સ્વતંત્ર રાજ્યો છે. પણ તેમણે અંગ્રેજ સરકાર જોડે સલાહ કરેલી છે. અને તેમાં અંગ્રેજ સરકાર તરફથી રેસીડન્ટ રહે છે. આ એક પહાડી પ્રહાડી પ્રદેશ છે અને તેમાં ઉચા પર્વતો અને ઉડી ખીણો આવેલી છે. નેપાળ હિમાલયની સરહદે ૫૦૦ માઈલ લાંબા આવેલો છે. વળી તેમાં હિમાલયનાં ઉંચા શિખરો એવરેસ્ટ, ગૌરીશંકર અને ધવલગિરી આવેલાં છે. આ દેશોનો ઉત્તર ભાગ તે હિમાલયની તળેટીમાં આવેલું તેરાઇનું જંગલ છે. આ દેશની વસ્તી ૪૦ લાખ માણસની છે. તેઓ ગુરખા કહેવાય છે. તેઓ મોંગોલ જાતના છે અને ઘણા બળવાન તથા શૂરવીર હોય છે. અને તેઓ બૌદ્ધ ધર્મ પાળે છે. નેપાળનું મુખ્ય શહેર ખટમંડુ છે. તે કળદ્રુપ ખીણમાં આવેલું છે તેમાં રેસીડન્ટ રહે છે. ભુતાનની રાજધાની પુનાખા છે. ભુતાનના રાજાને ૫૦ હજાર રૂપિયાનું સાલોઆણું બ્રિટિશ સરકાર તરફથી મળે છે.

મુખ્ય પેદાશ—દક્ષિણ ભાગમાં ખેતી સારી થાય છે. મુખ્ય પેદાશ—ડાંગર, બાજરી, તમાકુ, તેલી બીયાં, ઉન, મીણ અને કસ્તુરી છે. જંગલમાં સાગ અને સીસમનાં ઝાડ ઘણાં છે. ત્યાં કસ્તુરી મૃગ નામનું જનાવર થાય છે. તેમની હાંટીમાંથી કસ્તુરી નીકળે છે. વળી વનગાય નામના જનાવરના વાળની ચમરીઓ થાય છે. તેમજ બકરાંના વાળનું ઉન અને મીણની પેદાશ સારી છે.

બ્રહ્મદેશ.

હિંદુસ્તાનની પૂર્વ આ દેશ આવેલો છે. હિંદુસ્તાન અને બ્રહ્મદેશની વચ્ચે ઉંચા પર્વતો આવેલા છે તેથી તે કુદરતી રીતેજ વ્યુદ્ધે પડે છે. તેથી તે હિંદુસ્તાનનો ભાગ નથી પણ હિંદુસ્તાનના સામ્રાજ્યનો ભાગ છે. ક્ષેત્રફળ બે લાખ ચોત્રીસ હજાર ચો. મૈલ

છે અને વસ્તી એક કરોડ બત્રીસ લાખ માણસની છે. તેઓ મોંગો-લિઅન જાતના છે જે ચીના લોકોને મળતા છે અને ખદ્દી કહેવાય છે. તેઓ ગૌદ્ર ધર્મ પાળે છે. અને ખદ્દી ભાષા બોલે છે. આ દેશમાં સ્ત્રીઓને ઘણી સ્વતંત્રતા છે, તેથી તે “ સ્ત્રીયા રાજ્ય ” કહેવાય છે. દુકાનોમાં ઘણું ભાગે સ્ત્રીઓ જોવામાં આવે છે. આ દેશની હવા ભેજવાળી અને ગરમ છે. દક્ષિણમાં વરસાદ ખુબકળ પડે છે. ઉત્તરનો પ્રદેશ સુકો છે અને મધ્યમ વરસાદ પડે છે.

કિનારો—આ દેશનો કિનારો ખાંચા વાળો છે. કિનારાપર મુખ્ય બંદર રંગુન, ભૂશિર નિગ્રેસ, મરગુર્થ દ્વીપોનો સમુદ્ર તથા

બંગાળના ઉપસાગરમાં આંદામાન અને નિંકોબાર દ્વીપો આવેલા છે. દેશનિકાલની સજ્જ થએલા કેદીઓને આંદામાન મોકલવામાં આવે છે. તેનું મુખ્ય શહેર પોર્ટબ્લેર છે.

પર્વતો—આ દેશમાં પર્વતોની હારો ઉત્તર દક્ષિણ આવેલી છે. પશ્ચિમ તરફની હાર આરાકાનયોમા અને પૂર્વ તરફની હાર પેગુયોમા કહેવાય છે. “યોમા” એટલે પર્વત. પૂર્વ તરફ શાનની ટેકરીઓ છે.

નદીઓ—મુખ્ય નદીઓ ઈરાવદી, સાલ્વીન અને સિતાંગ છે. આ નદીઓ ઘણી અગત્યની નથી. ઈરાવદી નદીમાં મુખથી ૧૦૦૦ માઈલ સુધી એટલે લામો શહેર સુધી વહાણો ફરી શકે છે.

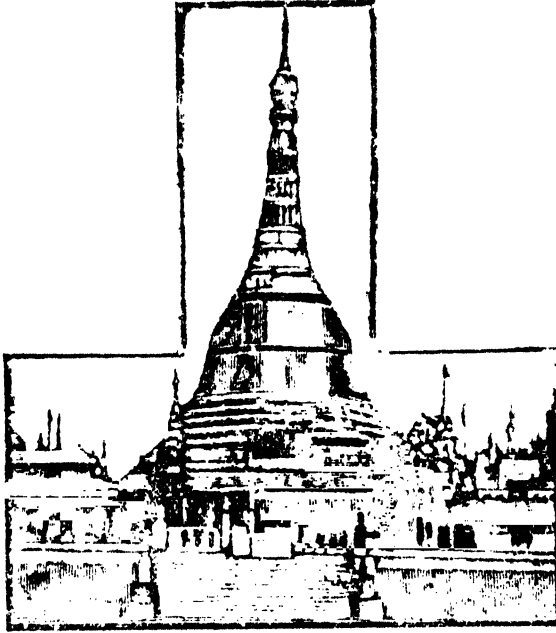
પેદાશ—મુખ્ય પાક ચોખાનો છે. તે પુષ્કળ થાય છે, અને તેનો મોટો ભાગ પરદેશ જાય છે. તે સિવાય સાગ, રબર, કપાસ, અનાજ, તમાકુ વગેરે છે. ઈરાવદીની પાસેના પ્રદેશમાંથી અંબર, માંડલેની ઉત્તરની ટેકરીઓમાંથી માણેક અને નદીની ખીણમાંથી કેરોસીન અને કોલસા નીકળે છે. માંડલેમાંથી સફેદ આરસ અને ટીનાસરીમમાંથી કલઈ નીકળે છે.

નિકાસ—ચોખા, કેરોસીન, કલઈ અને ઈમારતી લાકડું છે. આ દેશમાંથી દર વર્ષે લગભગ ૩૦ કરોડ ગેલન કેરોસીન નીકળે છે.

હુમ્મર ઉદ્યોગ—તેઓ ઘાંટ બનાવવામાં, ઢોળ ચડાવવામાં હાંશિયાર છે. અને રેશમી કાપડવણુવાનો, અને બીડીઓ (સિગાર) બનાવવાનો ઉદ્યોગ સારો ચાલે છે.

મુખ્ય શહેર—રંગુન (૩,૪૨,૦૦૦) રાજધાનીનું શહેર અને હિંદુસ્તાનમાં ત્રીજા નંબરનું બંદર છે. તેમાં બૌદ્ધધર્મનું મોટામાં મોટું પેગોડા (મંદિર) છે. તે ૩૨૦ ફુટ ઉંચું છે. પ્રજ્ઞદેશનો બધો વેપાર આ બંદર મારફત ચાલે છે. આ બંદરેથી ચોખા અને સાગનો ઘણો મોટો જથ્થો પરદેશ જાય છે. આ ધમધોકાર વેપારને લીધે ત્યાં વસ્તી એકદમ ઘણી વધી ગઈ છે. અને શહેર ઘણું વિકાસ

પામ્યું છે. અહીં હિંદુસ્તાન તથા ચીનના ઘણા લોકો વેપાર માટે આવીને રહેલા છે.

રંગુનનું પેગોડા.

માંડલે—(૧,૪૬,૦૦૦) ઇરાવદી નદીની ખીણમાં આવેલું છે તે જુના વખતનું ત્યાંની રાજધાનીનું શહેર છે. તેની ઉત્તરે માકલેની ખાણો તથા તેની આસપાસના પ્રદેશમાં કેરોસીનના ઘણા કુવા અને કલ્કની ખાણો છે. આવા માંડલેની પહેલાં રાજધાનીનું શહેર હતું, ખાસીન ઇરાવદી નદીના મુખ આગળ બંદર છે. આ બંદરેથી ચાખા પરદેશ ચડે છે. ટેવૉથ ટિના સરીમમાં શહેર છે તેની આસપાસથી પુષ્કળ કલ્ક નીકળે છે.

આકિયાબ—સાડું બંદર છે પણ તેની આસપાસ સારી દ્રવ્ય ભૂમિ નથી તેથી મહત્વનું નથી. માતામાન અને મુલ્લમૈન બીજાં બંદરો છે ત્યાંથી સાગ વગેરે લાકડાં ચડે છે.

કૃતિ.

- ૧ પ્રદ્વદેશ હિંદુસ્તાનથી કુદરતી રીતે છુટો પડી જવાનું કારણ શું તે તથા અન્ને દેશ વચ્ચે રેલ્વેનો સંબંધ કેમ નથી તે જણાવો.
- ૨ પ્રદ્વદેશમાં અનાજની તથા ખનિજની મુખ્ય પેદાશ કય છે તે જણાવી નકશામાં તે નામો લખો.
- ૩ પ્રદ્વદેશનાં બંદરોનાં નામ નકશામાં લખો અને રંગુન બંદરેથી કયો માલ પરદેશ જાય છે તે જણાવો.
- ૪ પ્રદ્વદેશના કિનારે આવેલી ભૂશિર, અને દ્વીપોનાં નામ લખો. અને આંદામાન વિશે શું જાણો છો તે જણાવો.
- ૫ પ્રદ્વદેશની આખો હવા અને વરસાદની હકીકત જણાવી કયા ભાગમાં કેટલો વરસાદ પડે છે તે તેમાં લખો.
- ૬ આ દેશના લોકો તેમની ભાષા, ધર્મ અને હુન્નર ઉદ્યોગ વિષે જે જાણતા હો તે લખો.

સિલોન. (લંકા)

સિલોન એટ હિંદુસ્તાનની દક્ષિણે હિંદી મહાસાગરમાં આવેલો એક મોટો ટાપુ છે. તે હિંદુસ્તાનને લગતો છે પણ તે હિંદુસ્તાનના વાર્ષસરોયના તાજામાં નથી. તે અંગ્રેજ સરકારની સીધી દેખરેખ નીચે છે અને તેમના તરફથી ત્યાં ગવર્નર નીમવામાં આવે છે. તેને મદદ કરવા કારોબારી મંડળ (એકઝીક્યુટિવ કાઉન્સિલ) નીમેલું હોય છે તેની મદદથી રાજવહીવટ ચલાવે છે. તે માનારના અખાત અને પાકંની સામુદ્રધુનિથી હિંદુસ્તાનથી જુદો પડે છે. (તેનું ક્ષેત્રફળ ૨૫૦૦૦ ચો. માઇલ અને વસ્તી ૪૫ લાખ માણસની છે.)

અહીંની વસ્તીનો ઘણો ભાગ સિંહાલી લોકોનો છે અને તેથી તેને સિંહલદ્વીપ પણ કહે છે. કેટલાક ભાગમાં તામીલ લોકો વસે છે. તેઓ સિંહાલી અને તામીલ ભાષા બોલે છે અને બૌદ્ધ ધર્મ પાળે છે.

આ ટાપુનો દક્ષિણનો મધ્ય ભાગ પહાડી છે. તેની આસ પાસનો અને ઉત્તરનો ભાગ મેદાનનો છે. તેમાં ઘણાં જંગલો આવેલાં છે. અહીંની હવા ગરમ અને ભેજવાળી છે. પણ સમુદ્ર પાસે હોવાથી અતી ગરમી લાગતી નથી. અને સમઘાત રહે છે. અહીં નૈરૂત્યનો અને ધરાનનો ખંન્ને પવન વરસાદ લાવે છે અને લગભગ ખારે માસ વરસાદ પડે છે. નૈરૂત્યનો અને ઈશાનનો ખંન્ને પવન વરસાદ લાવે છે અને લગભગ ખારે માસ વરસાદ પડે છે. નૈરૂત્યનો પવન અહીં પ્રથમ વરસાદ લાવે છે અને પછી તે હિંદુસ્તાન તરફ જાય છે. આ ટાપુપર ઘણા ભાગમાં ૫૦ થી ૨૦૦ ઈંચ વરસાદ પડે છે.

મુખ્ય પદેશ-ટેકરીઓ ઉપર ચા, ખુંદ અને સિંકોના થાય છે દરિયા કિનારે નાળિયેરીનાં પુષ્કળ ઝાડો થાય છે તેમને ત્યાંની ખારી રેતાળ જમીન માફક આવે છે તે સિવાય મેદાન અને જંગલમાં ચોખા, નાળિયેરી, સોપારી, રખર અને તજ થાય છે. ખનિજમાં પ્લંબેગોની ખાણો છે. અને મનારના અખાતમાંથી મોતી નીકળે છે.

નિકાસ—નાળિયેર, ચહા, રખર, કોફી, તજ, સોપારી, અને પ્લંબેગો છે. પ્રાણી-જંગલોમાં ચિત્તા, હાથી, જંગલી ભેંસ અને ડુકર, રીંછ, હરણ, અને ઘણી જાતનાં વાંદરા છે.

કોલંબો-(૧૫૮૦૦૦) રાજધાનીનું શહેર અને બંદર છે. આ બંદરેથી ચા, રખર, કોફી, અને તેજનો પરદેશ જાય છે. ચાલુ જમાનાના વ્યાપારને માટે યુરોપ અને ચીન, જાપાન, તથા ઓસ્ટ્રેલિયા વચ્ચે જતી આવતી સ્ટીમરોને કોલસા લેવાનું સ્થળ અને મહત્વનું બંદર છે. જાફના ઉત્તરમાં હિંદુસ્તાન સાથેના વેપારનું બંદર છે. ત્રિકોમાલી અને ગાલી બીજાં બંદરાં છે. કાંડી મધ્યભાગમાં જુનુ માલદ્વીપ રાજધાનીનું શહેર છે. (હબરટાપુ) પશ્ચિમે પરવાળાના ટાપુ છે. તેમાં મુસલમાન રાજા છે અને તે સલ્માનના ગવર્નરને તાબે છે. તેની વસ્તી મુસલમાન લોકોની છે.

અને તેની મુખ્ય પેદાશ અને નિકાસ નાળિયેર છે. રામેશ્વર અને સિલોન વચ્ચે રામનોસેતુ છે. (વધુ હકીકત માટે જુઓ પાન ૬)

કૃતિ.

- ૧ સિલોનના ભૂ પૃષ્ઠ તથા આબો હવા, વરસાદ અને લોકો સંબંધી જે જાણતા હો તે લખો.
- ૨ કોલંબો ચાલુ જમાનામાં અગત્યનું શાથી છે તે જણાવો.
- ૩ સિલોન તથા માલદીવની પેદાશ તથા નીકાસ શીછે તે જણાવો.

સને ૧૯૨૯ ની વર્નાક્યુલર ફાઇનલ પરિક્ષાના

હિંદુસ્તાને લગતા પ્રશ્નો અને તેના જવાબ

કયા પાનમાં છે તે પાન

પ્ર.૧ હિંદુસ્તાનનો ઉપરેષા નકશો દોરો અને તેમાં (અ) બ્રિટિશ પ્રાંતો અને દેશી રાજ્યો દોરી તેમનું દરેકનું મુખ્ય શહેર લખો.
(જવાબ પાન ૬૬-૭૧)

(બ) નહેરોવાળા પ્રદેશો બતાવો ? (જવાબ પાન ૨૧.)

પ્ર.૨ આબો હવાનાં મુખ્ય કારણો આપી સમજાવો. (પાન ૨૫)*

પ્ર.૩ (અ) હિંદુસ્તાનમાં કઈ કઈ મુખ્ય રેલ્વે લાઇનો છે અને ને ક્યાંથી ક્યાં સુધી આવેલી છે તથા તેથી દેશને શા ફાયદો થએલા છે તે જણાવો. (પા. ૫૭)

(બ) એક મુસાફર કોલંબોથી પેશાવર ટુંકામાં ટુંકે માર્ગે જવા ઇચ્છે છે તો તે માર્ગ ક્યાં ક્યાં મુખ્ય સ્થળોએ થઈને જશે તે સમજાવો ? (પા. ૫૭-૫૮)

ખેતીવાડી વર્ગ માટેના.

- પ્ર.૧ હિંદુસ્તાનમાં પડતા વરસાદનો નકશો દોરો. (પા. ૩૦)
- પ્ર.૨ રહા, ડાંગર તમાકુ, શેરડી અને બાજરી હિંદના કયા ભાગોમાં વધારે થાય છે તે કારણો સાથે લખો. (પા. ૩૬ થી ૩૯)
- પ્ર.૩ હિંદના મુખ્ય ઉદ્યોગો કયા છે ? તે પૈકી નીચે જણાવેલાં સ્થળોએ કયા ઉદ્યોગ ચાલે છે, તે કારણ સાથે જણાવો. મુંબઈ, કલકત્તા, જમશેદપુર, કાનપુર અને ધારીવાલ. (પા. ૫૨)
- પ્ર.૪ હિંદના કયા ભાગમાં વધારે નહેરો છે ? જે એટલા પ્રમાણમાં ત્યાં નહેર ન હોત, તો ત્યાંની ખેતી પર શી અસર થાત તે લખો ? (પાન ૨૧)

કન્યાઓની વર્નાક્યુલર ફાઈનલ પરીક્ષા ૧૯૨૯

- પ્ર.૧ તમારી જગાએથી પેશાવર જવાના માર્ગનું વર્ણન કરો, અને રસ્તામાં જે જાણવા લાયક સ્થળ આવે તેની હકીકત લખો ? (પા. ૫૭)
- પ્ર.૨ જમશેદપુર, કંદહાર, આગ્રા, રંગુન, સીમલા, કોલંબો, પેશાવર, કરાંચી એ સ્થળો કયાં આવેલાં છે અને તે સબંધી તમે શું જાણો છો ?
- પ્ર.૩ આપણા દેશમાં થતી ખેતીની પેદાશ નકશામાં બતાવો. (પા. ૩૭-૩૮)

પ્ર.૪ વિલાયતથી આપણે ત્યાં મુખ્યત્વે શું શું આવે છે અને આપણા દેશમાંથી કયો માલ પરદેશ મોકલવામાં આવે છે તે જણાવો ? (પાન ૫૬)

પ્ર.૫ નીચેની બાબતનો કારણ સહિત ખુલાસો કરો:—

(અ) બંગાળામાં વસ્તી વધારે હોવાનું શું કારણ છે ? (પા. ૪૮)

(બ) સિંધમાં કેમ ઘણો ઓછો વરસાદ પડે છે ? (પા. ૩૧)

(ક) આસામમાં રહ્યા કેમ વધારે થાય છે ? (પા. ૩૯)

(ઢ) ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં રેલ્વે કેમ વધારે પ્રમાણમાં જોવામાં આવે છે ? (પા. ૪૮)

(ઙ) દિલ્હીમાં તાપ કેમ વધારે લાગે છે ? (પા. ૨૭)

પ્રેમચંદ્ર રાયચંદ્ર ટ્રેનિંગ કૉલેજ, અમદાવાદ.

વર્ષ પહેલું અને બીજું ૧૯૨૯

પ્ર.૧ હિંદુસ્તાનનો નકશો દોરી તેની સપાટીનો ખ્યાલ નકશામાં આપી ઉપરથી હિંદના કુદરતી વિભાગો કયા કયા પડે છે તે જણાવો ? (પા. ૫)

પ્ર.૨ હિંદુસ્તાનના જુદા જુદા ભાગોમાં વરસાદ કેટલો પડે છે તે લખો અને તેની ભિન્નતાનાં કારણો જણાવો ? (પા. ૩૦)

પ્ર.૩ મોન્સુન એટલે શું તે સમજાવો ? (પા. ૨૬)

મિડલ હાઇ અને સ્પેશિયલ સ્કુલ માટે સ્કૉલરશિપ

પરીક્ષા ૧૯૨૯

- પ્ર.૧ મુંબાઈ હલાકામાં અંગ્રેજ સરકાર રાજ્ય વહીવટ કેવી રીતે ચલાવે છે તે ટુંકામાં લખો. (પા. ૬૯-૭૦)
- પ્ર.૨ મુંબાઈ અથવા અમદાવાદની હાલની આબાદીનાં કારણો આપો. (પા. ૧૦, ૭૩, ૭૫)
- પ્ર.૩ હિંદુસ્તાનમાં કઈ કઈ ભાષાઓ બોલાય છે ને તે ક્યાં ક્યાં બોલાય છે તે હિંદુસ્તાનનો નકશો દોરી બતાવો. (પા. ૪૯)
- પ્ર.૪ આપણા દેશમાં ઘઉં, ડાંગર, કપાસ, તમાકુ અને શેરડીનો પાક વિશેષ કરીને કયા કયા ભાગમાં થાય છે? અને ત્યાં ત્યાં એ વિશેષ થાય છે તેનું કારણ શું? (પા. ૩૭-૩૮)
- પ્ર.૫ હિંદુસ્તાનનો અંગ્રેજી રાજ્યવહીવટ ટુંકામાં સમજાવો. પા. ૬૮-૭૦

મુંબાઈ યુનિવર્સિટી મેટ્રીક પરીક્ષા ૧૯૨૯

- પ્ર.૧ હિંદુસ્તાનનો નકશો દોરો અને મુંબાઈ, કરાંચી, કવેટા, પેશાવર, કલકત્તા અને મદ્રાસ, એ શહેરો દિલ્હી સાથે રેલ્વેમાર્ગ દ્વારા કેવી રીતે જોડાએલાં છે તે તેમાં બતાવો? (પા. ૫૭)
- પ્ર.૨ હિંદુસ્તાનમાં તેના બીજા પ્રાંતો કરતાં સિંધ અને પંજાબમાં ખેતીકામને માટે વધારે નહેરો છે તે કારણો આપી સમજાવો? (પા. ૨૧ પા. ૧૦૩)
- પ્ર.૩ હિંદુસ્તાનના બીજા ભાગો કરતાં ગંગા નદીના મેઘાનમાં વધારે ઘીચ વરસી છે, તે કારણો આપી સમજાવો? (પા. ૪૮)

જુથ ૨

- પ્ર.૪ હિંદુસ્તાનના જુદા જુદા ભાગોમાં વરસાદ અને ખેતીની પેદાશ ઉપર નૈઋત્ય અને ઇશાની પવનો (મોન્સૂનના પવનો)ની શી અસર થાય છે તે જણાવો ? (પા. ૨૯)
- પ્ર.૫ પેશાવરની ભૌગોલિક સ્થિતિને લીધે કેવી રીતે અગત્યતા વધી છે તે જણાવો ? (પા. ૧૦૫)
- પ્ર.૬ લાન્ડન-કરાંચી વચ્ચેના વિમાન માર્ગ વિષે જે જાણતા હો તે જણાવો. (પા. ૬૦-૬૧ નકશા સાથે)
- પ્ર.૭ મુંબાઈ, કલકત્તા અને રંગુન, એ શહેરોની મુખ્ય નિકાશની ચીજો જણાવો અને એ ચીજોના પ્રકારમાં જે ફેર માલમ પડે છે તેનાં કારણો આપો. (પા. ૧૦-૧૧ તેની દ્રવ્ય ભૂમિના નકશા સાથે)

૧૯૨૮

- પ્ર.૮ હિંદુસ્તાનનો નકશો દોરી તેમાં કોલસાની ખાણો અને લોખંડ, સુતર અને ઊનનાં કારખાનાંના પ્રદેશ બતાવો. (પા. ૪૪, ૩૭)
- પ્ર.૯ ચોખા, કપાસ, અને ચાને કેવાં હવા, પાણી અને જમીન જોઈએ તે જણાવો. (પા. ૩૮)
- પ્ર.૧૦ શહેરની આબાદી થવાનાં મુખ્ય કારણો કયાં છે તે જણાવો અને મુંબાઈ એક માછી લોકોનું નાનું ગામડું હતું તે વેપાર ઉદ્યોગનું મોટું મથક શી રીતે બન્યું તે લખો. (પા. ૧૦-૧૧)
- પ્ર.૧૧ કરાંચી થોડો વરસાદ પડે છે અને કલકત્તામાં વધારે વરસાદ પડે છે તેનું કારણ સમજાવો. (પા. ૨૯-૩૧)

વધારાના પ્રશ્નો.

૧. હિંદુસ્તાનમાં જંગલો ક્યાં ક્યાં આવેલાં છે ? (પા. ૫).
૨. હિંદુસ્તાનના સામ્રાજ્યમાં ક્યા ક્યા દેશોનો સમાવેશ થાય છે ? (પા. ૫). ૩ દેશને લગતા દરિયા કિનારાથી શો લાલ થાય છે અને હિંદુસ્તાનનો દરિયા કિનારો કેવો છે ? (પા. ૬). ૪. રામનો-સેતુ કોને કહે છે ? (પા. ૭). ૫. પરવાળાના ટાપુ કોને કહે છે અને તે ક્યા છે ? (પા. ૮). ૬. બાઈં એટલે શું ? (પા. ૯). ૭. હિંદુસ્તાનનાં મુખ્ય અંદરોની દ્રવ્ય ભૂમિ નકશો દોરી બતાવો અને તેમાં ક્યા દેશો આવેલા છે તથા તેની શી પેદાશ અને નીકાશ છે તે જણાવો ? (પા. ૧૦ નકશા સાથે). ૮. હીમનદી એટલે શું ? (પા. ૧૩ ટીપ). ૯. જળક્ષેપક એટલે શું ? (પા. ૧૫). ૧૦. ડેલ્ટા એટલે શું ? (પા. ૧૮ ટીપ). ૧૧. સુંદરવન કોને કહે છે અને તે નામ શાથી પડ્યું ? (પા. ૧૯). ૧૨. સક્કર યોજના એટલે શું ? (પા. ૩૮). ૧૩. કાવેરીના ધોધવિશે શું જાણો છો ? (પા. ૨૦). ૧૪. દક્ષિણ હિંદુસ્તાનનો બાગ કોને કહે છે ? (પા. ૨૦). ૧૫. દરિયાઈ નહેરો (Back waters). વિશે શું જાણો છો ? (પા. ૨૨). ધીચ વસ્તી હોવાનાં તથા આશ્રી વસ્તી હોવાનાં કારણો આપો ? (પા. ૪૮) પેરીઆર યોજના વિશે શું જાણો છો (પા. ૭૯). હિંદુસ્તાનનું પારિસ કોને કહે છે ? (પા. ૧૦૧) કાશ્મીરના મુખ્ય શહેર શ્રીનગરને હિંદુસ્તાનનું વેનીસ કહે છે તેનું કારણ શું ? (પા. ૧૦૫).

એશિયાખંડ.

Asia.

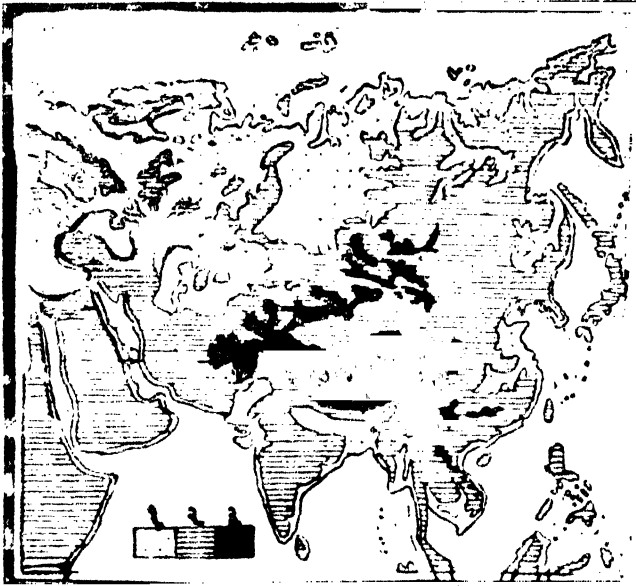
એશિયાખંડ—પૃથ્વી ઉપરની જમીનના મોટા ચાર ભાગ પાડેલા છે તે દરેક ભાગને ખંડ કહે છે. તે ચારેમાં સૌથી મોટો એશિયાખંડ છે. તેણે પૃથ્વી ઉપરની જમીનનો ત્રીજો ભાગ રોકેલો છે. પૃથ્વી ઉપરના મુખ્ય અને મોટા ધર્મો—હિંદુ ધર્મ, બૌદ્ધ ધર્મ, મુસલમાની ધર્મ, ખ્રિસ્તિ ધર્મ વગેરેની ઉત્પત્તિ તથા તેના સ્થાપનારાઓના જન્મ આ ખંડમાં થયેલા છે. આ ખંડની પશ્ચિમે યુરોપખંડ તથા આફ્રિકાખંડ આવેલા છે. યુરોપખંડ યુરલ પર્વત અને યુરલ નદીથી, આફ્રિકાખંડ રાતાસમુદ્ર અને સુવેઝની નહેરથી અને ઉત્તર અમેરિકા ખહેરીંગની સામુદ્ર-ધુનીથી આ ખંડથી જુદા પડે છે. એશિયા અને યુરોપ એ બે ખંડ લેગા છે તેથી તેને યુરેશિયા કહે છે. એશિયા, યુરોપ અને આફ્રિકા એ ત્રણ ખંડો મળીને જુની દુનિયા કહેવાય છે. અમેરિકાખંડ પાછળથી માલમ પડેલો હોવાથી તેને નવી દુનિયા કહે છે.

સીમા—ઉત્તરે ઉત્તર મહાસાગર છે. પશ્ચિમે યુરલ પર્વત, બૌમધ્ય સમુદ્ર, સુવેઝની નહેર અને રાતો સમુદ્ર છે. દક્ષિણે હિંદી મહાસાગર અને પૂર્વે પાસિફિક મહાસાગર આવેલા છે.

ક્ષેત્રફળ—આ ખંડનું ક્ષેત્રફળ લગભગ એક કરોડ સીતેર લાખ ચોરસ માઈલ છે. જે હિંદુસ્તાનના ક્ષેત્રફળથી લગભગ ૧૦ ઘણું વધારે છે. તેની વધારેમાં વધારે લગભગ ૫૩૦૦ માઈલ અને વધારેમાં વધારે પહોળાઈ ૩૬૦૦ માઈલ છે. તે યુરોપખંડ કરતાં પાંચ ઘણો મોટો છે.

એશિઆખંડ—ભૂપૃષ્ઠ.

૧ ૬૦૦ પુટની અંદરની ઉંચાઈ. ૨ ૬૦૦ થી ૩૦૦૦ પુટ સુધીની ઉંચાઈ. ૩ ૬૦૦૦ થી વધારે ફુટની ઉંચાઈ.

ભૂપૃષ્ઠ—આ ખંડનો મધ્ય પ્રદેશ ઘણોજ ઉંચો છે, અને તેમાં મોટા પર્વતો અને ઉચ્ચ પ્રદેશ આવેલા છે. આ પર્વતો

પશ્ચિમ છેડાથી પૂર્વ છેડા સુધી ગએલાં છે. દક્ષિણનો ભાગ મધ્યમ ઉંચો છે અને ત્યાંનો દરિયા કિનારાનો ભાગ નીચાણનો પ્રદેશ છે. તે ભાગમાં અરબસ્તાન, હિંદુસ્તાન અને હિંદીચીન એ ત્રણ ક્ષીપકદ્વેષો આવેલા છે. ઉત્તરનો અને પૂર્વનો ભાગ નીચાં સપાટ મેદાનનો પ્રદેશ છે.

ઉચ્ચ પ્રદેશો—આ ખંડમાં ક એશિયા માઇનર અને આર્મિનિયાના ઉચ્ચ પ્રદેશો, સ્વ અરબસ્તાન અને ગ ઇરાનના ઉચ્ચ પ્રદેશો, ઘ મધ્યમાં પામીરનો ઉચ્ચ પ્રદેશ, હિંદુસ્તાનમાં ક દક્ષિણનો ઉચ્ચ પ્રદેશ, અને ચ તિબેટ તથા છ મોંગોલિયાના ઉચ્ચ પ્રદેશો આવેલા છે.

મેદાનો—આ ખંડમાં ઘણાં મોટાં મેદાનો આવેલાં છે જેમાંનાં કેટલાંક સારાં ફળદ્રુપ છે. (૧) મેસેપોટેમિયા (ઇરાક) નું મેદાન તિગ્રિસ અને યુક્રતિસ નદીઓની વચ્ચે આવેલું છે. આ મેદાન નીચું, રસાળ અને ફળદ્રુપ છે. (૨) હિંદુસ્તાનનું મેદાન સિંધુ અને ગંગા નદીઓની વચ્ચે નીચું રસાળ અને ફળદ્રુપ મેદાન આવેલું છે. (૩) ચીનનું મેદાન હોઆંગહો અને યાંગ-સેકાંગ નદીઓની ખીણોનું ફળદ્રુપ મેદાન છે. (૪) મંચુરિયાનું મેદાન આમુર નદીની ખીણનું બનેલું છે. તે પણ ફળદ્રુપ મેદાન છે. (૫) સૈબીરિયાનું વિશાળ મેદાન એશિયાના ઉત્તર ભાગમાં આવેલું છે. આ મેદાન લેજવાળું, નીચું અને સપાટ

ટીપ્પ:—નક્શામાં ઉચ્ચ પ્રદેશો ઓળખવા માટે આ ઓળખોધ અક્ષરો લખેલા છે.

છે. અને તેનો ઢાળ ઉત્તર તરફ ગએલો છે. આ મેદાનના છેક ઉત્તરના ભાગને ટુંડ્ર કહે છે. ત્યાં ખારે માસ ઘણીજ ઠંડી પડે છે. શિયાળામાં જમીન ઉપર ખરફ ઠરી ગએલો હોય છે અને ઉનાળામાં જમીન લેજવાળી અને પાણીનાં ખાખોચીઆંથો ભરેલી હોય છે. આ મેદાનમાં ઘાસ અને ખરફ ઉપરની લીલ (રેન્ડી-અરનો ખોરાક) સિવાય ખીજી દાંધ જાતની વનસ્પતિ કે છોડ થતા નથી. અહીંના વતનીઓ હીંગણા અને પીળા વર્ણના હોય છે. તેમને એસ્કીમો કહે છે. તેઓ માંછલાં અને રેન્ડીઅરના દુધ ઉપર પોતાનું ગુજરાત ચલાવે છે. અહીં ખરફ ઉપર રેન્ડીઅર નામના જનાવરને સ્લેજ નામની વગર પૈડાંની ગાડીમાં બેડી મુસાફરી કરવામાં આવે છે. તે જનાવર ખરફ તળેનો લીલ ખાઈને જીવે છે. ટુંડ્રની નીચેનું વિશાળ મેદાન છે તેમાં પણ ઠંડી ઘણી જ પડે છે. અને વસ્તી ઘણી જ ઓછી છે. ત્યાં અનાજ જુજજાત થાય છે. આ પ્રદેશમાં ખનીજ ઘણીજ છે પણ તેને જોઈએ તે પ્રમાણ માં ખોદી કાઢવામાં આવતી નથી. (૬) સ્ટેપનાં મેદાનાં-મધ્ય એશિયામાં (રૂશિઆઈ તુર્કસ્તાનમાં) એરલ સમુદ્રની ઉત્તરે અને કાસ્પિઅન સમુદ્રની પૂર્વે આ મેદાનો આવેલાં છે. તેને ઉત્તરમાં કિર્ધિઝનું અને દક્ષિણમાં કિરાનનું મેદાન કહે છે. તેમાં ઘાસ પુષ્કળ થાય છે અને ખારલો, ચોટ અને ઘઉં થાય છે. ત્યાંના વતનીઓ કિર્ધિઝ અને તર્કી કહેવાય છે. તેઓ એક જગ્યાએ રહેતા નથી પણ પોતાનાં ઢોરો, ઘોડા ને ઉંટ લઈને જ્યાં ઘાસ મળે ત્યાં ભટક્યા કરે છે.

કિનારો—પૂર્વ તરફનો કિનારો ખાંચા ખાંચા વાળો છે અને તેમાં ઘણા સમુદ્રો આવેલા છે. તેઓ એક બીજા સાથે કેટલીક સંદ્રધુનીઓથી જોડાયેલા છે. દક્ષિણ કિનારો પણ તેવો જ ખંડિત થયેલો છે પણ આ કિનારાના અખાત વિગેરે યુરોપ અને ઉત્તર અમેરિકાના જેવા ખંડની અંદરના ભાગમાં ઘણા ગયેલા નથી, તેથી વેપારને ઘણો ફાયદો નથી. ઉત્તર કિનારો વેપારને માટે નકામો છે, કારણ કે તેમાં હમેશાં બરફ હોય છે. દક્ષિણ હિંદી મહાસાગર ચાલુ જમાનામાં સુવેઝની નહેર ખોદાવાથી વેપારી વ્યવહારમાં ઘણો ઉપયોગી થઈ પડ્યો છે.

સમુદ્રો, અખાત અને ઉપસાગર—પશ્ચિમે કારિબિયન સમુદ્ર, કાળો સમુદ્ર, ભૂમધ્ય સમુદ્ર અને રાતો સમુદ્ર છે. દક્ષિણે અરબી સમુદ્ર, અને બંગાળાનું ઉપસાગર આવેલા છે. પૂર્વમાં ચીનાઈ સમુદ્ર, પીળો સમુદ્ર, ઓખોટરકનો સમુદ્ર અને બહેરીંગનો સમુદ્ર આવેલા છે. દક્ષિણમાં ઇરાનનો અને એડનનો અખાત આવેલા છે.

સામુદ્રધુનીઓ—દક્ષિણે બાબાદામાડબની સામુદ્રધુની રાતો સમુદ્ર અને એડનના અખાતને જોડે છે; તેને આંસુના દરવાજાની સામુદ્રધુની કહે છે, કારણ કે ત્યાં થઈને જતાં આવતાં ઘણાં વહાણોનો તેની પાસે આવેલા ખડક સાથે અથડા-

---

દીપ:—નકશામાં મેદાનો ઓળખવા ૧-૨-૩ એ પ્રમાણે આંકડાં લખેલા છે.

દને નાશ થયો છે. ઓર્મઝ ઇરાની અખાત અને અરબી સમુદ્રને જોડે છે; મલાકકા હિંદીમહાસાગર અને ચીનાઇ સમુદ્રને જોડે છે. કોરિઆ પીળા સમુદ્ર અને જાપાની સમુદ્રને જોડે છે. અને બહેરિંગ ઉત્તર મહાસાગર અને બહેરિંગના સમુદ્રને જોડે છે.

દ્વીપો—ઉત્તર મહાસાગરમાં ન્યુસૈબીરિઆ, રશિઆની પૂર્વે પાસિફિક મહાસાગરમાં ક્યુરાઇલ અને એલ્યુશીઅન દ્વીપો અને ઓખોટસ્કના સમુદ્રમાં સધેલીઅન આવેલા છે. સધેલીઅન ટાપુનો ઉત્તર ભાગ રશિઆને તાબે છે અને દક્ષિણનો જાપાનને તાબે છે. પાસિફિક મહાસાગરમાં જાપાનના ટાપુ; ચીનાઇ રાજ્યની પૂર્વે લુચ્યુ અને ફારમોસા અને દક્ષિણે હૈનાન આવેલા છે. સિલોન હિંદુસ્તાનની દક્ષિણે હિંદી મહાસાગરમાં અને સૈપ્રસ ભૂમધ્ય સમુદ્રમાં આવેલા છે. આન્ડામાન અને નિકોબાર બંગાળના ઉપસાગરમાં અને લક્ષદ્વીપ અને માલદ્વીપ અરબી સમુદ્રમાં આવેલા છે.

દ્વીપકલ્પો—કામસ્કાટકા રશિઆની પૂર્વે, કોરિઆ મંચુરીઆની દક્ષિણે, મલાયા હિંદીચીનની દક્ષિણે, હિંદીચીન, હિંદુસ્તાન અને અરબસ્તાન એશિઆના દક્ષિણ ભાગમાં અને એશિઆમૈનર કાળા સમુદ્ર અને ભૂમધ્ય સમુદ્રની વચ્ચે આવેલા છે.

ભૂશિરો—એલ્યુટીન સૈબીરિઆની ઉત્તરે આ બિંડનું છેક ઉત્તર બિંદુ છે. પૂર્વ ભૂશિર સૈબીરિઆની પૂર્વે છેક પૂર્વ

ગિંદુ છે. લોપાટકા કામસ્કાટકાની દક્ષિણે અને કામ્બોડિયા કાચીન ચીનની દક્ષિણે છે; રોમાનિયા મલાયાની દક્ષિણે છે; દક્ષિણ ગિંદુ છે. બ્રહ્મદેશની દક્ષિણે કેપ નિઝેરા અને હિંદુસ્તાનની દક્ષિણે કેપ કોમારીન આવેલી છે. અરબસ્તાનની પૂર્વે રામઅલાહદ અને એશિયા મૈનરની પશ્ચિમે કેપ બાબ છે; પશ્ચિમ ગિંદુ આવેલી છે.

સુવેઝની નહેર—સુવેઝની અંથોળી ભૂમિ હતી તે લેપ્સસ નામના ફ્રેંચ ઇજનેરે ૧૮૫૬ માં બાંધવાની શરૂ કરી ૧૮૬૬ માં પુરી કરી. તે લગભગ ૬૦ માઇલ લાંબી, ૪૦ વાર પહોળી અને ૨૮ ફુટ ઊંડી છે. તેને બાંધતાં લગભગ ચાવીસ લાખ પૌંડ ખર્ચ થયો છે. મુખામુથી લંડન જવાનો આ દુકામાં દુકો રસ્તો છે. યુરોપથી હિંદુસ્તાન, ચીન, જાપાન અને અસ્ટ્રેલિયા જતાં વહાણો અને સ્ટીમરો આફ્રિકાની દક્ષિણે ફરીને જતાં હતાં તે હવે આ રસ્તે જવાથી વેપારને ઘણી અનુકૂળતા અને ફાયદો થયો છે.

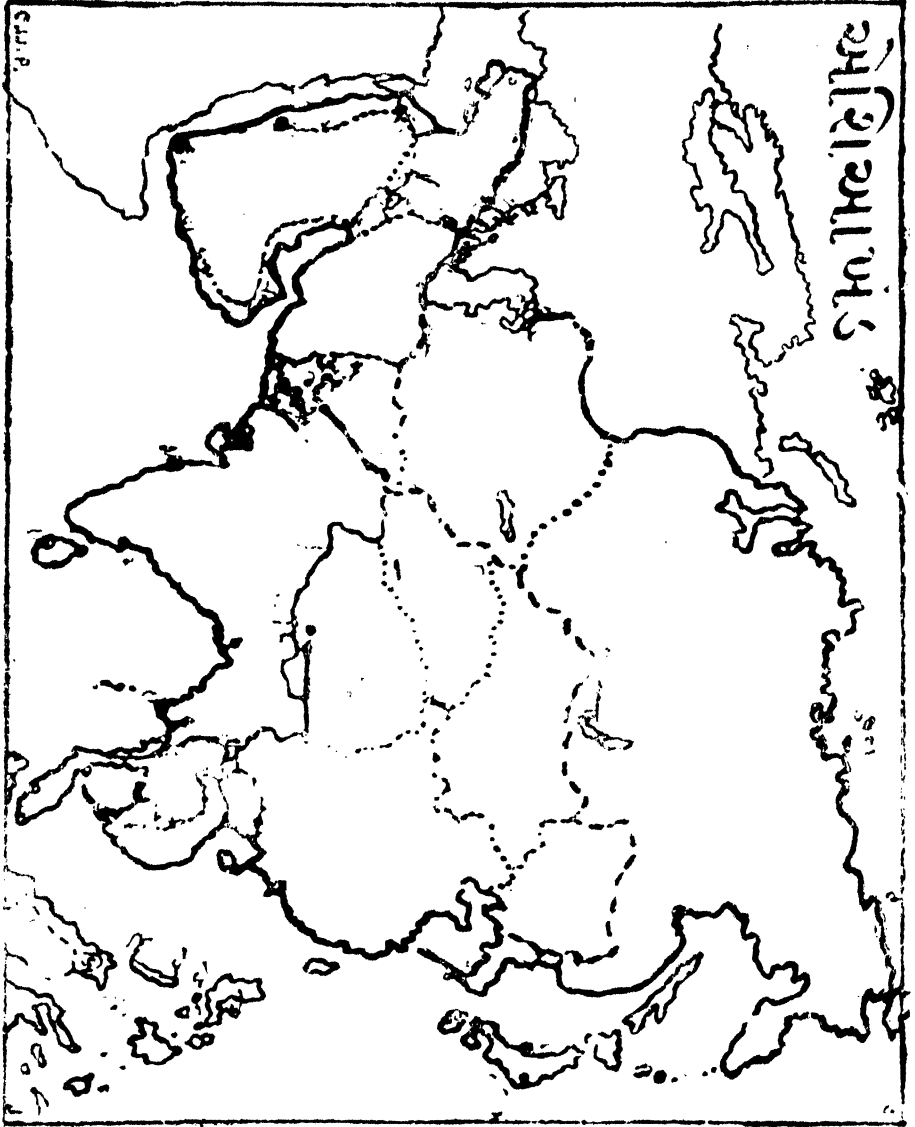
બંદરો—સ્મર્ના એશિયા મૈનરમાં ભૂમધ્ય સમુદ્રને કાંઠે આવેલું છે. એડન અરબસ્તાનની દક્ષિણે ઇથિય સરકારનું બંદર છે. તે રાતા સમુદ્રનો દરવાજો ગણાય છે. તે સ્ટીમરોને કોલસા લેવાનું સ્થળ છે. તેને રાતા સમુદ્રની કુંચી પણ કહે છે. કારણ કે તે રાતા સમુદ્રમાં પેસતાં નાકા ઉપર મજબૂત કિલ્લો અને બારું છે. અને યુરોપમાં જતી બધી આગબોટોને ત્યાં થઈને જવું પડે છે. જેવી રીતે જાબ્રાદટરને ભૂમધ્ય સમુદ્રની કુંચી કહે

છે તેવી જ રીતે એડનને રાતા સમુદ્રની કુંચી કહે છે. કોલંબો સિલોનનું બંદર અને સ્ટીમરોને કોલસા લેવાનું સ્થળ છે. સિંગાપોર મલાયા દ્વીપકલ્પની દક્ષિણે બ્રિટિશનો કિલ્લો, નૌકાસૈન્યનું સ્થળ અને સ્ટીમરોને કોલસા લેવાનું સ્થળ છે. આ ત્રણે બંદરો યુરોપ અને એશિયા અને ઑસ્ટ્રેલિયા જતી સ્ટીમરોના ધોરી રસ્તા ઉપર આવેલાં છે; અને સુવેઝની નહેરને રસ્તે સ્ટીમરોને ભૂમધ્ય સમુદ્રમાં જવાનો રસ્તો થવાથી, ચીન અને જાપાનનો ઉદ્યોગ વેપારમાં પ્રાદુર્ભાવ થવાથી અને હિંદુસ્તાન અને ઑસ્ટ્રેલિયા સાથે ગ્રીબ દેશોનો વેપાર વધતો જવાથી વ્યાપારી વહેવારમાં ઘણાં અગત્યનાં થઇ પડ્યાં છે. કરાંચી, મુંબાઇ, મદ્રાસ, કલકત્તા અને રગુન હિંદુસ્તાનનાં બંદરો છે. ચીનમાં હોંગકોંગ (બ્રિટિશનું), ટીન્ટસીન, શાંગહાઇ, અને કેન્ટોન ચીનનાં બંદરો છે. જાપાનમાં યોકોહામા, નાગાસાકી, કિશ્યુ અને પોર્ટઆર્થર અને સૈબીરિયામાં વ્લેડીવોસ્ટોક બંદર છે. વ્લેડીવોસ્ટોક ટ્રાન્સ સૈબિરિયન રેલ્વેનો છેડો છે. તેને પૂર્વની સત્તા કહે છે. કારણ કે રૂશિયનોએ તે બંદરને લીધે પાસિફિક મહાસાગરના વેપારની સઘળી સત્તા તેઓ ભોગવશે એમ ધાર્યું હતું. કોઇપણ બંદરનો વેપાર થોડો અથવા વધારે ચાલવો તેનો આધાર તેની આસપાસની દ્રવ્ય-ભૂમિ ઉપર રહે છે. જેમકે એડન બંદરની આસપાસ સારી દ્રવ્ય-ભૂમિ નથી અને તેથી ત્યાં વેપાર નથી. સિંગાપોરની આસપાસ સારી દ્રવ્યભૂમિ હોવાથી ત્યાં વેપાર ઘણો ચાલે છે.

કૃતિ.

- ૧ એશિઆખંડ ખીજ કયા કયા ખંડોથા કેવી રીતે જુદો પડે છે તે જણાવો ?
- ૨ એશિઆખંડમાં આવેલા ઉચ્ચ પ્રદેશો અને મેદાનોનાં નામ સાથેના નકશામાં લખો અને તેમાંનાં કયાં ક્ષણદ્રુપ મેદાનો છે તે જણાવો ?
- ૩ હુંડુનું મેદાન અને સ્ટેપનાં મેદાનોનાં નામ નકશામાં લખો અને તે સંબંધી તથા ત્યાંના લોકોની જાત અને ધંધા સંબંધીની હકીકત લખો ?
- ૪ નકશામાં આ ખંડના સમુદ્રો અને અખાતોનાં નામો જે તે સ્થળે લખો ?
- ૫ “ બાબલમાંડબ ” ની સામુદ્રધુની નકશામાં લખો અને તેને આંસુના દરવાજાની સામુદ્રધુની કેમ કહે છે તે જણાવો ?
- ૬ એશિઆખંડની સામુદ્રધુનીઓ, દ્વીપો; દ્વોપકલ્પો અને ભૂશિરોનાં નામ નકશામાં જે તે સ્થળે લખો ?
- ૭ સુવેઝની નહેર કયારે કોણે ખાંધી અને તેથી શો ફાયદો થયો તે જણાવો ?
- ૮ એશિઆખંડનાં ખંદરો નકશામાં લખો અને કયાં ખંદરો વ્યાપારી વ્યવહારમાં કેવી રીતે અગત્યનાં છે તે જણાવો ?
- ૯ આ ખંડનો કયો કિનારો વ્યાપાર ઉદ્યોગને માટે નકામો છે તે કારણ સાથે જણાવો ?
- ૧૦ રાતા સમુદ્રના દરવાજાની કુંચી કોને શા કારણથી કહે છે તે જણાવો ?

પર્વતો—આ ખંડના પર્વતો ખંડના મધ્ય ભાગમાં પૂર્વ પશ્ચિમ એક છેડાથી બીજા છેડા સુધી લાંબી હાર કરે છે. આ હારમાંથી બીજા કેટલાક ફાંટા નીકળેલા છે. આહાર ભૂમધ્ય સમુદ્રના કિનારે એશિઆમૈનરમાંથી શરૂ થઈ મધ્ય એશિઆમાં થઈ પાસિફિક મહાસાગરને કિનારે બહેરિંગની સામુદ્રધુની સુધી જાય છે. તેનું મધ્ય પામીરનો ઉચ્ચ પ્રદેશ છે. (૧૫૦૦૦ ફુટ ઉંચો છે) તે આખી દુનિયામાં ઉંચામાં ઉંચો પ્રદેશ છે તેથી તેને દુનિયાનું છાપડું (Roof of the World) કહે છે. આ ઉચ્ચ પ્રદેશની દક્ષિણમાં હિમાલય, કારાકોરમ અને હિંદુકુશ પર્વતો આવેલા છે. હિમાલય પર્વત દુનિયામાં ઉંચામાં ઉંચો છે અને તેનું ઉંચું શીખર એવરેસ્ટ ૨૯૦૦૦ ફુટ ઉંચું છે. ત્યાં સહા બરફની પથારી જ રહે છે. હિંદુકુશની પશ્ચિમે ઇરાનમાં એલ્બર્ઝ, તુર્કસ્તાનમાં તારસ અને અરબસ્તાનમાં સીનાઈ પર્વતો આવેલા છે. કોકેશિઆમાં કોકેસસ પર્વત અને એશિઆ રશિઆ અને યુરોપી રશિઆની વચ્ચે યુરલ પર્વત આવેલા છે. પામીરની પૂર્વે તિબેટની ઉત્તરે કવેનલુન, ચીનાઈ તાર્તરીમાં થ્યાનશાન, સૈબીરિઆ અને મોંગોલિઆની વચ્ચે આલતાઈ અને યાળ્દાનોઈ અને સૈબીરિઆમાં પૂર્વ તરફ સ્ટેનોવોઈ પર્વતો આવેલા છે.

કામસ્કાટકા, કયુરાઈલ, અને જાપાનના બેટોમાં જવાળામુખી પર્વતો આવેલા છે.

નદીઓ—પૂર્વ ગોળાર્ધમાં એશિઆખંડના જેટલી લાંબી નદીઓ બીજા કોઈ ખંડમાં નથી. આ ખંડમાં ફક્ત તુર્કસ્તાનની

જે નદીઓ સિવાયની બધી મોટી નદીઓ મધ્યના ઉચ્ચ પ્રદેશમાંથી નીકળી ચારે બાજુએ મહાસાગર અને સમુદ્રોમાં જાય છે. ઓબી (૨૬૦૦) અને એનેસી (૩૨૦૦), આલતાઇ પર્વતમાંથી નીકળીને તથા લીના (૩૦૦૦), બેકલ સરોવર પાસેથી નીકળીને ઉત્તર મહાસાગરને મળે છે. આ નદીઓના મુખ આગળ હમેશાં બરફ રહે છે. તેથી તે વેપારના ઉપયોગમાં આવતી નથી. ઈટિશ આલતાઇ પર્વતમાંથી નીકળી ઓબીને મળે છે, આસુર (૩૦૦૦) ચાખ્લાનોઇ પર્વતમાંથી નીકળી ઓખોટસ્કના સમુદ્રમાં પડે છે.

હોઆંગહો—(ચીનમાં) (૨૬૦૦) તિબેટના ઉચ્ચ પ્રદેશમાંથી નીકળી પેચીલીના અખાતમાં પડે છે. હોઆંગહો એટલે પીળી નદી. તેનું પાણી એટલું બધું પીળું છે કે સમુદ્રમાં જ્યાં તે મળે છે ત્યાં બધું પીળું પાણી કરે છે. અને તેથી તે પીળો સમુદ્ર કહેવાય છે. તે ઘણીજ પીળી માટી ખેંચી લાવે છે. તે માટી ઘણી ક્ષુદ્રુપ છે અને તેના ઉપર લોકોનો ખેતીનો આધાર છે. તે પ્રદેશની વનસ્પતિ ઝાડ અને લોકોનો રંગ પણ પીળો છે. તેથી તે દેશને પીળું ચીન કહે છે. જ્યારે વધારાનું પુષ્કળ પાણી આવે છે ત્યારે ગ્રામો, શહેરો અને જનમાલની અતિશય ખુબારી કરે છે. અને તેથી તેને ચીનનો શોક (Sorrow of China) કહે છે. તે એટલી બધી અનિયમિત વહે છે કે પહેલાં તે પીળા સમુદ્રમાં પડતી હતી તે હવે પેચીલીના અખાતમાં પડે છે.

યાંગસેકાંગ (૩૩૦૦)-તિબેટના ઉચ્ચ પ્રદેશમાંથી નીકળી પાસિફિક મહાસાગરને મળે છે. આ નદી દુનિયામાં લાંબામાં લાંબી નદી છે. આ નદી તે એક મોટો ' નદ ' છે. અને તેમાં ૧૦૦૦ માઇલ સુધી વહાણો ફરી શકે છે. અને દેશમાં એક પાણીનો મોટો વાટ રસ્તો છે. હોઆંગહો અને યાંગસેકાંગની ખીણો ઘણી ફળદ્રુપ છે અને તે પ્રદેશમાં ઘણી ધોચ વસતી છે. દક્ષિણ તરફ મેકાંગ કે કાન્ગ્સોડીઆ (૧૬૦૦) હિંદીચીનના પર્વતોમાંથી નીકળી સિયામમાં થઇ ચીનાઇ સમુદ્રમાં પડે છે. ઇરાવદી (૧૨૦૦) બ્રહ્મદેશના ઉત્તરના પર્વતમાંથી નીકળી બંગાળના ઉપસાગરને મળે છે. તેમાં લગભગ ૮૦૦ માઇલ સુધી વહાણો ચાલે છે. તેના ઉપર રંગુન મોટું બંદર છે. બ્રહ્મપુત્રા હિમાલયની ઉત્તરેથી અને ગંગા દક્ષિણેથી નીકળી બંગાળના ઉપસાગરમાં પડે છે. સિંધુ હિમાલયની ઉત્તરમાંથી નીકળી અરબી સમુદ્રને મળે છે. તિગ્રીસ (૧૭૦૦) અને યુફ્રેટિસ (૧૧૦૦) આર્મિનીઆના ઉચ્ચ પ્રદેશમાંથી નીકળી ઇરાની અખાતમાં પડે છે. આ બંન્ને નદીઓ જ્યાં મળે છે ત્યાંથી તેને શટ-અલ-અરબ કહે છે. આનદીઓમાંથી નહેરો કાઢેલી છે અને તે પ્રદેશ ફળદ્રુપ છે. સરોવરને મળતી આસુદર્યા (આકસસ) હિંદુકુશ પર્વતમાંથી અને સિરદર્યા શ્યાનશાન પર્વતમાંથી નીકળી એરલ સમુદ્ર (સરોવર) માં પડે છે.

નદીઓ—મધ્યમાં યુરલ નદી યુરલ પર્વતમાંથી નીકળી

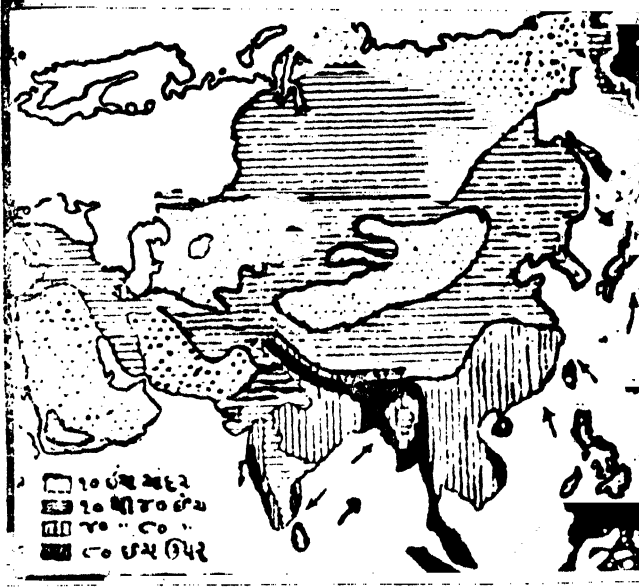
કાસ્પિયન સમુદ્ર (સરોવર) માં પડે છે. અને ટર્કી પૂર્વતુર્ક-સ્તાનમાં લોબનોરના સરોવરમાં પડે છે.

સરોવરો—કાસ્પિયન સમુદ્ર ધરાનની ઉત્તરે દુનિયામાં મોટામાં મોટું ખારા પાણીનું સરોવર છે. તે દરિયાની સપાટીથી ૮૦ ફુટ નીચું છે. પહેલાં તે સમુદ્રનો ભાગ હશે અને પછી તેનાં આસપાસની જમીન ઉંચી આવવાથી તે સરોવર બનેલું લાગે છે. તે લગભગ પોણા માઇલ ઉંડું છે. એરલસમુદ્ર કાસ્પિયનનાં પૂર્વે ખારા પાણીનું સરોવર છે. એકલ સૈબીરિયામાં મીઠા પાણીનું મોટું દુનિયામાં ઉંડામાં ઉંડું સરોવર છે. બલકાશ રશિયાઇ તાર્તરીમાં ખારા પાણીનું સરોવર છે. તે મૃતસરોવર એશિયાઇ તુર્કસ્તાનમાં ખારા પાણીનું સરોવર છે. તે એટલું બધું ખારું છે કે તેમાં માંછલાં પણ જીવી શકતાં નથી અને તેને કિનારે કેઇ જાતની વનસ્પતિ ઉગતી નથી, તેથી તેનું નામ મૃતસરોવર પડ્યું છે. તેનું પાણી એટલું બધું ભારે છે કે તેમાં માણસ તરે છે પણ ડુબી જતું નથી.

કૃતિ.

- ૧ એશિયા ખંડના પર્વતો અને નદીઓ નકશામાં ચિતરી તેમનાં નામ લખો. ?
- ૨ દુનિયાનું છાપરું કેને કહે છે અને તે નામ શાથી પડ્યું તે જણાવો ?
- ૩ કઈ નદીને ચીનનો શોક નામ આપવામાં આવ્યું છે તે જણાવી તે સંબંધી જે જાણતા હો તે લખો ?
- ૪ કઈ નદીઓ સમુદ્રને ન મળતાં સરોવરને મળે છે તેનાં નામ આપો ?
- ૫ આ ખંડનાં સરોવરોનાં નામ નકશામાં લખો ?
- ૬ દુનિયામાં મોટામાં મોટું ખારા પાણીનું સરોવર અને ઉંડામાં ઉંડું મીઠા પાણીનું સરોવર કયું છે તે જણાવો ?
- ૭ મૃત સરોવર ક્યાં આવ્યું અને તે સંબંધી જે જાણતા હો તે લખો ?
- ૮ “ પૂર્વની સત્તા ” (Rule the East) કેને શા કારણથી કહે છે તે જણાવો ?
- ૯ “ ડેલ્ટા ” એટલે શું, તેથી શા ફાયદા થાય છે અને આ ખંડમાં એવા ડેલ્ટા કયા છે તથા સુંદર વન ક્યાં આવ્યું તે જણાવો ?

આખો હવા અને વરસાદ.

એશિઆખંડ-વાર્ષિક વરસાદ બતાવનારો નકશો.

એશિઆખંડનો વિસ્તાર ઘણો મોટો છે અને તેનો ફેલાવો ઉત્તરધ્રુવથી વિષુવવૃત્ત સુધી ગએલો હોવાથી ઘણું કરીને તેમાં દરેક પ્રકારની હવા જણાય છે. ઉત્તર ભાગ વિષુવવૃત્તથી ઘણું દૂર હોવાથી ત્યાં ઘણી જ ઠંડી પડે છે. અને નદીઓમાં નવ મહિના બરફ રહે છે, અને વરસાદ જુજ પડે છે. વિષુવવૃત્તથી થોડો દૂર આવેલા મધ્ય ભાગની હવા રૂક્ષ છે. અને ત્યાં ઉનાળામાં ગરમી અને શિયાળામાં ઠંડી સાધારણ પડે છે. અને વરસાદ ઘણો જ થોડો પડે છે. વિષુવવૃત્તની પાસેના દક્ષિણ અને પશ્ચિમ ભાગની હવા શરદ અને ગરમ છે અને ઉનાળામાં સખત ગરમી પડે છે.

પૂર્વના ક્ષીપકદ્યો અને ક્ષીપોમાં અને હિંદુસ્તાનના પૂર્વ ભાગમાં દરિયા કિનારા પાસેની હવા બગડે છે અને મેલેરીઆ નામનો રોગ થાય છે.

આ બંડમાં ઉનાળામાં જુન મહિનામાં નંરત્યમાંથી મોન્સૂનનો પવન આવે છે જે ડાબી બાજુ કતરાતો વાય છે. અને તે પોતાની સાથે તોફાન અને વરસાદ લાવે છે. અને તેથી હિંદી-મહાસાગર અને પાસિફિક મહાસાગરના કિનારાના દેશોમાં એટલે મોન્સૂનના દેશો હિંદુસ્તાન, બ્રહ્મદેશ, હિંદીચીન, ચીન અને જાપાનમાં ઘણો વરસાદ થાય છે. એશિઆઇ રૂશિઆમાં આ વળને થોડો વરસાદ પડે છે. મધ્ય એશિઆની હવા રૂક્ષ છે. ત્યાં વરસાદ ઘણો ઓછો પડે છે, કારણ કે તેમાંનો કોઈ ભાગ દરિયા પાસે આવેલો નથી અને નંરત્યના પવનને હિમાલય અને તિબેટના પર્વતો રોકી પાડે છે. તેથી હિમાલયની દક્ષિણે બધો વરસાદ પડી જાય છે. પણ તેની ઉત્તરે તે પહોંચી શકતો નથી અને તેથી તે ભાગમાં વરસાદ કમી પડે છે. શિયાળામાં મધ્યએશિઆમાંથી સુકો ઇશાનો પવન નીકળી દરિયા તરફ જાય છે. તે પવન સુકો હોવાથી હવા બધે સુકી રહે છે, અને તેથી વરસાદ પડતો નથી. પણ તે દક્ષિણ હિંદુસ્તાનના પૂર્વ કિનારે અને સીલોનમાં વરસાદ લાવે છે કારણ કે ત્યાં તે સમુદ્ર ઉપર થઈને તે તરફ આવે છે. એટલે ત્યાં ઉનાળો અને શિયાળો બંને ઋતુમાં વરસાદ પડે છે.

ભૂમધ્ય સમુદ્ર પાસેના પ્રદેશ એશિઆ મેનરમાં પૂર્વ તરફથી સમુદ્રનો પવન શિયાળામાં આવે છે અને તેથી ત્યાં શિયાળામાં વધારે વરસાદ પડે છે. પણ તેના ઉચ્ચ પ્રદેશ

અને લીબનાન પર્વત તે પવનને આગળ જતો અટકાવે છે તેથી તુર્કસ્તાનના ખીજા ભાગમાં આ વરસાદ ઓછો હોય છે. ઉનાળામાં પણ આ ભાગમાં ઉત્તર પૂર્વનો વ્યાપારી વાયુ વાય છે અને તેથી તેની હવા સુકી અને ગરમ હોય છે. આ દેશના મેસોપોટેમિઆ ભાગમાં વરસાદ ઓછો થાય છે તો પણ ત્યાં વહેતી તિગ્રિસ અને યુક્રતિસ એ બે નદીઓમાં એશિઆ મૈનરમાં પડતા શિઆળાના વરસાદનું પાણી અને ઉનાળામાં આર્મિનીઆના પર્વતો ઉપરનું ખરક ઓગળી તેનું પાણી તેમાં આવે છે તેથી આ નદીઓમાં પુર આવે છે. તે પુરના પાણીથી આ પ્રદેશમાં ખેતી કરે છે તેથી તે જમીન વધારે ફળદ્રુપ છે અને પાક સારો થાય છે.

વસ્તી, લોકો અને ધર્મો.

વસ્તી—આ ખંડની વસ્તી લગભગ ૮૬ કરોડ માણસની છે. એટલે હિંદુસ્તાન કરતાં ત્રણ ઘણી અને પૃથ્વીની વસ્તીનો અડધો ભાગ છે. અને તેથી તે “મનુષ્ય જાતિનું પારણું” (The cradle of the human race) કહેવાય છે. આ ખંડના ઉત્તર ભાગમાં જ્યાં ઘણી ઠંડી પડે છે ત્યાં, મધ્યમાં, અને પશ્ચિમના સુકા ભાગમાં વસ્તી નથી. ઇસ્ટ ઇન્ડીઝ ટાપુઓમાં જવા સિવાય ખીજા ભાગોમાં મોટાં જંગલો છે તેથી ત્યાં પણ ઘણી વસ્તી નથી. હિંદુસ્તાન, ચીન, અને જાપાનમાં ઘણી વધારે વસ્તી છે, જે લગભગ દુનિયાનો અડધો ભાગ છે, અને એશિઆ ખંડની વસ્તીનો ૫ ભાગ છે. આ પ્રદેશ ગરમ અને ભેજવાળો હોવાથી ત્યાં અનાજ પુષ્કળ થાય છે અને વસ્તીને વધારે અનુકુળ પડતો છે, માટે ત્યાં દુનિયાના ખીજા ભાગો કરતાં પ્રમાણમાં વસ્તી વધારે ઘાટી છે.

લોકોની જાત—આ ખંડમાં મુખ્ય ત્રણ જાતના લોકોની વસ્તી છે. ૧ કોકેશિયન, (૨) મોંગોલિયન અને (૩) મલાઇ.

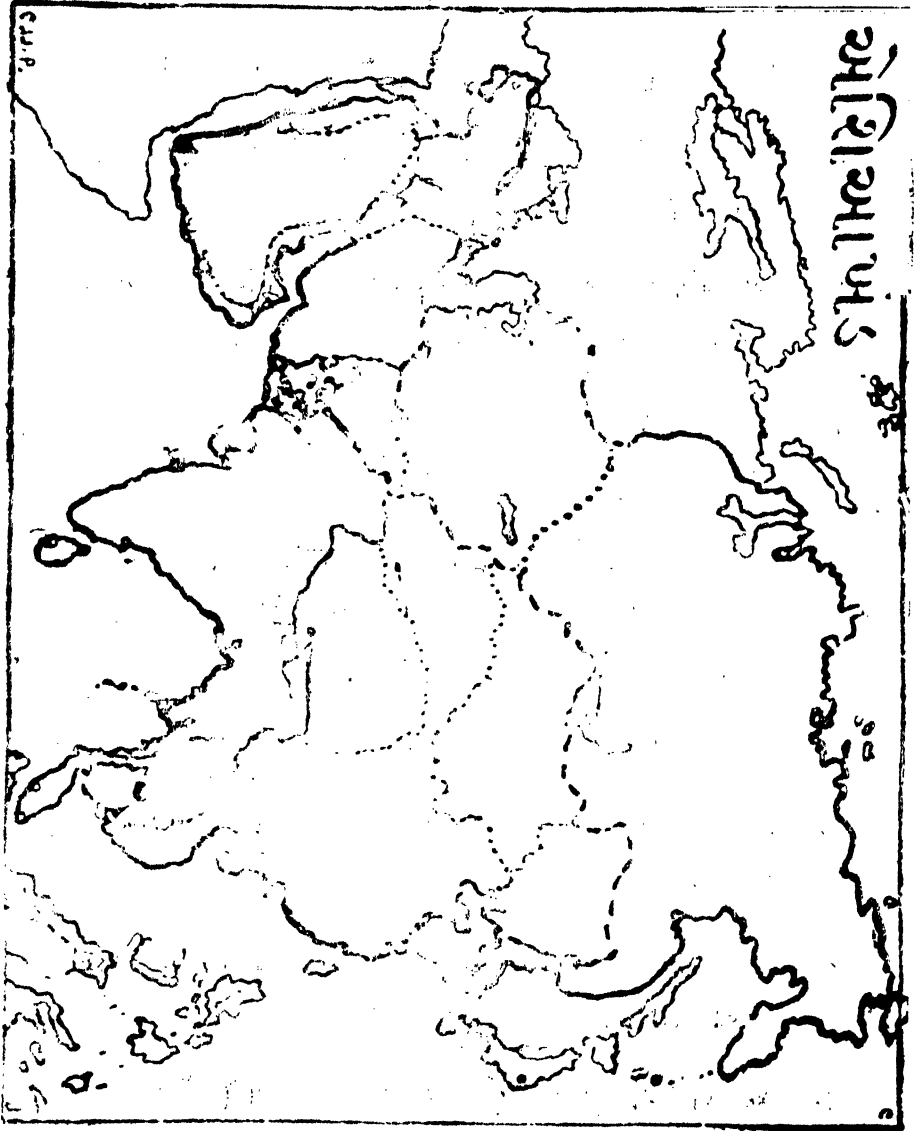
પશ્ચિમ એશિયાના દેશોમાં અને હિંદુસ્તાનમાં કોકેશિયન લોકોની વસ્તી છે. તેઓનો વર્ણ ગોરો (ઘઉં વર્ણ). ચહેરો લાંબગોળ, નાક ખારિક, આંખો સીધી, દાઢી ગોળ તથા કેસ લાંબા, નરમ અને સુંવાળા હોય છે. તેઓનું મૂળ વતન કોકેસસ પર્વતની આસપાસ હતું અને ત્યાંથી તેઓ બીજા ભાગમાં ગએલા તે ઉપરથી તેમનું નામ કોકેશિયન પડેલું છે. મધ્ય, પૂર્વ અને ઉત્તર એશિયાના દેશોમાં એટલે પ્રહ્લદેશ, ચીન, જાપાન વગેરે દેશોના લોકો મોંગોલિયન જાતના છે. તેમની આંખોનો રંગ પીળો, મોં તથા નાક ચપટુ, આંખો ખારિક, ભરમ કાળી, અને વાળ સીધા અને કાળા હોય છે. મલાયા દ્વીપકલ્પમાં મલાઇ જાતના લોકો વસે છે. તેમનો વર્ણ પીળાશ પડતો, વાળકાળા અને કપાળ કમાનદાર હોય છે.

ધર્મો—આ ખંડમાં લગભગ બધા ધર્મો પાળનારાની વસ્તી છે. તેમાં મુખ્ય હિંદુ, બૌદ્ધ, ઇસલમાની, ખ્રિસ્તી અને જરથોસ્તી છે. **હિંદુધર્મ—**હિંદુસ્તાનનો લગભગ પોણેા ભાગ આ ધર્મ પાળે છે. **બૌદ્ધધર્મ** સિલોન, પ્રહ્લદેશ, તિબેટ, હિંદીચીન, ચીન, અને જાપાનના લોકો પાળે છે. **મુસલમાની ધર્મ** અર્બસ્તાન, ઇરાન, અફઘાનિસ્તાન, બલુચિસ્તાન, તુર્કસ્તાન, તાર્તારી અને સેબિરીયાના લોકો પાળે છે. **ખ્રિસ્તીધર્મ**નો ફેલાવો થોડે થોડે બધે થવા માંડ્યો છે. **જરથોસ્તી** પારસી લોકોનો ધર્મ છે.

કૃતિ.

- ૧ એશિઆખંડનાં હવાપાણી કેવાં છે તે સમજાવો ?
- ૨ એશિઆખંડનો વાર્ષિક વરસાદનું પ્રમાણ આપેલા નકશામાં બતાવો ?
- ૩ આ ખંડમાં વધારે વરસાદ પડનારા અને ઘણોજ થોડો વરસાદ પડનારા દેશો કયા છે તે જણાવો ?
- ૪ મેસેપોટેમિઅમાં ખેતીની સ્થિતિ કેવી છે તથા ત્યાંની જમીન કળદ્રુપ કેમ છે તે જણાવો ?
- ૫ એશિઆમૈનરમાં શિયાળામાં અને દક્ષિણ એશિઆમાં ઉનાળામાં (ચોમાસામાં) અને ઇસ્ટ ઇન્ડીઝ ટાપુઓમાં બારે માસ વરસાદ પડવાનાં કારણો જણાવો ?
- ૬ મોન્સૂનના દેશો કયા છે તે જણાવી ત્યાં મોન્સૂન લખો ?
- ૭ આ ખંડના ધીચ વસ્તી અને આછી વસ્તીવાળા ભાગો કયા છે તે કારણ સાથે જણાવો ?
- ૮ એશિઆખંડમાં લોકોની મુખ્ય જાતો કઈ કઈ છે અને તે કયાકયા દેશોમાં વસે છે તે જણાવો ?
- ૯ આ ખંડમાં મુખ્ય ધર્મો કયા કયા છે અને તેમની વસ્તી કયા દેશોમાં વધારે છે તે જણાવો ?

એશિયામાં

સા.પ.

એશિઆખંડની વનસ્પતિ.

આ ખંડ મોટો વિસ્તારવાળો હોવાથી તેમાં લગભગ બધી જાતનાં વૃક્ષ અને વનસ્પતિ થાય છે. મધ્ય એશિઆમાં વરસાદ પડતો નથી અને તેથી ત્યાં કંઈ વનસ્પતિ થતી નથી. તેજ પ્રમાણે ઇરાન અને અરબસ્તાનનાં મેદાનો પણ રણ છે. તે અને ગોબીનારણમાં વનસ્પતિ થતી નથી. ઉત્તરના ભાગમાં ડંડી ઘણી જ પડે છે, તેથી ત્યાં લીલ અને સેવાળ સિવાય બીજી કંઈ વનસ્પતિ થતી નથી. મેખીરિઆની દક્ષિણે સપાટ મેદાન છે. તેને સ્ટેપનાં મેદાન કહે છે તેમાં ઘાસ થાય છે. અને ઘઉં, જવ વગેરે થોડું અનાજ થાય છે. ત્યાંના લોકો ઢોરો ઉપર પોતાનું ગુજરાન કરે છે. ઘાસ ઢોરોને ખવરાવે છે અને તેમના દુધ અને ઘી ઉપર પોતાનું ગુજરાન કરે છે. એશિઆનો દક્ષિણ અને પૂર્વભાગ ગરમ અને ભેજવાળો છે અને વરસાદ સારો થાય છે તેથી ત્યાં દરેક જાતની વનસ્પતિ થાય છે. અને તે દેશોમાં ડાંગેર, જીવાર, બાજરી, મકાઈ, ઘઉં, શેરડી, ગરમ મશાલો, તેલી બીયાં વગેરે અનાજ અને કપાસ તથા તમાકુ, વગેરે દરેક જાતની વનસ્પતિ થાય છે. આ ક્ષણદ્રુપ પ્રદેશ અને નદીની બીણા ચીન, હિંદીચીન, અને હિંદુસ્તાનમાં છે. ત્યાં નદીઓનું પુર પુષ્કળ કાંપ લાવીને આસપાસના મેદાનોમાં પાથરે છે, તેને કુદરતી ખાતર કહે છે. આ ત્રણે દેશ અને જાપાન મોન્સૂનના દેશો કહેવાય છે. એશિઆમૈનર, ઇરાન અને અફઘાનિસ્તાનમાં લીલો તથા સુકો મેવો સારો થાય છે. સ્મર્નાનાં અંજીર વખણાય છે. ખજૂર સુકી

ગરમ હવામાં અને રેતાળ લેજવાળી જમીનમાં એટલે ધરાન અને અરબસ્તાનના રણુદ્રીપો (oases) માં પુષ્કળ થાય છે.

પશ્ચિમના દેશોમાં પણ ઘઉં, બાજરી, રૂ, તમાકુ, મલબેરી, બરલી વિગેરે થાય છે. રોપવામાં આવતાં ઝાડેની ઉત્પત્તિ પ્રથમ આ ખંડમાં જ થઈ હતી. રેશમ હિંદુસ્તાન, ચીન, અને જાપાનનો જુના વખતનો ઉદ્યોગ છે. જાપાન દુનિયામાં થતા રેશમના ૬૦ ટકા ઉત્પન્ન કરે છે. ઉન તિબેટ, એશિઆમૈનર અને હિંદુસ્તાન (કાશ્મીર) માં થાય છે. સાગ, સીસમ, ખેર, વડ, નાળીએરી, તાડ, ખજૂરી વિગેરે સર્વ પ્રકારનાં ઝાડ હિંદુસ્તાન અને બ્રહ્મદેશમાં થાય છે.

છેક દક્ષિણ દ્વીપકલ્પો અને દ્વીપો (મલાયા દ્વીપકલ્પ, સ્ટ્રેટસેટલમેંટ, ઇસ્ટ ઇન્ડીઝ ટાપુઓ અને સિલોનમાં મશાલા (તેલના) થાય છે અને તેથી તે તેલનાના ટાપુઓ તારિકે ઓળખાય છે. વળી તેમાં તથા બીજા આંડામાન, નિંકોબાર, વગેરે ટાપુઓમાં નાળીએર પુષ્કળ થાય છે. અફ્રીણ હિંદુસ્તાન, ચીન, તુર્કસ્તાન અને ઇરાનમાં, શાણુ-હિંદુસ્તાનમાં,-રબર હિંદુસ્તાન, સિલોન અને મલાયા દ્વીપકલ્પમાં પુષ્કળ થાય છે. દુનિયામાં થતા રબરના અડધ ઉપરનો ભાગ મલાયામાં થાય છે. સુખડ હિંદુસ્તાન અને ચીનમાં, કેસર ઇરાનમાં થાય છે. હિંદુસ્તાન, ચીન, જાપાન, અને સિલોનમાં ચાહા અરબસ્તાન અને હિંદુસ્તાનની દક્ષિણે કાફી અને બુંદ અને હિંદુસ્તાનમાં ગળી પુષ્કળ થાય છે. ચીન અને જાપાન (કાશ્મીરમાં)માંથી દુનિયામાં ચાર પાંચ હજાર ટન વપરાતું કપુર ઉત્પન્ન થાય છે. ટરપેન્ટાઇનમાંથી બનાવટી કપુર થાય છે.

ખનીજ—સોનુ-સૈબિરિઆ, તિબેટ, અને હિંદુસ્તાનમાંથી, રૂપુ-સૈબિરિઆ, ચીન અને જાપાનમાંથી, કોલસા જાપાન ચીન અને હિંદુસ્તાનમાંથી, લોખંડ-હિંદુસ્તાન ચીન અને જાપાનમાંથી, તાંબુ-સૈબિરિઆ, ચીન જાપાન અને હિંદુસ્તાનમાંથી, કલ્કથ પ્રજ્ઞદેશ, ચીન અને હિંદીચીનમાંથી અને ઘાસતેલ પ્રજ્ઞદેશ, કોકેશિઆ, અને મેસેપોટેમિઆમાંથી અખરખ અને મેગેનીઝ હિંદુસ્તાનમાંથી અને ચીનાઈ માટી ચીન અને જાપાનમાંથી નીકળે છે. મોતી-ધરાનના અખાત અને સિલોન પાસે મનારના અખાતમાંથી નીકળે છે. અને વાદળી સૈપ્રસ ખેટ પાસે ભૂમધ્ય સમુદ્રમાંથી નીકળે છે.

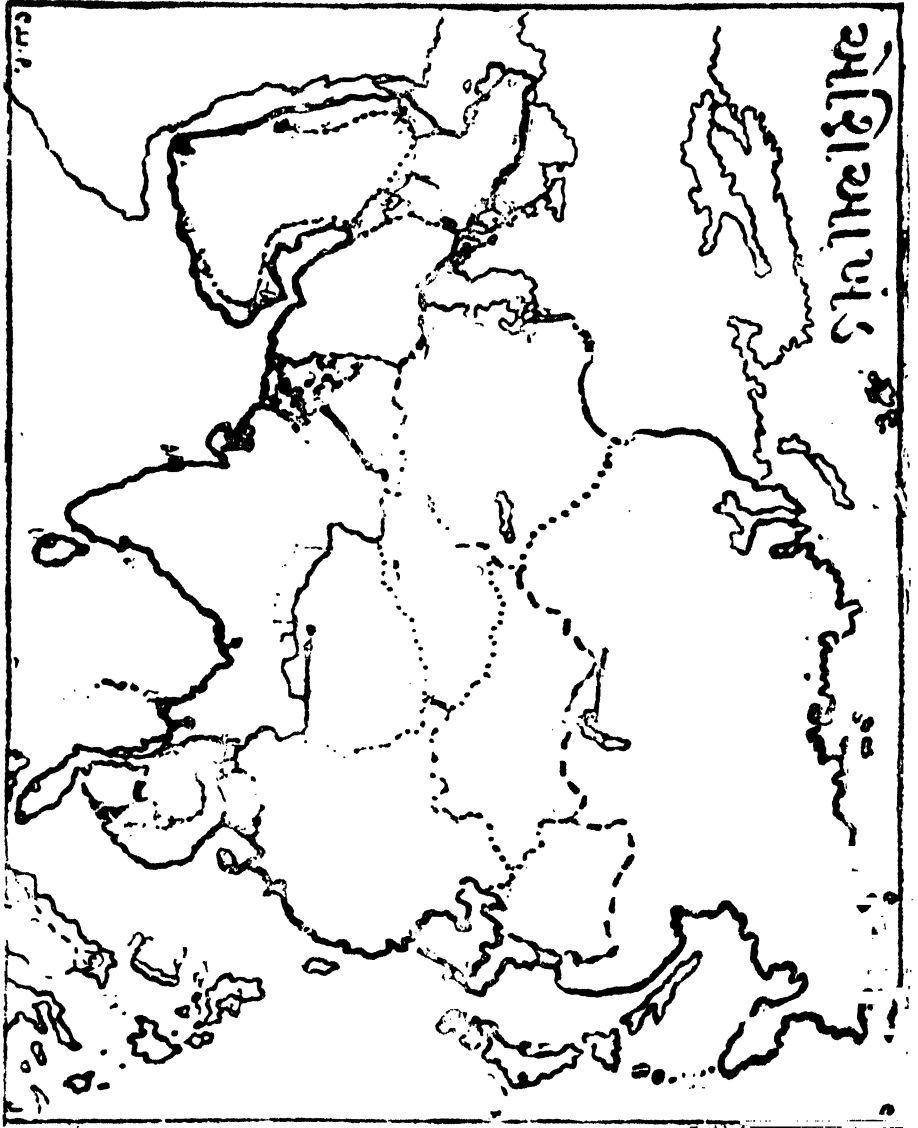
પ્રાણી.

એશિઆના દક્ષિણના દેશોમાં—(હિંદુસ્તાન, પ્રજ્ઞદેશ, સિલોન, હિંદીચીન) હાથી ગેંડા, વાઘ, કોલ્હા, હરણ, ભેંસ, ગાય, બળદ, માંકડાં આખલા, કુતરા, શિયાળ, ભૂંડ, રીંછ, વગેરે હોય છે.

ઉત્તરમાં—(રશિઆમાં) સેખલ, અર્માઈન, સફેદ રીંછ, કોલ્હા, અને રેન્ડીઅર છે. રેન્ડીઅર ખરફ ઉપર ચાલે છે. અને તેને વગર પૈડાંની ગાડીમાં જોડે છે.

મધ્ય ભાગમાં—કસ્તુરી મૃગ, માંકડાં, બકરાં, યાક, ઘોડા, ઉંટ, જંગલી ગધેડાં છે.

તિબેટમાં યાક નામના (બળદ જેવા) જનાવરને ગાડીમાં

જોડે છે. અરબસ્તાન, ઇરાન, અને મેસોપોટેમીઆના ઘોડા વખણાય છે. રણમાં ઉંટ મુઝાફરી કરવામાં વપરાય છે. બ્રહ્મદેશ અને સિયામમાં માત્ર લઈ જવા લાવના હાથીનો ઉપયોગ કરે છે.

કૃતિ.

૧. એશિઆખંડના કયા ભાગમાં બીડકુલ વનસ્પતિ થતી નથી તે જણાવી તે સ્થળે નકશામાં ચોકડી કરી તેનાં કારણો આપો ?
૨. મોન્સૂનના દેશો કયા છે તે જણાવી તેમાં થતી વનસ્પતિ અને અનાજનાં નામ નકશામાં લખો ?
૩. ખમ્બરને માટે કેવી હવા અને જમીન જોઈએ તે જણાવો અને તે તથા લીલો અને મુકો મેવો જે દેશોમાં થતો હોય ત્યાં મેવો લખો ?
૪. પશ્ચિમના દેશોમાં જે અનાજ વગેરે થતું હોય તેનાં નામ તેમાં લખો ?
૫. રેશમ, ઉન, કસ્તુરી, તેજના, અરીણ, શણ, રબર, મુખડ, કેસર, ચા, કૌશી, ગળી અને કપુર જે દેશોમાં થતું હોય તેમાં તેમનાં નામો લખો ?
૬. સોનુ, રૂપુ, કોલસા, લોખંડ, તાંબું, કલઈ, ઘાસ્તલ, અખરખ, મેંગેનીઝ, વાદળી અને મોતી જ્યાંથી નીકળતાં હોય ત્યાં તે નામો લખી તેની તળે લીટી દોરો ? આ ખંડના જુદા જુદા ભાગોમાં કયાં કયાં જનાવરોનો વધુ ઉપયોગ થાય છે તે જણાવો ?

હુન્નર, ઉદ્યોગ અને વેપાર

હિંદીચીનમાં સોના રૂપાનું કોતરકામ અને મૂમીનાનું કામ સારું થાય છે. ચીન—ચીનાઈ માટીના ખ્યાલા રકાળી વગેરે વાસણો બનાવવાનાં કારખાનાં છે. ત્યાં લાખનાં રમકકાં અને ભરતકામ સારું થાય છે. બંદુકના ઢાંચની અને ફટાકડાની બનાવટ, હોકાયંત્ર ત્રી શોધ અને છાપવાની કળા તેમણે શોધી કહાડી છે. ત્યાં કાગળ બનાવવાનાં તથા સુતરાઉ અને ચીનાઈ રેશમી કાપડનાં, ઘણાં કારખાનાં છે. મુખ્ય વેપારની જણસો ચા, રેશમ, કાગળ, ચીનાઈ માટીનાં વાસણ, છત્રીઓ, ચાંદી અને ખાંડ છે.

જાપાન—જાપાની પ્રજા હુન્નરકળામાં ઘણી આગળ વધેલી છે. ત્યાં સુતરાઉ અને રેશમી કાપડ વણવાનાં તથા કાચ, કાગળ અને દીવાસળી બનાવવાનાં મોટાં કારખાનાં છે. લાખનાં તથા ચીનાઈ માટીનાં વાસણ, હાથીદાંત તથા કાંસાનું કામ, અને ધાતુનું મીનાકામ અહીં સારું થાય છે.

તિબેટ—આ દેશનો વેપાર ચીન સાથે ઘણો ચાલે છે. ચીનથી ચા, રેશમ, ચાંદી, વાસણ વગેરે આવે છે અને ત્યાંથી સોનું, શાલ, પદુ (જહુ ઉનનું લુગડું), વગેરે ચીનમાં જાય છે. તિબેટમાંથી હિંદુસ્તાનમાં ઉન, ટંકણખાર, કસ્તુરી, ઢોર વગેરે આવે છે અને મશરૂ, કીનખાપ, મોતી, ખાંડ વગેરે ત્યાં જાય છે. ત્યાં ચમરીઓના વાળ, શાલનું ઉન અને કસ્તુરીની પેદાશ સારી છે. કેકેશિઆમાંથી ઘાસલેટ પુષ્કળ નીકળે છે. એશિઆઈ તુર્કસ્તાનમાં ઘેટાંના ઉનની શાલો, શેત્રાંજીઓ અને રેશમના વણાટ કામનો ઉદ્યોગ સારો ચાલે છે, અરબસ્તાનમાંથી ખજુર

અને મસ્કતી દાડમ આપણે ત્યાં આવે છે તેમજ પરદેશ પુષ્કળ જાય છે. ઇરાનમાં કોઈ મોટા વેપારી નથી. પણ ત્યાં પરદેશી લોકોથી વેપાર ચાલે છે. ત્યાં ગાલીચા, શેત્રંજીઓ અને શાલ વણવાનો ઉદ્યોગ સારો ચાલે છે. ત્યાંના અખાતમાંથી મોતી (પીરોજ) નીકળે છે. તે તેમજ દારૂ, રેશમ, પીરોજ (મોતી) ગુલાબજળ, ફેલ્ટ નામનું જાડું કપડું, આરસ, અને કેસર પરદેશ જાય છે. અફઘાનિસ્તાનમાં ઘોડા, શાલ, હિંગ. લીલો સુકો મેવો, ઉન અને ચામડાંનો વેપાર સારો ચાલે છે. તે વસ્તુઓ હિંદુસ્તાનમાં લાવે છે અને તેને બદલે કાપડ, ગળી, હાથીદાંત, ચા, ખાંડ વગેરે લઈ જાય છે. બ્રહ્મદેશમાંથી રંગુની ચોખા અને સાગ પુષ્કળ પરદેશ જાય છે. જાવામાંથી ખાંડ તથા સીંગાપોરમાંથી મરીમસાલો પુષ્કળ અહીં આવે છે તથા પરદેશ ચડે છે.

રેલ્વે—અરબસ્તાન, ઇરાન, અફઘાનિસ્તાન, અને તિબેટ ઝિવાય બાકીના દેશોમાં આછા વત્તા પ્રમાણમાં રેલ્વે થયેલી છે. હિંદુસ્તાન, બ્રહ્મદેશ અને જાપાનમાં ઘણા ભાગમાં રેલ્વે થયેલી છે, ચીન, સૈબિરિઆ, તુર્કસ્તાન અને રૂશિઆઈ તાર્તારીમાં કેટલીક રેલ્વે ખાંધેલી છે. અરબસ્તાન, ઇરાન, સપાટ પ્રદેશ નહિ હોવાથી અને અફઘાનિસ્તાન, હિંદીચીન અને તિબેટમાં પહાડી પ્રદેશને લીધે રેલ્વે નાખવાને ઘણો ખર્ચ અને મહેનત પડે તેમ હોવાથી ત્યાં તથા બીજા રેતાળ ઉગ્ગડ પ્રદેશમાં રેલ્વે નથી.

હિંદુસ્તાનની રેલ્વેને પેશાવરથી રૂશિઆઈ તુર્કસ્તાનમાં ખાકંદ, સમરકંદ આગળ જોડી દે તો હિંદુસ્તાનથી છેક પારિસ સુધી રેલ્વેમાં જઈ શકાય. મોટી રેલ્વેઓ નીચે પ્રમાણે છે.

૧ દ્રાન્સ સૈબિરિઅન રેલ્વે—લગભગ ૫૦૦૦ માઈલ લાંબી છે. સૈબિરિયાના પૂર્વ કિનારે જાપાની સમુદ્રમાં વ્લેડીવોસ્ટોક બંદર છે ત્યાંથી શરૂ થઈ મંચુરિયામાં હરબીન શહેર આગળ થઈ, ઇર્કુટસ્ક અને મોસ્કો થઈ, પેટ્રોગ્રેડ સુધી જાય છે. મોસ્કોથી યુરોપની રેલ્વે બર્લીન થઈ પારિસ જાય છે. એટલે એશિયાના પૂર્વ છેડાથી યુરોપના પશ્ચિમ છેડા સુધી રેલ્વેમાં મુસાફરી થઈ શકે છે. આ રેલ્વેમાં ઇંગ્લાંડથી જાપાનની ટપાલ જાય છે. આ રેલ્વેનો એક ફાંટો રશિઅન તાત્તરીમાં ખોકન્દ સુધી જાય છે.

૨ દ્રાન્સ કાસ્પિઅન રેલ્વે—ખોકન્દથી કાસ્પિઅન સમુદ્રના પૂર્વ કિનારા સુધી જાય છે. અને તેના પશ્ચિમ કિનારે બાકુ શહેરથી શરૂ થઈ એક ફાંટો મોસ્કો જાય છે ને બીજો ફાંટો બાકુમ જાય છે. બાકુમાં ઘાસતેલના કુવા છે ત્યાંથી તે રેલ્વેમાં બાકુમ સુધી લઈ જઈ ત્યાંથી કાળા સમુદ્રમાં થઈ બીજા દેશોમાં જાય છે.

૩ તુર્કસ્તાન રેલ્વે—કાળા સમુદ્રના કિનારાના સ્કુટરી બંદરેથી શરૂ થઈ અહના થઈ ઇરાની અખાતને છેડે બસરા સુધી જાય છે. વચ્ચે એક ફાંટો સ્મર્ના અને અંગોરા જાય છે, બીજો ફાંટો મક્કા સુધી જાય છે. જેરૂસલામ પાસેથી એક લાઇન સુવેઝની નહેરમાં થઈ આફ્રિકામાં કેરો શહેર સુધી જાય છે.

૪ ચાઇનીઝ રેલ્વે—દ્રાન્સ સૈબિરિઅનમાંથી મંચુરિયામાં હરબીન શહેર આગળથી એક ફાંટો નીકળી મકડન, પેકિન થઈ હોંગકોંગ અને શાંગહાઈ જાય છે. મકડનથી એક ફાંટો સેચોલ જાય છે.

૫ જાપાનીઝ રેલ્વે—ઉત્તરથી દક્ષિણ છેડા સુધી એક એક લાઇન છે. અને બીજી તેની નાની નાની શાખાઓ છે.

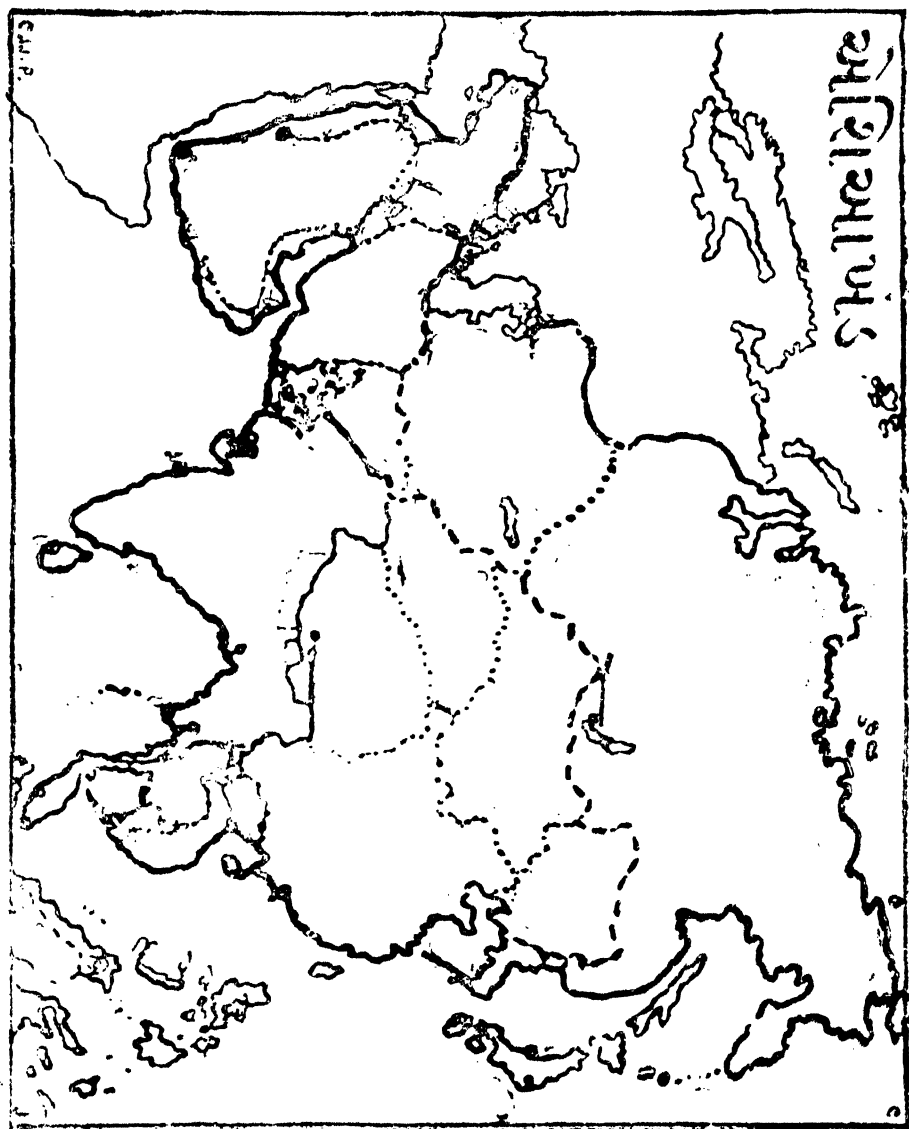
૬ હિંદુસ્તાનમાં દરેક ભાગમાં રેલ્વે થઇ છે. તે હિંદુસ્તાનની ભૂગોળમાં શીખી ગયા છે.

જળ માર્ગ—હિંદુસ્તાનનો બીજા દેશો સાથેનો સંબંધો વેપાર દરિયા માર્ગે થાય છે. ચાલુ સમયમાં ઓસ્ટ્રેલિયા, જાપાન, ચીન અને હિંદુસ્તાનનો યુરોપ સાથેનો વેપાર ચલાવવામાં હિંદી મહાસાગર એક મહત્વનો ધોરી રસ્તો થઇ પડ્યો છે.

હિંદુસ્તાનમાંથી ઇંગ્લાંડ જવાના રસ્તા—(૧) મુંબાઇથી અરબી સમુદ્રમાંથી એડન બંદર જે ‘રાતા સમુદ્રનો દરવાજો’ ગણાય છે. ત્યાં થઇ રાતા સમુદ્રમાં થઇ સુવેઝની નહેરમાં થઇ, ભૂમધ્ય સામુદ્રમાં થઇ બ્રાહ્મરની સમુદ્રધુની આગળ થઇ ઇંગ્લીશ ચેનલમાં થઇ લંડન જવાય છે. આ રસ્તે ૬૫૭૦ માઇલ થાય છે અને ૨૧ દિવસમાં જવાય છે (૨) ઉપરના રસ્તે ભૂમધ્ય સમુદ્રમાં આવી ઇટાલીના બ્રિન્ડીસી બંદરે ઉતરી ત્યાંથી રેલ્વેમાર્ગે ફ્રાન્સમાં કેલે શહેર આગળ થઇ ડોવર બંધ છે અને ત્યાંથી લંડન જવાય છે. આ રસ્તે ૫૪૩૯ માઇલ થાય છે અને ૧૪ દિવસમાં જવાય છે.

મુંબાઇથી કરાંચી બે દિવસમાં, ઝાંઝીબાર (આફ્રિકા) ૧૬ દિવસમાં, મોરીશીઅસ ૯ દિવસમાં, કોલંબો ૪ દિવસમાં જવાય છે. કોલંબોથી કલકત્તા ૫ દિવસમાં અને કલકત્તાથી શાંગહાઇ બંદર ૧૪ દિવસમાં જવાય છે.

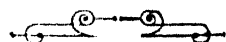
વિમાન માર્ગ—ઇંગ્લાંડથી હિંદુસ્તાનમાં કરાંચી અને દિલ્હી દ્વારા વિમાનમાં આવવાની શરૂ થઇ છે.

કૃતિ.

- ૧ ચીન અને જાપાનના ઉદ્યોગ ધંધા વિશે ની સ્થિતિ સમજાવો ?
- ૨ સાથેના નકશામાં એશિઆખંડમાં આવેલી રેલ્વે દોરો અને તેમાં આવતાં મુખ્ય શહેરો લખો ?
- ૩ આ ખંડના કયા ભાગોમાં ખીણકુલ રેલ્વે નથી અને તેનું કારણ શું છે તે જણાવો ?
- ૪ આ ખંડમાં મોટામાં મોટી રેલ્વે કઈ છે અને ઇંગ્લાંડથી જાપાનની ટપાલ કયે રસ્તે જાય છે તે જણાવો ?
- ૫ હિંદુસ્તાનથી ઇંગ્લાંડ જવાના કયા કયા રસ્તા છે તે જણાવો ?
- ૬ એશિઆખંડમાં આવેલા સ્કુટરી બંદરથી સૈબિરિઆના વ્લેડીવોસ્ટોક બંદર સુધી કિનારે કિનારે જતાં જે જે બંદરો આવે તેમનાં નામ તે તે સ્થળે લખો ?

એશિઆખંડના દેશો, મુખ્ય શહેર અને રાજ્યવ્યવસ્થા.

(૧) હિંદુસ્તાન—સિલોન, બ્રહ્મદેશ અને બલુચિસ્તાન સહિત. (દિલ્હી), હિંદીચીન (સિયામમાં બાંગ્કોક, ફ્રેન્ચ

હિંદીચીનમાં હંનોય, અને મલાયા દ્વીપકલ્પમાં સિંગાપોર); (૩) ચીનાઈ રાજ્ય (શુદ્ધ ચીનમાં પેકિન, મંચુરિયામાં મકડન, મોંગોલીયામાં ઉર્ગા, પૂર્વ તુર્કસ્તાનમાં ચાકીંડ, અને ટિબેટમાં લાસા); (૪) જાપાન-કોરિયા સહિત (ટોકીયો), (૫) એશિયાઈ રશિયા (સેબિરિયામાં ઇર્કુટસ્ક, રશિયન તાર્તરીમાં તાસ્કંદ, કોકેશીયામાં ટિફ્લીસ); (૬) એશિયાઈ તુર્કસ્તાન (એશિયામાઈનરમાં સ્મર્ના, આમીનીયા અને કુદ્દિસ્તાનમાં અર્જૂમ, મેસેપોટેમિયામાં મોસલ, સિરિયા અને પેલેસ્ટાઈનમાં બેરુટ); (૭) અરબસ્તાન (હિઝાઝ, યમન, હેંદ્રામોંત અને ઓમાન-મક્કા); (૮) ઇરાન (તેહરાન), (૯) અફઘાનિસ્તાન (કાબુલ).

રાજ્ય વ્યવસ્થા.

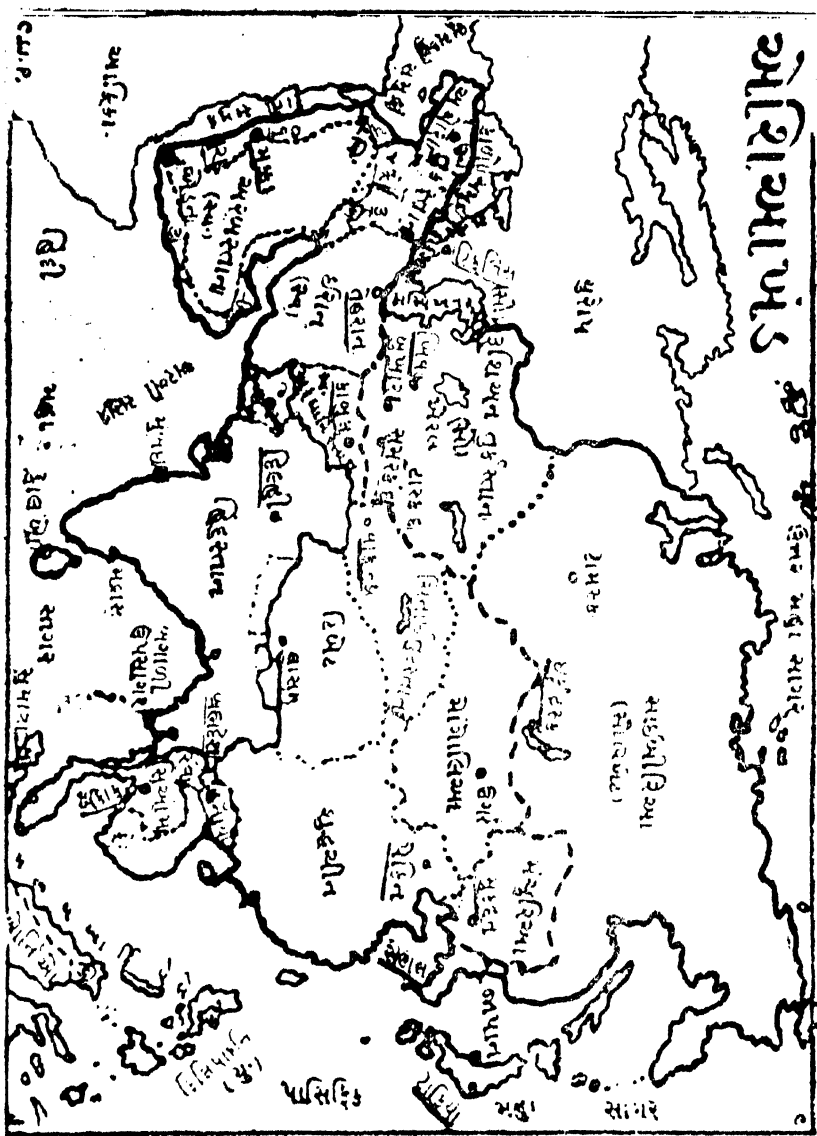
બ્રિટિશ મુલક, જાપાન અને ઇરાનમાં રાજ્ય પ્રતિનિધિઓનો સલાહથી રાજ્ય ચલાવે છે. (રાજ્ય પ્રજા સત્તાક)

ચીન ૧૯૧૨ થી, રશિયા ૧૯૧૭ થી અને તુર્કસ્તાન ૧૯૨૨ થી પ્રજાસત્તાક રાજ્યો છે. સિયામ, હિંદીચીન, અરબસ્તાન અને અફઘાનિસ્તાન રાજ્ય સત્તાક રાજ્યો છે.

એશિયાખંડમાં બ્રિટિશ મુલક — હિંદુનું સામ્રાજ્ય, સિલોન, સ્ટેટસેટલમેંટસ* પેલેસ્ટાઈન અને મેસેપોટેમિયા, તથા એડન, સોકોટ્રા, હોંગકોંગ, અને વેહાઇ-વે ટાપુઓ.

ફ્રેન્ચનો મુલક—હિંદીચીન, પોંડીચેરી અને સીરિયા છે. તુર્કસ્તાન, અર્જસ્તાન, ઇરાન, અફઘાનિસ્તાન અને બલુચિસ્તાન એ મુસલમાની રાજ્યો છે.

એશિયા ખંડના દેશો.

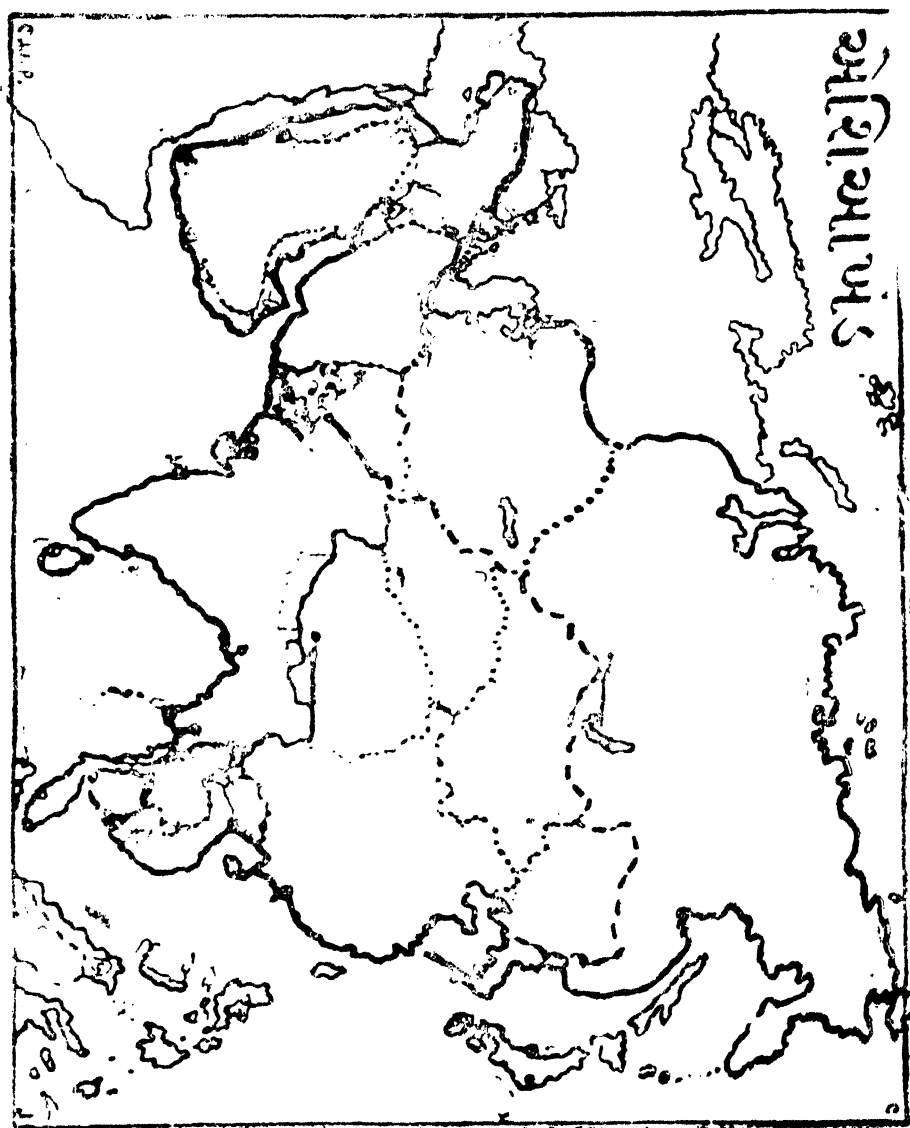
પ્રકરણ-૧ (૧) એશિયા ખંડ (૨) યુરોપિયન યુનિયન (૩) એશિયા (૪) એશિયા (૫) એશિયા.

કૃતિ.

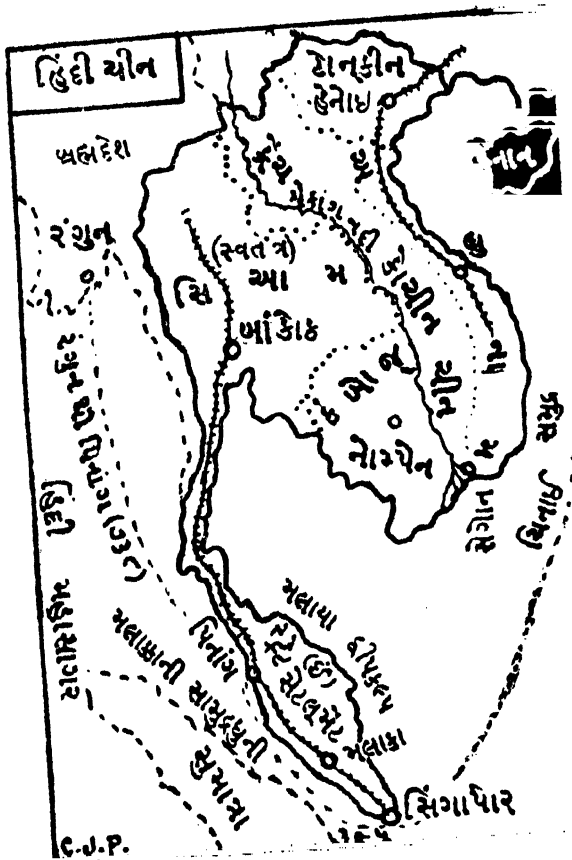
- ૧ સાથેના નકશામાં એશિઆખંડના દેશોનાં અને તેનાં મુખ્ય શહેરનાં નામ લખો.
- ૨ આ ખંડમાં રાજ સત્તાકે રાજ્યો, પ્રજાસત્તાક રાજ્યો, રાજા પ્રતિનિધિની સલાહથી ચલાવતાં રાજ્યો અને મુસલમાની રાજ્યો કયાં છે તે જણાવી તેમાં રા. પ્ર. સ. અને મુ. લખો.
- ૩ આ ખંડમાં બ્રિટિશ મુલક અને ફ્રેન્ચનો મુલક કયો છે તે જણાવી તેમાં ‘ બ્રિ. ’, ‘ ફ્રે. ’, લખો.
- ૪ એશિઆઈ ઇશિઆ, એ-તુર્કસ્તાન, અરબસ્તાન અને હિંદી ચીનના ભાગોનાં નામ આપો અને તેમની રાજ્ય વ્યવસ્થા કેવી છે તે જણાવો.
- ૫ સ્ટ્રેટ સેટલમેન્ટસ એટલે શું અને તે કયાં છે તે જણાવો.
- ૬ કયો દેશ “ ઉગતા સૂર્યની ભૂમિ ” કહેવાય છે તે કારણ સાથે જણાવો.

---

* મલાયા દ્વીપકલ્પમાં સ્ટ્રેટ સેટલમેન્ટસ એટલે સામુદ્રધુની ઉપરનાં સંરંથાનો મલાક્કા, સિંગાપોર અને પિનાંગ છે.

(मोन्सूननो प्रदेश)

આ પ્રદેશ અને ચીનની વચ્ચે આવેલો ક્ષીપકલ્પ છે. તેમાં
૧) સિયામ (૨) ફ્રેંચ હિંદીચીન અને (૩) મલાયા
ક્ષીપકલ્પ એ ત્રણ દેશો આવેલા છે. [આ દેશ ઉબ્બકટિયંધ

અને મોન્સૂનના પ્રદેશમાં આવેલો છે. તેની હવા ઘણી ગરમ અને શરદ છે. મલાયા દ્વીપકલ્પના દરિયા કિનારાની હવા સમ છે. અહીં મોન્સૂનનો પુષ્કળ વરસાદ થાય છે, અને તેથી દરેક પ્રકારની વનસ્પતિ અને ઝાડ થાય છે. લોકો મેંગોલિઅન જાતના છે. અને મલાયા દ્વીપકલ્પમાં મલાઈ જાતના છે તેઓ મુસલમાની ધર્મ પાળે છે. ખીજ ઘણા લોકો ખૌદ્ધ ધર્મ પાળે છે.] મુખ્ય નદીઓ મેકાન્ગ કે કામ્બોડિયા અને મેનામ છે. મેનામ નદીના પાણીથી ડાંગેર પુષ્કળ થાય છે.

(૧) સિઆમ—બ્રહ્મદેશની પૂર્વે આવેલું સ્વતંત્ર રાજ્ય છે. તેનો રાજા ખૌદ્ધ ધર્મ પાળે છે. ત્યાંની મુખ્ય પેદાશ સાગનાં લાકડાંની છે. લાકડાં ખસેડવા વગેરે મજૂરીના કામમાં હાથીનો ઉપયોગ બહુ કરવામાં આવે છે. મુખ્ય પાક ચોખા છે જે પરદેશ જાય છે. ખીજ પેદાશ રૂ, તમાકુ, શેરડી અને મરી છે. મુખ્ય શહેર બાંગકોક (૬૩,૦૦૦) મેનામ નદીના મુખ આગળ મોટું બંદર છે. આ શહેરની અડધી વસ્તી નદીમાં વહાણમાં વાંસનાં ઘર બાંધીને રહે છે.

(૨) ક્રેંચ હિંદીચીન—આ દેશ ફ્રાન્સને તાબે છે અને તેમાં તેમનો ગવર્નર જનરલ રહે છે. તેમાં કોચીનચીન ક્ષત્રિય સંસ્થાન છે અને ટોનકીન, અનામ, અને કમ્બોજ તેના રક્ષણ તળેનાં રાજ્યો છે. મુખ્ય પેદાશ ચોખા, રેશમ, રૂ, ખાંડ, અરીણ, તમાકુ, તજ, મરી, એલચી, ચા, ખુંદ અને માંછલાં છે. ટોનકીનમાં કોલસા અને કમ્બોજમાં રેવાંચીના શીરાની ખાણો છે. મુખ્ય શહેરો—સેગોન (૭૨,૦૦૦

મુખ્ય શહેર અને બંદર છે. હેનોઈ ટ્રોનકીનની રાજધાની છે. તે રેશમી કાપડ અને ભરતકામને માટે પ્રખ્યાત છે. હ્યુ આનામની રાજધાની અને નોમપેન કંબોજની રાજધાની છે.

(૩) મલાયા દ્વીપકલ્પ—આ દ્વીપકલ્પનાં ઉત્તરનાં રાજ્યો સિયામના રાજના તાબામાં છે અને દક્ષિણનાં સ્ટ્રેટ સેટલમેન્ટસ (સામુદ્રધુનિપરનાં સંસ્થાનો) અંગ્રેજ સરકારના તાબામાં છે. સ્ટ્રેટ સેટલમેન્ટસનાં રાજ્યો મલાક્કા સિંગાપોર અને પિનાંગ છે. અહીં મલાઈ (મુસલમાન જાતના) લોકો વસે છે. અહીંના જંગલમાં ઉરાંગઉટાંગ નામે વાંદરની મોટી જાત વસે છે. આ દેશમાં સુંદર પીછાંવાળાં પક્ષીની વસ્તી ઘણી છે. રબર અને કલ્દમથી દેશ સમૃદ્ધિવાન બન્યો છે. બધા દેશમાં કાચી સડકો બાંધેલી છે અને તેના પર ઘોડે ચાલે છે. સિંગાપોર—મુખ્ય શહેર સિંગાપોર (૪,૨૩,૦૦૦) છે. તે સ્ટ્રેટ સેટલમેન્ટસની રાજધાની છે. તે સારી સગવડવાળું અને સુરક્ષિત બંદર છે. વળી તે નાકાસૈન્યનું સ્થળ અને સ્ટીમરોને કોલસા લેવાનું મથક છે. તેની આસપાસની દ્રવ્યભૂમિ સારી છે તેથી વેપાર સારો ચાલે છે. તે વિષુવવૃત્તની છેક પાસે હોવા છતાં ત્યાંની હવા બહુ ગરમ નથી. ત્યાં જાતજાતનાં ફળો થાય છે. આ બંદરેથી તજ મરીમશાલો, ખુંદ, અનાસ, નાળિયેર, જોળીઓ, કલ્દમ અને રબર વિગેરે વસ્તુઓ પરદેશ જાય છે. પીનાંગટાપુ—છેક ઉત્તરમાં આ ટાપુ આવેલો છે. તે સં. ૧૭૮૫ માં બ્રિટિશ લોકના હાથમાં આવ્યો. તે ૧૫ માઈલ લાંબો અને ૫ માઈલ પહોળો છે. આ બેટમાં નાળિયેરી અને સોપારીનાં મોટાં વન છે. તેથી તેને સોપારીના

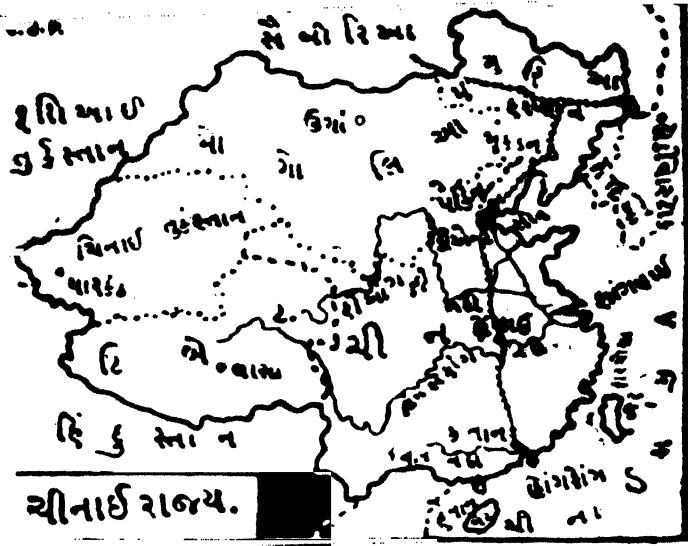
બેટ પણ કહે છે. મુખ્ય શહેર ન્યૉર્જ ટાઉન (૧,૨૬,૦૦૦) છે. ખીન્નું એકે મોટું શહેર નથી. અહીંથી નાળિયેર, સોપારી, ખુંદ, લવંગ અને જાયફળ હેશાવર જાય છે. મલાક્કાનું મુખ્ય શહેર મલાક્કા છે.

મલય આર્કિપેલેગો—એશિઆ અને ઑસ્ટ્રેલિઆની વચ્ચે વિષુવવૃત્તની ખંન્ને ખાળુ આ ટાપુઓ આવેલા છે. તેમાં ફિલિપાઇન, ખોનીંઓ, જાવા અને સુમાત્રા એશિઆખંડને લગતા છે. અને સંડા, ન્યુગીની અને મોલુક્કાસ ઑસ્ટ્રેલિઆને લગતા છે. મુખ્ય વસ્તી મલાઇ લોકોની છે. એશિઆને લગતા દ્વીપોમાં સુમાત્રા અને જાવા ડચ લોકોને તાબે છે. ખોનીંઓનો ઉત્તર ભાગ બ્રિટિશ સરકારને તાબે અને દક્ષિણ ભાગ ડચ લોકોને તાબે છે. ફિલિપાઇન યુનાઇટેડ સ્ટેટસને તાબે છે. તે દુનિયામાં થતા નાળિયેરનો મુખ્ય પ્રદેશ છે. સુમાત્રા અને જાવામાં ચોખા, શેરડી (ખાંડ), તેજના, તમાકુ, કૌફી, સિંકોના નાળીયેર અને રબર તથા ફિલિપાઇનમાં દોરડાં અને ચીરૂટ પુષ્કળ થાય છે.

કૃતિ.

- ૧ હિંદીચીનના દેશો કયા છે અને તે કોના તાબામાં છે તે જણાવો.
- ૨ સ્ટેટ સેટલમેન્ટસ એટલે શું અને તે કયાં છે તે જણાવો.
- ૩ સિઆમ, ફ્રેન્ચ હિંદીચીન અને મલાયા દ્વીપકલ્પનાં શહેરો તથા તેમની પેદાશ લખો.
- ૪ સિંગાપોરની મહત્વતા વિશે જે જાણતા હો તે લખો.

ચીનાઈ રાજ્ય.

આ મોટું રાજ્ય એશિયાના દક્ષિણ પૂર્વ ભાગમાં આવેલું છે. તે ઉત્તરે સૈબીરીયા, પૂર્વમાં પાસિફિક, દક્ષિણમાં હિંદીચીન, અને પશ્ચિમે પામીર સુધી આવેલું છે. આ દેશ પૃથ્વી ઉપર વધારેમાં વધારે વસ્તીવાળો છે. તેમાં મોંગોલિયન જાતના લોકો વસે છે. તેઓ બૌદ્ધ ધર્મ પાળે છે. તેઓને મુખ્ય ખેરાક ચા, ચોખા અને માછલાં છે. આ દેશનું ક્ષેત્રફળ બેતાળીસ લાખ ચો. માઈલ અને વસ્તી ૪૦ કરોડની છે. આ દેશમાં કેટલીક મોટી નદીઓ છે. જેવી રીતે હિંદુસ્તાનમાં સિંધુ, ગંગા અને બ્રહ્મપુત્રા છે, તેવી રીતે અહીં હોંગકોંગ, યાંગસીકાંગ, અને કંતાન છે. તેમાં ચામાસામાં પુર આવે છે. તેમની ખીણો ફળદ્રુપ હોવાથી ઘણા

પાક થાય છે તેથી ઘણી ધાત્રી વસ્તી છે, તેથી તેઓ વહાણોમાં ઘર બાંધીને રહે છે. આ રાજ્યના પાંચ ભાગ છે. (૧) શુદ્ધચીન (૨) મંચુરિયા (૩) મોંગોલિયા (૪) પૂર્વતુર્કસ્તાન (તાર્તારી). અને (૫) ટિબેટ.

(૧) શુદ્ધચીન—(મોન્સૂનનો પ્રદેશ) શુદ્ધચીનના ઉત્તર ભાગમાં વિશાળ સપાટ મેદાનો આવેલાં છે. આ મેદાનની માટી પીળી, રસાળ અને ક્ષણદ્રુપ છે. આ ભાગમાં હોઆંગહો નદી ખડે છે તે પુષ્કળ પીળી માટી ખેંચી લાવે છે. વરતીનો ઘણો ભાગ આ પ્રદેશમાં રહે છે. દક્ષિણ ભાગમાં પર્વતોની લાંબી હારો આવેલી છે. [શુદ્ધચીનમાં લગભગ ૩૦ કરોડ માણસની વસ્તી છે].

આ દેશમાં ઘણા માઇલ તાર અને રેલ્વે બાંધવામાં આવી છે આ રાજ્ય ૧૯૧૨ ની સાલથી પ્રજાસત્તાક થયેલું છે.

ચીનની મોટી નહેર-લોકસની નદી—આ દેશમાં નદીઓ માફત માલની અવર જવર થતી હોવાથી તે નદીઓને જોડવા સારૂ અનેક કાંસ બોદવામાં આવ્યા છે. તેમાં એક મોટી જળરતી નહેર છે. ચીનાઓ તેને “ લોકસની નદી ” અથવા “ વેપારની નદી ” કહે છે. આ રાક્ષસી નહેરની યોગના તેરમા સંક્રામાં થઈ હતી. તે લગભગ ૬૫૦ માઇલ લાંબી છે, અને પેકિન તથા કંતાન વચ્ચેનો વેપાર ઘણી સહેલથી થઈ શકે છે. નહેર ખાતાના અદભૂત પરાક્રમ તરિકે આ નહેર ચીનની દિવાલ કરતાં લેશમાત્ર ઉતરતી નથી.

ચીનની દિવાલ—ચીનની ઉત્તરે ૧૯૦૦ માઇલ લાંબી ૩૦ ફુટ ઉંચી અને વીસ ફુટ પહોળી દિવાલ છે. આ દિવાલ ૨૦૦૦ વર્ષ ઉપર બાંધવામાં આવી હતી. દુનિયામાં માણસના હાથથી આવું મોટું કામ આ છેલ્લું છે એવી તેની ખ્યાતિ છે. તે દિવાલમાં સો સો વારને અંતરે ૪૦ ફુટ ઉંચા બુરજો કરવામાં આવ્યા છે. આગળ તાતાર લોકો ચીન પર ઘણી સ્વારીઓ કરતા તેઓ દેશમાં પે તેને માટે તે બાંધેલી છે.

આ દેશની હવા ઠંડી છે. ઉત્તરમાં સાધારણ ગરમી, પશ્ચિમમાં ઠંડી (ઉચ્ચ પ્રદેશ હોવાથી), અને દક્ષિણના સપાટ પ્રદેશમાં સખત તાપ પડે છે. દરિયા કિનારાની હવા સમધારણ છે. પૂર્વ કિનારાપર મહાસાગરના ભેજવાળા પવનને લીધે વરસાદ ઘણો પડે છે.

વનસ્પતિ—વાંસ, શેતુર, કપુર, ગુંદર, લાખ, પોપર, તથા દવાના ઉપયોગનાં ઝાડો અહીં પુષ્કળ થાય છે. મેવો પણ પુષ્કળ થાય છે. હિંદુસ્તાનના જેવી ઉષ્ણ હવા અને ભરપુર વરસાદને લીધે ડાંગેર પુષ્કળ થાય છે.

મુખ્ય પેદાશ—ઘઉં, જવ, મકાઈ, જુવાર, બાજરી, કપાસ, ચા, અપ્રીણ અને શેરડી છે. અહીં રેશમ પુષ્કળ થાય છે.

ખનીજ—ચીનાઈ માટી, કોલસા, લોખંડ, તાંબુ, રૂપ, કલઈ, અને પારો છે.

નદીઓ—ચીનમાં હોઆંગહો અને ચાંગસીકાંગ એ બે દુનીયામાં મોટી ગણાતી નદીઓ છે. દક્ષિણ ભાગમાં આ નદી-

ઓથી જ વ્યાપાર અને માલની અવર જવર થાય છે. તેમાં ઘણું દૂર સુધી વહાણો ફરી શકે છે. તે ઉપરાંત પેહો, અને સિકાંગ (કન્ટોન) ખીણ નદીઓ છે.

મુખ્ય શહેરો—પેકિન—રાજધાનીનું શહેર પેહો નદીપર છે. ટિએન્સીન—પેહો નદી ઉપર, શાંગહાઇ—યાંગસિકાંગ નદી ઉપર કુચ્યૌ—ફાર્મોસા બેટના સામા કિનારા ઉપર અને કન્ટોન—સિકયાંગ નદી ઉપર એમ એ ચારે બંદરો છે. હિંદુ-સ્તાનથી જતા ઉતાડ્ડો શાંગહાઇ બંદરે ઉતરે છે. કન્ટોન શહેર રેશમી કાપડ, ચીનાઇ માટીના વાસણ, લાખ, હાથીદાંત અને ધાતુનું કામ તથા કાચ કાગળ, રેશમ માટે પ્રખ્યાત છે. તથા છાપવાની કળા અને બંદુકના દારૂની, અને ફટાકડાની બનાવટ પ્રથમ શોધને માટે આ દેશ પહેલે નંબરે છે, ટાપુઓ—હૈનાન (ચીનને તાબે), હોંગકોંગ (ઇંગ્લાંડને તાબે), ફાર્મોસા અને લુચ્યુ બપાનને તાબે છે.

પરદેશી સંસ્થાનો (૧) મકકૌ—દક્ષિણ કિનારા ઉપર પોટુગીઝને તાબે છે.

(૨) હોંગકોંગ બેટ કન્ટોન નદીના મુખ આગળ છે, તે બ્રીટીશ સરકારને તાબે છે. તેનું મુખ્ય શહેર વિક્ટોરિઆ મોટું બંદર અને લશ્કર તથા નૌકાસૈન્યનું સ્થળ છે. ત્યાંથી એફીણ, ચા, ખાંડ, હાથીદાંત, રેશમ, અંબર, કપુર વગેરે પરદેશ બાય છે.

(૧) પૂર્વ કિનારા ઉપર કયાઉચાઉ બંદર બપાનને તાબે અને વેહાઇવે બંદર ઇંગ્લાંડને તાબે છે.

(૨) મંચુરિયા—કોરિયાની ઉત્તરે અને પશ્ચિમે આવેલો છે. આ દેશમાં ઠંડી વધારે પડે છે. તેનો કુટલોક ભાગ જાપાનના તાબામાં છે. મુખ્ય શહેર મકડેન—(૧,૫૮,૦૦૦) રાજધાનીનું શહેર છે. તે સાગના વેપારને માટે પ્રખ્યાત છે. મુખ્ય બંદર પોર્ટ-આર્થર છે તે જાપાનના તાબામાં છે. સૈન્યોરિઅન રેલ્વે તે બંદર સુધી આવેલી છે. અહીંનો મુખ્ય પાક અડીશુ અને ગળી છે.

(૩) મોંગોલિયા—મંચુરિયાની પશ્ચિમે આવેલો ઉચ્ચ પ્રદેશ છે. તેમાં ગોળીનું મોટું રણ આવેલું છે. અહીંના લોકો તાર્તાર જાતના છે. તેની ભટકતી ટોળીઓ છે. તેના સરદારને ખાન કહે છે. તેનું મુખ્ય શહેર ઉર્ગા છે. આ રાજ્ય પ્રજાસત્તાક છે. અને તે રૂશિયાના તાબામાં છે. ખીનું શહેર મૈમશિન છે.

(૪) પૂર્વ તુર્કસ્તાન અથવા ચિનાઇ તુર્કસ્તાન—ચીનાઇ રાજ્યનો પશ્ચિમ ભાગનો આ પ્રદેશ છે, તેની ઉત્તર, પશ્ચિમ ને પૂર્વ ત્રણે બાજુ પર્વતોની દ્વાર આવેલી છે. ત્યાં શિયાળામાં ઘણી ઠંડી પડે છે અને ઉનાળામાં ઘણો તાપ પડે છે. લોકો તુર્કી મુસલમાન છે અને મુસલમાની ધર્મ પાળે છે. તેઓ ગામમાં કે શહેરમાં રહેતા નથી પણ પોતાનાં ઘર લઈને જ્યાં ચારો મળે ત્યાં ભટકતા ફરે છે. તેઓ ઘરના માંસ તથા દુધ ઉપર જીવે છે.

મુખ્ય શહેર—યારકંડ મોટું શહેર છે. કાસ્ગર રાજધાનીનું શહેર અને વેપારનું મથક છે. તે રૂસ્તમની જન્મભૂમિ છે.

ટિપ્પેટ—હિંદુસ્તાનની ઉત્તરે એ દેશ આવેલો છે. તે ૧૩૦૦ માઇલ લાંબો છે. આ દેશની જમીન હુનિયામાં ઉંચામાં ઉંચી

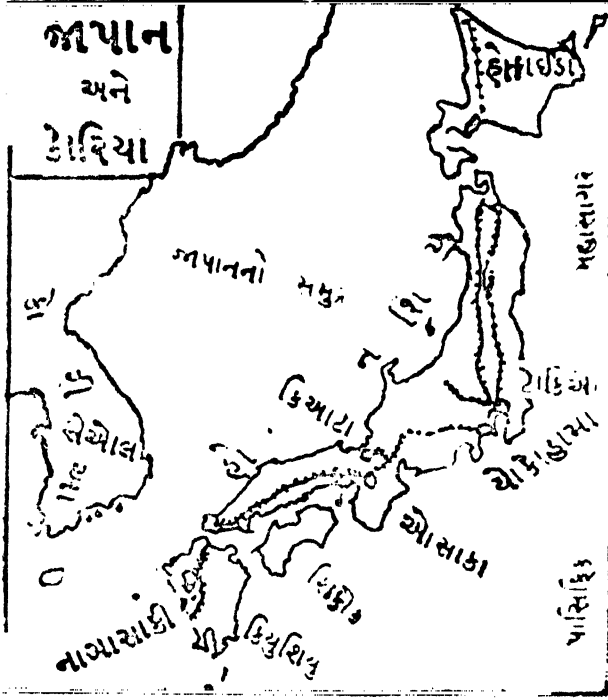
(૧૫૦૦૦ કુટ) છે. આ દેશમાંથી ઘણી મોટી નદીઓ નીકળે છે. ટિબેટમાં સાથી મોટી નદી સાંપુ છે. તે આગળ પ્રહ્મપુત્રાને નામે ઓળખાય છે અને મુખ્ય સરોવરો ટેથ્રીનોર અને માનસરોવર છે. તેમાં મુખ્ય શહેર લાસા રાજધાનીનું શહેર છે. જૌહધર્મના મોટા ધર્મશુરૂ લામા તેમાં રહે છે. ત્યાં હિંદુસ્તાનની પેઠે ત્રણ ઋતુઓ છે. શિયાળામાં સખત ટાઢ પડે છે, ત્યાં સુરોખાર અને સિંધવની ખાણો છે, અને કેટલીક જગ્યાએથી ઓખુ સોનું નીકળે છે. ત્યાં જંગલી ગાય અને ગોધા ધાય છે તેમના પુછડાના વાળના ચમર થાય છે. કસ્તુરી મૃગના પેટ આગળ હાડીમાં કસ્તુરી ધાય છે. ત્યાંના બકરાંના ઉનની શાલ બને છે. ત્યાં યાક નામનું બળદના જેવું જમાવર થાય છે તે ભાર ઉચકવાના કામમાં આવે છે. ત્યાં મોંગોલિઅન લોકો વસે છે અને જૌહ ધર્મ પાળે છે. તેઓનો મોટો ધર્મશુરૂ લામા જે પુઢનો અવતાર કહેવાય છે તે રાજ ગણાય છે અને લાસા શહેરમાં રહે છે.

(હુન્નર, ઉદ્યોગ, અને વેપાર માટે જુઓ પાન ૨૬)

કૃતિ.

- ૧ ચીનાઈ રાજ્યના ભાગો અને તેમનાં મુખ્ય શહેર લખો.
- ૨ હુનિયાના બધા ભાગો કરતાં વધારે વીચ વસ્તી ચીનના કયા ભાગમાં છે અને તેનું કારણ શું તે જણાવો.
- ૩ ચીનની દિવાલ અને લોકસની નદી (નહેર) વિશે જે હકીકત જાણતા હો તે લખો.
- ૪ ચીનની વનસ્પતિ, ખનીજ, અને હુન્નર ઉદ્યોગ તથા વેપાર વિશે જે જાણતા હો તે લખો.

જાપાન.

(કોરીઆ સહિત)

ચીનના ઇરાન ખૂણામાં જાપાનનું રાજ્ય આવેલું છે. તે દેશ છેક પૂર્વમાં આવેલો હોવાથી “ ઉગતાસૂર્યની ભૂમિ ” કહેવાય છે. તેનું ક્ષેત્રફળ બે લાખ પાંસઠ હજાર ચોરસ માઇલ અને વસ્તી છ કરોડની છે. પશ્ચિમ યુરોપમાં જેવી રીતે ગ્રેટબ્રિટન આવેલું છે તેવી રીતે પૂર્વ એશિઆમાં જાપાન આવેલું છે. એ દેશ ઘણા બેટા મળીને થયેલો છે. તેમાં ચાર મોટા

અને બીજા સેંકડો નાના બેટો છે. તેમાં સૌથી મોટો હોનશિયુ છે. બીજો હોકાઇડો તેની ઉત્તરે, અને ક્યુશિયુ તેની દક્ષિણે આવેલા છે. સૌથી નાનો શિકોક, ક્યુશિયુની પૂર્વે આવેલો છે. તે સિવાય ક્યુરાઇલ, ફોર્મોસા, લુચ્યુ વગેરે બેટો છે. ક્યુરાઇલ ૧૮૭૫ માં રૂશિઅન તરફથી સંઘેલીઅન બેટના કેટલાક ભાગના બદલામાં જાપાનને મળેલો છે.

આટલાંટિક મહાસાગરમાં યુરોપખંડના બ્રિટિશ ટાપુઓ છે તેવી રીતે પાસિફિક મહાસાગરમાં એશિઆખંડના જાપાનના ટાપુઓ છે. આ ટાપુનો કિનારો ખાંચા ખાંચાવાળો છે, તેમાં મોટાં અને સારાં બંદરો છે, અને ત્યાં થઇને બીજા દેશોમાં વેપારી સ્ટીમરોને જવાનો ધોરી માર્ગ છે. તેથી વેપારને ઘણું ફાયદો છે. કિનારે માછલાં પકડવાનો ધંધો ઘણો ચાલે છે.

હવામાન—જાપાનના બેટો સમશિતોષ્ણ અને શીત કટિબંધમાં આવેલા હોવાથી દક્ષિણમાં હવા ગરમ અને ઉત્તરમાં સાધારણ ઠંડી માલમ પડે છે. આ કટિબંધમાં બીજી જગ્યાએ જે ચીજો થાય છે તે અહીં થાય છે. મેક્સિકોના અખાતમાં ઉત્પન્ન થએલો ઉના પાણીનો પ્રવાહ ઇંગ્લાંડ તરફ વહે છે તેથી તે દેશની હવા ઉપર જે પરિણામ થાય છે તે જ પરિણામ ‘કાળા પ્રવાહ’ (ક્યુરોસીવો) નામના ઉન્ડા પવનને લીધે જાપાનમાં થાય છે. આ પ્રવાહ ઉષ્ણકટિબંધમાં ફિલિપાઇન બેટ પાસે પેદા થઇ ઉત્તર તરફ વહેતો વહેતો કિશિયુ બેટના દક્ષિણ કિનારા પાસે આવીને અટકે છે, ત્યાં તેનો નાનો અને મોટો એવા બે પ્રવાહ થઇ મોટો પ્રવાહ જાપાનના પૂર્વ કિનારા તરફ

થઈને વહે છે અને નાનો પ્રવાહ પશ્ચિમ કિનારા પાસે વહી જઈ ઉત્તર તરફ પાસિફિક મહાસાગરમાં જઈ મળે છે. આ પ્રમાણે જાપાનની બેઉ બાજુ ઉન્હા પાણીનો પ્રવાહ વહેતો હોવાથી ઠંડીની અસર ઘણી જ ઓછી થઈ હવા સમધારણુ રહે છે. તે ટેમ્પરેટ મોન્સૂનની હવાનો પ્રદેશ હોવાથી ત્યાં શિયાળામાં તથા ઉનાળામાં વરસાદ પડે છે, પણ ઉનાળામાં વિશેષ પડે છે.

જાપાનમાં પર્વતો લાંબા અને સાંકડા હોવાથી તેમાં એકે મોટી નદી નથી. મોટામાં મોટી નદી રોને છે. તેની લંબાઈ ૧૭૦ માઈલ છે. આ બેટોમાં જાવાળામુખી પર્વતો ઘણા છે અને તેથી ઘણા ધરતીકંપો થાય છે. દરવર્ષે લગભગ ૪૦૦ થી ૫૦૦ ધરતીકંપના આચકા થાય છે. મોટામાં મોટું સરોવર વિણુ સરોવર છે તેનો આકાર વીણુના જેવો છે તેથી તેનું નામ વીણુ પડ્યું છે.

લોકો અને ધર્મ-જાપાની લોકો મોંગોલિઅન જાતિના છે. તેઓ ચીનાઓની પેઠે પીળચટા અને મધ્યમ કદના છે. તેઓ બૌદ્ધ અને શીતોઇઝમ ધર્મ પાળે છે. શીતોઇઝમ ધર્મના લોકો પોતાના પૂર્વજો અને મીકાડોની પૂજા કરે છે. તેઓ સુધરેલા ઉદ્યોગી, વેપારમાં આગળ પડતા અને યુદ્ધકળામાં ઘણા નિપુણ છે. તેઓનો મુખ્ય ખોરાક ભાત, માછલાં અને ચોખા છે. ત્યાંના રાજાને મીકાડો કહે છે. તે પાર્લામેન્ટની સલાહ પ્રમાણે રાજ્ય ચલાવે છે.

હુનર ઉદ્યોગ અને ધંધો.

(હુનર અને ઉદ્યોગ માટે જુઓ પાન ૨૭.)

ધંધો-આ દેશમાં માછલાં પકડવાનો ધંધો મોટા પાયાઉપર

ચાલે છે. લગભગ ૨૦ લાખ માણસ આ ધંધામાં રોકાયેલાં હોય છે. (૨) ખીજે ધંધો રેશમના કીડા ઉછેરવાનો છે. જાપાનથી કાચુ રેશમ હિંદુસ્તાનમાં આવે છે તેમ જ અમેરિકામાં જાય છે. જાપાનમાં ત્રીજે (૩) મોટો ઉદ્યોગ ચાનો છે. ચાની મોટી વખારો ચોકોહામા બંદરપર છે. ત્યાંથી તેનો મોટો જથ્થો અમેરિકા જાય છે. તે સિવાય ત્યાં લાખના રંગનું કામ બહુ જ સુંદર અને ટકાઉ થાય છે. અને તેનો વારનીસ ઉત્તમ પ્રકારનો થાય છે.

મુખ્ય પેદાશ-અનાજ, ચોખા, ચા, રૂ, તમાકુ, શેરડી, કપુર, ગુંદર, લાખ, અને શેતુરનાં ઝાડ છે;

ખનીજમાં કોલસા, લોહું, તાંબુ, ગંધક, ચીનાઈ માટી ઘાસ્તેલ અને સુરંગ છે.

મુખ્ય શહેર-ટોકિયો રાજધાનીનું શહેર છે. એનું જીનું નામ યદો છે. **કિયોટો**—જીનું રાજધાનીનું શહેર હતું. ત્યાંનાં માટીનાં વાસણુ રમકડાં, ભરતકામ અને કાંસાકામ વખણાય છે. **ચોકોહામા, ઓસાકા, નાગાસાકી, અને કોબે** બંદરો છે. ઓસાકામાં વહાણ અને આગબોટો બાંધવાનાં તેમજ ખીજાં ખૂબ કારખાનાં છે તેથી તેને જાપાનનું માન્યેસ્ટર કહેવામાં આવે છે. ત્યાં ચા અને ચોખાનો વેપાર સારો ચાલે છે. **નાગાસાકી** એ જાપાનનું સુંદર બંદર છે. અને આગબોટોને કોલસા લેવાનું સ્થળ છે. **ચોકોહામા** લવ્ય બંદર અને જાપાનનું કેન્દ્રસ્થાન છે. અમેરિકા સાથેનો વેપાર આ બંદરેથી થાય છે; ત્યાં દેશદેશના વેપારીઓ જોવામાં આવે છે. મુંબાઈથી આ બંદર આવતાં લગભગ

૬૦૦૦ માઈલની મુસાફરી થાય છે. આ બંદરેથી આ, રેશમ, તાંબુ વગેરે પરદેશ જાય છે. કેરિઆ દ્વીપકલ્પ છે. તે પહાડી મુલક છે, ને જાપાનના તાબામાં છે. મુખ્ય પેદાશ ચોખા, તમાકુ, ઘઉં અને જવ છે. ખનીજમાં સોનું, તાંબુ, કોલસા, લોહું અને સીસું છે. તેનું રાજધાનીનું શહેર સેઓલ છે.

કોર્મોસા બેટની મુખ્ય પેદાશ કપુર છે. કપુરનાં ઝાડ ત્યાં બહુ ઉગે છે. તે વડ જેવડાં હોય છે. તેના રસમાંથી કપુર બને છે. આખી દુનિયામાંનું કપુર મોટે ભાગે આ બેટમાંથી પુર પાડવામાં આવે છે. તે દારૂ બનાવવામાં તથા હવા શુદ્ધ કરવામાં, તથા દવા વગેરે કામમાં વપરાય છે. બનાવટી કપુર ટરપેન્ટાઇન તેલમાંથી કરવામાં આવે છે. તે સિવાય આ બેટની ખનીજ કોલસો, ગંધક, સોનું અને મીઠું છે.

કૃતિ.

- ૧ જાપાન અને બ્રિટિશ ટાપુઓની સરખામણી કરો.
- ૨ કાળો પ્રવાહ બેટલે શું અને તેની આ દેશ ઉપર શું અસર થાય છે તે જણાવો.
- ૩ જાપાનની પેદાશ લખો.
- ૪ ત્યાંના હુન્નર ઉદ્યોગ વેપાર સંબંધી જે જાણતા હો તે લખો.
- ૫ કપુરની મુખ્ય પેદાશ ક્યાં છે, તે શાનું બને છે, અને તે શા ઉપયોગમાં આવે છે તે જણાવો.
- ૬ મુંબાઇથી ચોકોહામા જતાં રસ્તામાં આવતાં બંદરો ત્યાંનાં હવાપાણી, અને લોકોના રીતરિવાજ જણાવો ?

એશિઆઈ રૂશિઆ.

એશિઆના ઉત્તર ભાગમાં આ રાજ્ય આવેલું છે. તેનું ક્ષેત્રફળ ૬૩ લાખ ચોરસ માઇલ (લગભગ હિંદુસ્તાન કરતાં ચાર ઘણું) છે. એશિઆખંડના ત્રીજા ભાગની જમીન આ રાજ્યે રોકેલી છે. તેના ત્રણ ભાગ છે. (૧) સૈબીરિઆ (૨) રૂશિઆન તાર્તરી (૩) ટ્રાન્સ કોકેશિઆ. એ ત્રણે પ્રજાસત્તાક રાજ્યો રૂશિઆની સોવીએટ સરકારની દેખરેખ નીચે છે. (૧) સૈબીરિઆ—ચીનાઈ રાજ્યની ઉત્તરે સપાટ પ્રદેશ આવેલો છે. તેમાં ઉત્તર અને પશ્ચિમે મોટાં મેદાનો આવેલાં છે. દક્ષિણ અને પૂર્વમાં પર્વતોની હાર આવેલી છે. ઉત્તરના મોટા મેદાનને ટુંડ્ર કહે છે. (ટુંડ્ર—જુઓ પાન ૩) આ ભાગ શીતકટીબંધમાં આવેલો હોવાથી ઠંડી ઘણી પડે છે. ત્યાં લગભગ નવ મહિના સુધી શિયાળો રહે છે. મુખ્ય શહેર—ઈર્કુટસ્ક છે, ખનીજ—કોલસા, સોનું, રુપ, લોહું, સીસુ, તાંબુ અને હાથીદાંત છે. ત્યાં રૂપાનો વેપાર છે. ટોમ્સ્કમાં વિશ્વવિદ્યાલય છે. તોમ્સ્ક જુનું રાજધાનીનું શહેર હતું. વ્લેડીવોસ્ટોક પાસિફિક મહાસાગર પર બંદર અને નૌકા-સૈન્યનું સ્થળ છે. ૫૦૦૦ માઇલ લાંબી ટ્રાન્સસૈબીરિઆન રે-વેનો ત્યાં છેડો આવે છે. તે પૂર્વનીસત્તા (Rule the East) કહેવાય છે કારણ કે રૂશિઆનોએ તે બંદરને લીધે પાસિફિક મહાસાગરની બધી સત્તા ભોગવવાનું ધાર્યું હતું. રૂશિઆન તુર્કસ્તાન અથવા તાર્તરી—કાસ્પિઆન સમુદ્રની પૂર્વે આ દેશ આવેલો છે. અહીંની હવા સુકી છે. પશ્ચિમ તરફ કેટલીકવાર વરસાદ પડે છે અને કેટલીકવાર લાગલાગટ પડતો નથી. ઉના-

ખામાં ગરમી અને શિયાળામાં ઠંડી વધારે પડે છે. ત્યાંના લોકો મુસલમાન છે. એરલ સમુદ્રની ઉત્તરે કિર્ધીઝનું અને દક્ષિણે તુરાનનું મેદાન છે તેને સ્ટેપ કહે છે. (જુઓ પાન ૪)

આ પ્રદેશમાં આમુરદર્યા અને સીરદર્યા એરલ સમુદ્રમાં પડતી નદીઓ છે. મુખ્ય શહેર તાસ્કંદ છે. બોસ્કંદ અને સમરકંદ ખીજ શહેરો છે. બોખારા અને ખીવા એ બે પ્રજાસત્તાક રાજ્યો છે. પેદાશ—રૂ, શણ, તમાકુ, ઘઉં, ડાંગર અને મેવો છે (૩) ટ્રાન્સકોકેશિયા—આ ભાગ કાસ્પિયન સમુદ્ર ને કાળા સમુદ્રની વચ્ચે આવેલો છે. તેનું નામ કોકેસસ પર્વત ઉપરથી કોકેશિયા પડેલું છે. તેમાં જ્યૉર્જીયા અને એઝરબેજન સ્વતંત્ર રાજ્યો છે. જ્યૉર્જીયાની રાજધાની ટિફલિસ છે. એઝરબેજનની રાજધાની બાકુ છે. તે કાસ્પિયન સમુદ્ર ઉપર બંદર છે. તેમાં ઘાસ્તેલના કુવા છે. દુનિયાના ઘાસ્તેલનો $\frac{1}{3}$ ભાગ અહીંથી નીકળે છે. બાટુમ કાળા સમુદ્ર ઉપર બંદર છે ત્યાં થઈને ઘાસ્તેલ પરદેશ જાય છે. બાકુથી બાટુમ સુધી રેલ્વે છે.

એશિયાઈ તુર્કસ્તાન (ભૂમધ્ય સમુદ્રનો પ્રદેશ).

એશિયાની છેક પશ્ચિમે આ એક દ્વીપકલ્પ છે. ત્યાંની હવા આનંદકારી અને જમીન રસાળ છે. પ્રાચીનકાળમાં આ દેશમાં મોટાં રાજ્યો હોઈ તે ઘણો પ્રખ્યાત હતો. આ રાજ્ય તુર્કસ્તાનના રાજાના તાબામાં હતું પણ હાલ તે પ્રજાસત્તાક થઈ જઈ ફક્ત એશિયામૈનર સુલતાનના તાબામાં છે. તેના મુખ્ય ચાર ભાગ છે. (૧) એશિયામૈનર (૨) આર્મીનિયા અને કુર્દિસ્તાન (૩)

મેસેપોટેમિઆ અને (૪) સિરિઆ અને પેલેસ્ટાઇન. તેનું ક્ષેત્રફળ ૬૬૫૦૦૦ ચો. માઇલ છે. તેમાં તુર્ક, આરબ, ગ્રીક, યાહુદી, સરકેશિઅન અને આર્મિનિયન લોકોની વસ્તી છે. તુર્ક લોકો મોગલવંશના છે.

આ દેશ ભૂમધ્ય સમુદ્રનો પ્રદેશ ગણાય છે. તેના ઉત્તર ભાગની હવા સમઘાત છે. અને જમીન ઘણી ફળદ્રુપ છે. દક્ષિણ ભાગમાં તાપ ઘણો પડે છે. અને જમીન પણ ઉજડ છે. તેમાં મોટાં જંગલો છે. આ દેશમાં શિઆળામાં વરસાદ પડે છે.

એશિઆમાઇનર—આ દ્વીપકલ્પ છે અને તે તુર્કસ્તાનના સુલતાનના તાબામાં છે. આ દેશ ઘણો ફળદ્રુપ છે. કાળા સમુદ્ર કિનારે વરસાદ પુષ્કળ થાય છે અને મેવો પુષ્કળ પાકે છે. આ દેશમાં અંગોના પ્રાંત ભૂમધ્ય સમુદ્ર પાસેની ખીણો ઘણી ફળદ્રુપ છે. ત્યાંનાં બકરાનું ઉન થાય છે જેને મોહીર કહે છે તેની ઉત્તમ શાલો બને છે. ભૂમધ્ય સમુદ્રના કિનારે વાદળી નીકળે છે. અને તૌરસ પર્વતમાંથી ટરપેન્ડાઇન નીકળે છે. મુખ્ય શહેર સ્મર્ના વેપારનું સ્થળ અને બંદર છે. ત્યાં શેત્રંજીઓ સારી થાય છે. અંગોરા તુર્કસ્તાનની નવી રાજધાની છે. અંગોરાના ઉનના વેપારનું સ્થળ છે. ખ્રુસામાં રેશમનો વણાટ સારો થાય છે. ભૂમધ્ય સમુદ્રમાં સૈપ્રસ ટાપુ છે તે અગ્રેજ સરકારના તાબામાં છે. ત્યાંના સમુદ્રમાંથી વાદળી નીકળે છે. બીજો સેમોસ ટાપુ છે તે ગ્રીસને તાબે છે. તેમાં પંથા ગોરસ જન્મ્યો હતો.

(૨) **આર્મીનિઆ** અને કુર્દિસ્તાન—આ ભાગ કોકેશિઆની દક્ષિણે આવેલો છે. તેમાં ઉત્તરમાં આર્મીનિઆ અને

દક્ષિણમાં કુર્દિસ્તાન છે. આર્મીનિયાનું પ્રજાસત્તાક રાજ્ય રૂશિયાની સોવીએટ સરકારના તાબામાં છે. અને કુર્દિસ્તાન સ્વતંત્ર રાજ્ય છે. આર્મીનિયાના લોકો ખ્રિસ્તી ધર્મ પાળે છે. મુખ્ય શહેર-અર્જંટમ રાજધાનીનું શહેર છે. ખીબું શહેર વાન કુર્દિસ્તાનમાં છે.

(૩) મેસેપોટેમિયા (એટલે નદી વચ્ચેનો પ્રદેશ-હોઆખ)- કુર્દિસ્તાનની દક્ષિણે તિગ્રિસ અને યુફ્રતિસ નદીઓની વચ્ચે આવેલો છે. આ ભાગ અંગ્રેજ સરકારની દેખરેખ નીચે છે. તેમાં આરબ જાતના લોકોની વસ્તી છે. મુખ્ય શહેર મોસલ છે. ત્યાંની મસલીન એટલે મલમલ વખણાતી હતી તે ઉપરથી તેનું નામ મોસલ પડ્યું છે. ખગદાદ તિગ્રિસ નદી ઉપર છે તે પ્રથમ મુસલમાની ધર્મગુરૂ ખલીફની રાજધાની હતું. બસરા શટ-અલ-આરબ (તિગ્રિસ અને યુફ્રતિસ મળીને મુખ તરફ જાય છે તે ભાગ) ઉપર બંદર છે. તે ખબુર અને ગુલાબને માટે પ્રખ્યાત છે. આ બંદરેથી હિંદુસ્તાન અને ઇરાન સાથે વેપાર ચાલે છે.

(૪) સિરિયા અને પેલેસ્ટાઇન—મેસેપોટેમિયાની પશ્ચિમે આ ભાગ આવેલો છે. તેમાં ઉત્તરનો ભાગ સિરિયા છે. તે ફ્રાન્સની દેખરેખ નીચે છે અને નૈઋત્ય ભાગ પેલેસ્ટાઇન છે તે અંગ્રેજ સરકારની દેખરેખ નીચે છે. તેમાં આરબ લોકોની વસ્તી છે અને તેઓ મુસલમાની ધર્મ પાળે છે. યાહુદી લોકોનું મૂળ સ્થાન આ છે. ત્યાંથી તેઓ ખીબા ભાગોમાં ગએલા છે. આ પ્રાંતમાં મૃત ખારા પાણીનું સરોવર છે તે એટલું બધું ખારું છે કે તેમાં માછલાં જીવતાં નથી. મુખ્ય પર્વત લીબનાન

અને એન્ટીલીખનાનની સમાન્તર હારો છે. તેની વચ્ચેની ખીણ ઘણી ફળદ્રુપ છે. તેમાં શેતુરનાં ઝાડ પુષ્કળ થાય છે. મુખ્ય શહેર દમાસ્કસ તેમાં પહેલાં સિરિઆની રાજધાની હતી. આ શહેર દુનિયામાં જુનામાં જુનું છે. તે ગુલાબના બગીચા તરવાર અને દમાસ્કસ (હંમસ) નામના કપડાને માટે પ્રખ્યાત છે. બેરુટ-હાલ સિરિઆની રાજધાનીનું શહેર અને બંદર છે. જેરૂશાલેમ પેલેસ્ટાઇનની રાજધાની છે. અડીંથી બહુ બંદર સુધી રેલ્વે છે. તે ખ્રીસ્તિ, યાહુદી અને મુસલમાનોનું પવિત્ર સ્થાન છે. બેથલેહેમ લૉડ' જીસસ કાઇસ્ટની જન્મભૂમિ છે. ગાઝા યુરોપથી કરાંચી આવતા મેઇલ હવાઇ વિમાનને થાલવાનું સ્ટેશન છે.

અરબસ્તાન.

આ દેશ એશિઆઇ તુર્કસ્તાનની દક્ષિણે આવેલો છે. તે દુનિયામાં મોટામાં મોટો દ્વીપકલ્પ છે. આ દેશનો ઘણો ભાગ ઉચ્ચ પ્રદેશ અને રેતીનાં મેદાનો છે. ઉચ્ચ પ્રદેશ ફળદ્રુપ છે. રેતીનાં મેદાનોમાં ઉનાળામાં સીસુમ નામનો ઝેરી ગરમ પવન વાય છે. આ પવન ગુંગાવી નાખે એવો હોય છે. આ દેશ બધા દેશો કરતાં વધારે ગરમ છે અને તેમાં વરસાદ ઘણો ઓછો પડે છે. અહીંના રણમાં કોઇ વસ્તી કરીને રહેતું નથી પણ તેમાં અરબ લોકોનાં ટોળાં ફરતાં હોય છે. આ લોકો બેદ્દઇન (જંગલમાં ભટકનાર) ના નામથી ઓળખાય છે. તેઓ આમડાંની રાવડીઓ ઠોકી તેમાં રહે છે. તેમનો મુખ્ય ખોરાક ખજુર છે. તેમના સર-હારને શેખ કહે છે. આરબ લોકો મુસલમાની ધર્મ પાળે છે.

અહીંના ઘોડા, ઉંટ અને સાંઠણીઓ વખણાય છે. તેના ભાગ નીચે પ્રમાણે છે. પશ્ચિમે હેન્નઝ અને યમન, દક્ષિણે હેન્દ્રામેંત અને પૂર્વે એલહસા અને એમાન છે. હેન્નઝ, યમન અથ્રેજ સરકારની દેખરેખ નીચે છે. આ ભાગને સુખી અરબી કહે છે. કેમકે ખીન્ન ભાગ કરતાં અહીંની હવા ઘણી સારી છે. અને જમીન ફળુપ છે. તેમાં ખજુર, નાળિયેર, કેળાં અને ખુંદ થાય છે. આ રણોમાં કોઇ કોઇ ઠેકાણે લીલોતરીવાળી જગ્યા છે અને ત્યાં મીઠા પાણીના કુવા છે. તે જગ્યાને રણદ્વીપ (Oases) કહે છે. એમાન પ્રાંતમાં સ્વતંત્ર સુલતાન છે તેને ઇમામ કહે છે. તેની રાજધાની રિયાદ છે. મધ્યમાં નજદ નામે રસાળ પ્રદેશ છે.

બેહરીનબેટ ઇરાની અખાતમાં છે. ત્યાંના હરિયામાં મોતી પાકે છે. તે હિંદી સરકારની દેખરેખ નીચે છે.

સામુદ્રધુનીઓ—બાબલમાંડબ રાતા સમુદ્રને અને એડનના અખાતને જોડે છે એર્મઝ—ઇરાની અખાત અને એમાનના અખાતને જોડે છે.

પેદાશ—ખજુર, ખુંદ, કાંપી, ગુંદર, એળીઓ, મોતી. **મુખ્ય શહેરો—**મક્કામાં હજરત મહમદ પેગમ્બરનો જન્મ થયો હતો. મુસલમાનોનું જાત્રાનું સ્થળ છે. તેમાં પશ્ચિમ તરફનો તથા કાસ્પિયન સમુદ્રના કિનારાનો ભાગ રસાળ છે. રાતા સમુદ્રમાં જેદો ખંદર છે. ત્યાં થઇને મક્કા જવાય છે.

મદીના—મહમદ પેગમ્બરની કબર છે મોખા—ખુંદને માટે પ્રખ્યાત છે. મસ્કત—એમાનની રાજધાની છે. અને તે

સારૂં બંદર અને વેપારનું સ્થળ છે. બુંદ અને ખજુરના વેપારને માટે પ્રખ્યાત છે. એકન મોટું બંદર અને કિલ્લો છે. તે હિંદી સરકારની હેખરેખ નીચે મુંબાઈ ઇલાકાના તાબામાં છે.

ઇરાન.

આ દેશ એશિયાઈ તુર્કસ્તાનની પૂર્વે આવેલો છે. તેની પૂર્વ પશ્ચિમ લાંબાઈ ૭૬૦ માઇલ અને ઉત્તર દક્ષિણ પહોળાઈ ૭૦૦ માઇલ છે. તે ઉચ્ચ પ્રદેશ છે અને તેની ઉત્તર પશ્ચિમ અને દક્ષિણ સરહદ ઉપર પર્વતોની હારો આવેલી છે. તેના પૂર્વ તથા મધ્ય ભાગમાં રેતીનાં રણ આવેલાં છે. યજ્ઞ નામના શહેરમાં હજી પારસીઓ વસે છે. હિંદુસ્તાનમાં આવેલા પારસીઓ મૂળ આ દેશના વતની છે. અરબસ્તાનની પેઠે આ રણોમાં પણ વણજરો લૂટનાર ટોળીઓ ભટકે છે. ત્યાંની હવા શિયાળામાં ઘણી ઠંડી અને ઉનાળામાં અતિ ગરમ હોય છે. ત્યાં ખારા પાણીનાં સરોવરો ઘણાં છે તેમાં મોટામાં મોટું ઉર્મિઆ છે. તે એટલું બધું ખારું છે કે તેમાં માછલાં જીવતાં નથી. આ દેશનું પાણી નીરોળી ગણાય છે.

[આ દેશ પારસી લોકોનું અસલ રહેઠાણ છે. તેઓ આર્ય વંશના હતા. ઇ. સ. ના સાતમા સૈકામાં મુસલમાન લોકોએ ઇરાન જીતી લીધું. અને ત્યાંના મૂળ વતની પારસીઓને ધર્મ માટે બહુ દુઃખ દીધું. તેથી ઘણા પારસીઓ ઇરાન છોડી બીજા દેશોમાં જઈ વસ્યા. તેમાંના કેટલાક હિંદુસ્તાનમાં આવી રહ્યા. હાલ ઇરાનમાં અરબ, તુર્ક, મોગલ, વગેરે ઘણી જાતો વસે છે.

ઇરાની લોક હસમુખા, મળતાવડા, વિવેકી, સુધરેલા અને સારી રીતે પરોણાગત કરનારા છે. વળી તેઓ ઘણા શોખીન છે. ત્યાં આર્ય અને મોંગોલિઅન જાતના લોકો વસે છે તેઓ શીહા પથના મુસલમાન કહેવાય છે અને મુસલમાની ધર્મ માને છે. તેઓની ભાષા ફારસી છે.]

આ દેશમાં ૧૬૦૭ માં પાર્લામેન્ટ સ્થાપી છે. ત્યાંના બાદશાહને શાહ કહે છે. ત્યાંના કાયદા કુરાનના નિયમો પ્રમાણે બનાવેલા છે તે તેને અનુસરીને ચાલે છે.

ઇરાનમાં અસલના વારામાં ઘણાં મોટાં શહેરો હતાં, તેની જુની ઇમારતો હાલ ઘણી જગ્યાએ જોવામાં આવે છે. તેમાં સૌથી મોટું અને પ્રખ્યાત શહેર પરસેપોલીસ (પારસીપુરી) હતું. તેનાં ખંડેરો હજી જોવામાં આવે છે.

ખનિજ—રૂપ, સીસુ, લોહ, તાંબુ, સુંદર આરસ, કોલસા નખતેલ અને મોતી છે. **પેદાશ**—ઘઉં, રૂ, રેશમ, ગળી, અક્ષીણ, અને મેવો છે. અહીંના ઘોડા અને કુતરા વખણાય છે.

મુખ્ય પર્વત—એફબુઝ ઉત્તરમાં છે.

મુખ્ય શહેરો—તેહરાન—ઇરાનની રાજધાની છે. અને તે ગાલીયાના વેપાર માટે પ્રખ્યાત છે. ઇસ્ફહાન જીનું રાજધાનીનું શહેર હતું. શિરાઝનો દારૂ વખણાય છે. તબ્રીઝ—વેપારનું મથક છે. બુશીર—ઇરાની અખાત ઉપર બંદર છે, ત્યાંથી હિંદુસ્તાન જોડે વેપાર ચાલે છે.

અફઘાનિસ્તાન.

આ દેશ પંજાબની વાયબ્યે અને બલૂચિસ્તાનની ઉત્તરે આવેલો છે તે સુલેમાન પર્વતને લીધે હિંદુસ્તાનથી છૂટો પડે છે. આ દેશ ઉચ્ચ પ્રદેશ છે અને ઘણાખરા ભાગમાં પહાડો આવેલા છે. ઉત્તરમાં પર્વતોની હારો છે. અને તેની વચ્ચમાં નાની મોટી ખો અને મેદાનો આવેલાં છે. તેમાં સેધસ્તાન નામનું મેદાન માત્ર રેતીથી જ ભરેલું છે. આ પહાડોનાં ઉંચાં શિખરો ઉપર નિરંતર બરફ રહે છે. તેથી હિંદુસ્તાન કરતાં પણ ઠંડી વિશેષ પડે છે. તેમ જ ઉનાળામાં તાપ પણ સખત પડે છે.

[આ દેશના લોકને આ મુલકમાં પઠાણ કહે છે. અફઘાન લોકો ઉંચા, જોરાવર, બહાદુર, ચંચળ, ઉદ્યમી તથા મજબૂત બાંધાના હોય છે. તેઓ કાળા ઉનનાં અને બકરાનાં ચામડાંનાં કપડાં પહેરે છે. તેઓ બહુ નિર્દય હોય છે. એ દેશના લોકોમાં ઘણી જાત છે, તેઓ એક બીજાનું ખાય છે. તેઓ મુસલમાની ધર્મ પાળે છે. અને પુશ્તુ ભાષા બોલે છે. તેઓને સ્વતંત્રતા વધારે પસંદ છે, આ મુસલમાની રાજ્ય છે ને ત્યાંના રાજાને અમીર કહે છે. આ દેશમાં પાણી અને પવનના જોરે ઘાંટીઓ ફેરવે છે. ત્યાંનો સઘળો વહેવાર અને વેપાર ત્યાં ગાડાં ચાલતાં નથી તેથી ઉંટ, ઘોડા અને સાંઢણીથી ચાલે છે.

મુખ્ય પર્વતો—હિંદુકુશ ઇશાનમાં અને સુલેમાન—પર્વત પૂર્વમાં આવેલા છે. આ દેશમાંથી હિંદુસ્તાનમાં આવવાને પર્વતોની વચ્ચે મુખ્ય રસ્તો ખૈબરઘાટ અને બોલનઘાટ છે.

મુખ્ય નદીઓ—આ દેશના વિસ્તાર પ્રમાણે બહુ મોટી નદીઓ નથી. અને નદીઓનું પાણી ખેતીના ઉપયોગમાં લેવામાં આવે છે. તેથી તેમાં પાણી ઓછું રહે છે. મુખ્ય નદીઓ આમુહર્યા અને કાબુલ છે. આમુહર્યા એરલ સમુદ્રમાં પડે છે, અને કાબુલ સિંધુ નદીને મળે છે. ત્યાંની એકે નદીમાં મધર નથી.

આ દેશના ડુંગરાળ ભાગમાં પાક થતો નથી પણ હિરાત તરફનો ભાગ ઘણો ફળદ્રુપ છે. મુખ્ય અનાજ ઘઉં અને જવ થાય છે.

મુખ્ય શહેરો—કાબુલ—કાબુલ નદી ઉપર રાજધાનીનું શહેર અને વેપારનું મથક છે. મહમદ ગીઝનીવાળું ગીઝની કિલ્લાવાળું પ્રખ્યાત શહેર છે. કંદહાર કિલ્લાવાળું શહેર, વેપારનું મથક અને લશ્કરને રહેવાનું સ્થળ છે. હિરાત કાબુલથી ૫૦ માઈલ ઉપર રસાળ મેદાનમાં આવેલું મોટું પ્રખ્યાત શહેર છે.

કૃતિ.

- ૧ તુર્કસ્તાનના ભાગો કયા કયા છે અને તે કોના કોના તાબામાં છે તે જણાવો ?
- ૨ ભૂમધ્ય સમુદ્રના દેશો કોને કહે છે અને એશિઆખંડમાં તેવો દેશ કયો છે અને તેની આબોહવા અને વરસાદ વિશે શું જાણો છો તે જણાવો ?

- ૩ અરબસ્તાનના ભાગો કયા છે તથા તેનું મુખ્ય શહેર શું છે તે જણાવો ?
- ૪ એડન કયાં આવ્યું અને તે કોના તાબામાં છે તથા તેની મહત્તા કેવી છે તે જણાવો ?
- ૫ ઇરાનની રાજ્ય વ્યવસ્થા કેવી છે અને ત્યાંના લોકો, પેદાશ અને ખનીજ શી છે તે લખો.
- ૬ તુર્કસ્તાન અને ઇરાનના વેપાર ઉદ્યોગ સંબંધી જે જાણતા હો તે જણાવો ?
- ૭ અરબસ્તાનની મુખ્ય પેદાશ કઈ છે ?
- ૮ સુવેઝની નહેર કયાં આવી અને તેથી શા ફાયદા થયા છે તે જણાવો.
- ૯ સુખી અરબી કોને કહે છે ?
- ૧૦ અરબસ્તાન તથા ઇરાનનો હિંદુસ્તાન સાથેનો વેપાર કયાં બંદરોએથી થાય છે તે જણાવો ?
- ૧૧ શટ-અલ-અરબ કોને કહે છે ?
- ૧૨ પરસેપોલીસ, શિરાઝ, બુશીર, કંદહાર, મક્કા, અંગોરા, સેઈસ્તાન, તેહરાન, શું છે કયાં આવ્યાં અને શાને માટે પ્રખ્યાત છે તે જણાવો ?

